

89.3(9532.1/3
T.640

Töröpl
JER7

класс

ТӨРӨЛ ЈЕР

Класста эмес кычыларына керектү бичик
7 класска

Туулу Алтай республиканын
«Уч-Сүмер» бичик чыгартузы

83.3(2=632.1)-3972

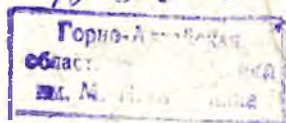
83.3 Алт. (с) 6"я 721

К 154 532

Т 610

Тургускан улус: Каинчина Э. И., Когунбаева Н. И.

Туулу Алтай республиканын
албаты үредүзинин башкарузы јөптөгөн

$\frac{4306020000}{M138(03)92}$ 8—92

© Горно-Алтайское республиканское книжное издательство,
«Уч-Сумер», 1992

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ ООС ЧҮМДЕЛГЕЗИНЕН

Алтай фольклордо албатынын бойынын жадын-жүрүми, тартыжузы, колбулары көргүзүлгөн, онын күүнзеген күүни, нени сагыганы, неге иженгени айдылган.

С. Суразаков

КОЗЫН-ЭРКЕШ

Отурган улус тындагар.
 Оноң бери суу акты,
 Он үйе өдүп калды.
 Жиит баатырдын жүрүмин айдайын,
 Жакшы-жаманын шүүжигер.
 Чүмдеп бого кожондойын.

Он талайдын белтиринде
 Карган жокту журтап жаткан,
 Жангыс боро атту болгон.
 Чертки салып андайтан жери
 Череттү тогус тайгада болгон.
 Айа тартып андайтан жери
 Алтан өзөк ичинде болгон.
 Эр бойы карыган,
 Эди-каны чөңө берген.
 Ээрлү ады карыган,
 Согымтыкка једе берген.

Олө, берзе, сөөгин тударга
Кару деген наҗызы жок.
Өзүп отурза, сөзин угар
Азыраган балдары оның жок.
Карган эмеген, өбөгөн экү
Алын күндери жууктап келген,
Кийин күндери узай берген —
Онту-сыгытта отургылады.
От жанынан ырагылабас болуп,
Одын, суу экелерге
Бой-бойлорын айбылажат.
Бир күн күстин кеен танда
Ак-Бөкө карган уйкудан турза,
Ак-Баш эмегени балалу отурды,
Кийиске орогон эркеледип турды.
«Бу канайып отуруң, эмегеним?
Анайып карый береринде
Ак кийисти балага бододың ба?
Арганы оныла ондоорго бо»? —
Ак-Бөкө карган бойы
Манзаарган бойынча онойдо сурады.
Көзине бүтпей жазап көрди.
«Айланайын Ак-Бөкө эжим,
Аскан казаныс сообос туру.
Айылдагы одыбыс өчпөс эмтир.
Экү бистин ырызыбыска
Уул бала табылды.
Эрке чырайын аыктап көрзөн,
Эбире айылдаштардан чуу бедрезен» —
Ак-Баш эмеген каруузын айтты.
Оны уккан Ак-Бөкө өрөкөн
Јаш кижидий тура жүгүрди,
Кийисте балазын окшоды.
Ок-саадагын ала койды,
Айлынан түрген чыга конды,
Ак-боро адын түрген минди.
Айлынын эжигине келеле, айтты:
«Карганда чыккан уулымды өроорго
Кара түлкү барып ададым.
Амтанду мүнле азыраарга
Аң семизин талдап ададым!»
Ак-борозын камчылап ийди,
Ары болуп сурт этти.

Чертки салып аңдайтан
Череттү тогус тайгага барды.
Айа тартып аңдайтан
Алты өзök ичине келди.
Киш каразын талдап өлтүрди,
Аң семизин талдап атты.
Мөңүн түктү түлкүлөрдү,
Алтын түктү киштерди
Арчымакка жазап сукты.
Аңнын семис эттерин
Жазап борчолоп артынды.
Јетинчи күн келерде,
Ойто јана айлына бурылды.
Јол ортого једип јүрөле,
Јети айры темир терек төзине,
Озогы чактагы одузына
Конуп аларга јазанып ийди.
Аттын ээрин алаала,
Аңнын эдин кайнадала,
Эки кылду топшуурын алып,
Коолодо согуп ийди,
Күүүлөдө кайлап көндүкти.
Аңду-кушту Алтайын мактайт,
Ак балыкту сууларын чүмдейт.
Јаштаң ала јаалак одулу
Јети айры темир терегин
Көп чүмдеп кайлап отурды.
«Јаңмырлу күнде түшкөмдө,
Јапаш болгон бай терек.
Јажым узак бүткөн болзо,
База да түжүп јүрбөй.
Карлу күнде конгомдо,
Јылу айылдый барбак терек,
Качаң бирде эзен јүрзөм,
Көп конорым сениң төзинге...»
Кайдын изү бу тужында
Топшуур кылына суу түшти,
Карган Ак-Бөкө өрө көрди.
Онын кайына чыдап болбой,
Јети айры темир терек
Ыйлап турганын көрүп ийди.
Оны көргөн Ак-Бөкөнүн
Эт јүреги шимирт этти.

«Алын кўним жууктап келди бе,
Агаш не керек ыйлаар болды?» —
Онойдо бойында сананды.
Ол таңыла уйуктап болбоды.
Таңдайланып таң келерде,
Ак-Бөкө туруп атанды,
Айлына мендеп жанып ийди.
Түндү-түштү уйку жоктон
Түргөн-түкей жүрүп ийди.
Жетинчи күнде айлына жетти.
Ак-боро адынан түжеле,
Алу жөөжөзін тудунып,
Айыл бозогозын алтап жүреле,
Эки тизези мылтырт этти.
Эрженелү ак-боро ады
Чакы төзине жыгылды.
«Карганда тапкан уулым
Кызыл-конгыр атка минген
Козын-Эркеш баатыр болзын!» —
Кары жажы једе берген
Ак-Бөкө өрөкөн
Калганчы сөзін айткан бойынча,
Эр жажына турбас болуп
Олүп жүре бербей кайтты.

Ол кўннен ала Козын-Эркеш
Кўн тоозына эр жетти.
Ай өткөн соңында
Адазынын ок-саадагын алып,
Агдап базар уул болды.
Койон-эликтен кыра адып,
Карган энезине экелип жүрди,
Аң-эликтин эдин жиирге
Айылчы улустар көптөөр болды.
Аскан казан собой барды,
Айылдагы от чокту күйди.
Бир күнде Козын-Эркеш
Алтайына андап жүреле,
Ачу-корон кыйгырып ийди,
Ама-томо сыгырып ийди:
«Эр болуп бүдеримде,
Кийер менин кебим кайда?

Минер менин адым кайда?»
Онын кыйгызы ыраак жаңыланды,
Ак булуттар оноң кайнашты,
Мөңкү тайгалар жайканышты.
База көрүп эмди турза,
Чодон-кара атка минген,
Чолтык кара үлдүлү
Бачыкай-Кара баатыр
Канча жепселди артыңган,
Кызыл-конгыр атты жединип келди.
«Кандый баатырдың ады бу?
Керектү ады болгожын,
Тудуп не керек минбес болгон?
Кереги жок ады болзо,
Алтайыңан не керек сүрбес болгон?» —
Бачыкай-Кара баатыр
Онойдо адылган турбай кайтты.
Козын-Эркеш баатырды көрүп,
«Ак-боро атка минген
Ак-Бөкөнүн балазы сен бе?» — деди.
«Билер болзогор, не сурадыгар?
Онын уулы болгон эдим.
Оны слер кайдан билеригер?
Айдып беригер меге слер?» —
Козын-Эркеш ойто кайра
Андый сөслө сурады.
«Же, айдарда, унчукпай,
Кызыл-конгыр атты тут!» —
Бачыкай-Кара баатыр
Жаан үнле онойдо айтты.
Атты береле, ары болды.
Айрылыжарда, мынайда айтты:
«Сенин адан жокту болгон.
Агдап-куштап курсагын тапкан,
Менин сүрекей најым болгон.
Амыр жүрзе, туштажарыбыс,
Анда жакшы эрмектежерибис!»
Турган изи артып калды,
Барган изи жок болды.
Артып калган Козын-Эркеш
Алан кайкап көрүп турды.

Козын-Эркеш баатыр
 Кызыл-конгыр аттагы
 Көө куйак кептерин чечти,
 Канча жуунын жепселин алды.
 Тогус кат күжер таманду
 Кара сопок кийген турды.
 Кара сүрүк штан кийди,
 Алтан сегис тегеликтү
 Алтын курды курчанды.
 Ай билдирлү, күн билдирлү
 Көө куйак кебин кийди,
 Тогузон күлер топчызын топчылады,
 Алтан кат кебин кийди,
 Алтан топчызын тоолой топчылады.
 Кызыл-конгыр адынын
 Алтын ээрин тудуп көрди,
 Тогус үйеге үзүлбес
 Тогус колон тоолой тынгытты,
 Одус үйеге божобос эдип
 Одус колонды тыгыда тартты.
 Канча жуунын жепселин
 Катай-тетей кийеле,
 Толгомолу күлер үзенини чөйө тееп,
 Кызыл-конгыр адына минди.
 Эки колтыкка канат өскөндий,
 Эр ийдези тыгып жүргендий.
 Аткан огы жерге түшпей,
 Ан семизин талдап адып,
 Айлындагы энезин
 Азыраарга жанып ийди.
 Айлына једип келерде,
 «Кайдаг келген баатыр эдин?» — деп,
 Карган энези кайкап көрөт.
 Качан уулы куучындап берерде,
 Карган энези ыйлап ийет.
 «Кандый ырыс болды, балам!» —
 Андый сөслө уулына айдат,
 Ончо бойы чечектелип жүрет.
 Оны көргөн айылдаш улустар
 Ончозы кайкашкылап тургулайт.
 Козын-Эркеш баатыр эмди

Ойгор бичигин алып кычырды,
Онон арыгы жүрүмин көрди.
Айландыра ончозын көрүп турза,
Ададан бүдерде, энеден чыгарда,
Кызарып агар каны жок,
Кыйылып өлбү тыны жок
Баатыр болуп бүткен эмтир.
Эш эдип алар балазы —
Кара-күрөң атту Караты-кааннын
Жаңгыс кызы
Байым-Сур деп кыс эмтир.
Оны билген Козын-Эркеш
Катан чүмин кийинди,
Канча жуу-жепселин алды.
Азыраган энезине мынайда айтты:
«Жастанарга жөн эледи,
Жабынарга тон эледи.
Элден-жоннон эш бедрейдим.
Айдын, күннинг бадыжында
Кара-күрөң атту
Караты-каан журтап жат.
Ондо жаңгыс кыс болор,
Күүүним жеткен — учадым,
Оны кудалаарга барадым».
Айылдаштары жарадып укты,
Жаңгыс энези жаратпады.
«Кара жоктуга өскөнибис,
Кааннын кызын канайда алар!
Ого нени эттирер?
Караты-каан кату каан,
Электеди деп коркыштанар,
Жаш бойынды өлтүрер.
Онын ордына, жаңгыс уулым,
Өскө жерден бедре,
Жокту албаты балдарынан
Канайып эш табылбас?»
Энезинин сөзүн Козын-Эркеш
Кулак кырыла укпаса турды.
Кызыл-коңыр адына минип,
Ары көрүп желип ийди.
Анча-мынча барган сонгында
Барар жолдын ичинен
Кара камду чыгып мантады.

«Алар эжиме сый болгой,
Адып алза кайдар?» — деп,
Козын-Эркеш адып ийди,
Желип келеле, көрүп ийзе,
Аткан огы жерде жатты,
Артык неме көрүнбеди.
Ат үстинен жайылып келип,
Аткан огын алып көрзө:
«Акыр, балам, белим сынбазын!» —
Карган энези
Кыйгырып ийди.
Катап база жайнай берди.
Козын-Эркеш энезин
Ойто айлына экелип салды.
Онон ары түргендей желди.
Анча-мынча барган сонгында
Ат алдынан кара түлкү
Ары болуп маңтады.
Баатыр азийынча сананып атты.
База алдындагызындый ок болды.
Жаткан огын көрди.
Карган энези кыйгырып ийди,
Ол ок бойы жайнай берди.
Козын-Эркеш энезин
Ойто айлына экелип салды.
Онон ары түргендей
Жол аларга желип ийди.
Анча-мынча барган сонгында
Алтын түктү ала бар
Алдынан туруп маңтады.
Олон бажы куйгендий болды.
«Алатан эжиме сый болгой,
Адып алза кайдар?» — деп,
Козын-Эркеш адып ийди.
Ат үстинен жайылып келеле,
Жаткан огын көдүрди.
«Акыр, балам, белим сынбазын!» —
Карган энези кыйгырып ийди.
Калганчызын жайнап сурады,
Козын-Эркеш база да укпады,
Энезин ойто айлына экелди.
«Ат өлбөскө алтын эмес,
Эр өлбөскө мөнкү эмес,

Караты-каанның колынан өлзөм,
Кунукпагар, энем,
Кайран слерге ойто келзем,
Азырап отургайым жажына.
Жаш мениң жолымды
Нениң учун бектедигер?
Жаңыс баланың санаазын
Не бүдүрбеске турыгар?
Катап жолымды бектебегер,
Каргап жаман айтпагар».
Калганчыда Козын-Эркеш
Энезине онойдо айдала,
Кызыл-конгыр адына минди.
Турган изи бар болды,
Барган изи жок болды.

* * *

Кызыл-конгыр атка минген
Козын-Эркеш баатыр
Түнде уйкузын таштап,
Түште амырын таштап,
Караты-каан жерин көстөп,
Агаштар бажыла учуп ийди.
Агын сууларды кечип,
Ала тайгаларды ажып ийди.
Эржинелү кызыл-конгыр
Жаш өлөңди жайа баспай,
Жараш жорго жүрүп ийди,
Көк өлөңди көмө баспай,
Көнү жорго жүре берди.
Бийик туулар ашканда,
Омок бойы табарбай жүрет.
Терең суулар кечкенде,
Туйгак кыры чөнбөй жүрет.
Эринбиле сыбыскы ойнойт,
Элик, койон тындап мантайт,
Эргекпиле шоор ойнойт,
Айу, сыгындар ээчип, тындайт.
Эм онойдо баратканда,
Караты-каанның мал чагына
Једе келген жүрбей кайтты.
Оноң ары барганда,

Јон јуртаган јерлерине
Јууктай келген јүрбей кайтты.
Тоғус олбыкту* бай теректин төзине
Уделеер** деп түшпей кайтты.
Кызыл-коңыр адын
Ак өлөңди јизин,
Аржан сууны ичсин деп
Агыдып ийген јүрбей кайтты.
Акту бойы Козын-Эркеш
Јалан кептү кејим-тоқымды
Јаја тудуп төжөйлө,
Јадып, амырай бербей кайтты.
Анайда эмди амырап јатса,
Алдынча јер силкингендий болды.
Айландыра ајыктап көрди.
Эмди көрүп турар болғожын,
Килин-кара атка минген,
Кара торко тон кийген
Караты-каанның малчызы
Кодур-Уул баатыр клеетти.
Анча-мынча болбой туруп,
Козын-Эркешке јаба келди.
Ат үстинен кол тудужып,
Амыр-јакшызын угуштылар.
«Көзин сенин отту эмир,
Көксин сенин ойлу эмир.
Кайдан келген баатыр эдин?» — деп
Килин-кара атту Кодур-Уул
Козын-Эркештен сурады.
«Азыраган адам менин
Аја тартып андап жүрер
Ак-боро атка минген
Ак-Бөкө деп кижі болгон.
Акту бойымның адым болзо,
Кызыл-коңыр атка минген
Козын-Эркеш баатыр эдим.

* О л б ы к — жоон будак.
** У д е — амыр

Козын-Эркеш каруузын берди.
Ол ок тарыйында мынайда айтты:
«Килин-кара атка минген
Кандый баатыр слер эдигер,
Кажы јерди кӱстӱдигер?
Кажы алтайга ууландыгар?» —
«Караты-кааннын малын башкарган
Кодур-Уул баатыр эдим.
Малдар кандый туру деп,
Кӱрӱп јӱрген мен эдим» —
Кодур-Уул каруун берди.
Онон ары эки баатырдын
Эрмек-куучыны изий берди.
Этти-јууны быжырып,
Экӱ јип, јыргай бердилер.
Анча-мынча отурганча,
Кодур-Уул
Козын-Эркешке айтты:
«Сеге келишкедий кыс
Менин јӱрген кара-кӱрен атту
Караты-каанда бар эди.
Менин де санаам једип јӱрген
Јараш, кеен кыс эди.
Караты-кааннын катузынан коркып,
Ол сагыжымды айтпаган эдим.
Онон бери јети конды,
Јер-тенери тӱзинде јуртаган
Јети тӱней Јети-Сабар
Јети карындаштар кудалап келген,
Кичӱ карындажы Алтын-Сабарга
Кызын берер болуп
Караты-каан јӱпсинип койгон.
Канча тажуур аракы ичкен,
Канча јӱзун сый алган.
Уч кӱннин бажында
Байым-Сур балазын
Алтын-Сабар баатырга
Оң колынан туттурар,
Эки тулун ӱрдӱрер».
Оны уккан Козын-Эркештин
Јузи кызу темирдий кызарды,
Јӱреги бир ууш болды.
Алын эрдин јара тиштенди,

Алаканын јара уужанды.
«Соодобой, мынаң баралык» — деп,
Кодур-Уул баатырга айдала,
Козын-Эркеш тура жүгүрди.
Козын-Эркештин ачынганын көрүп,
Кодур-Уул јобин айтты:
«Мендеери токтозын,
Менин айлыма барып түжели.
Канайда барза, јакшы болор —
Анда барала, шүүжели».
Онон экү атанала,
Кодур-Уулдын айлына келдилер,
Алтын столды жылдырды,
Алама-шикир аш салды.
Аракы-чегенди ичкилей берди.
Онойдо јыргап отурганча,
Эки конок өдүп калды.
«Сен тастаракай болуп кубул,
Мениле кожо атанып бар.
Караты-каан сурагадый болзо,
Мал кабыртарга экелгем деп
Каруу берери мен болойын.
Кудалап кирижерге күч болзо,
Арга-сүме бедреп көр.
Кандый-кандый мөрөй этсин деп,
Андагы јонго јоп чыгарайын,
Ол тушта айса болзо,
Бир аргазын табарыбыс».
Онойдо јөптөшкөн кийнинде
Эки баатыр айылдан чыкты.
Кызыл-конгыр ат силкинди,
Таакылу јабага боло берди,
Козын-Эркеш баатыр силкинди,
Кодырлу тастаракай боло берди.
Онон ары Кодур-Уулла кожо
Копылдада јелип ийди.
Кулузын камчы шыйтылдай берди,
Тал ээри кыјырай берди.
Чилекейи чачылды,
Көзи дезе чыкталды.
Кејегези чычан эдет,
Кејири дезе кырлас эдет.
Анча-мынча болбой туруп,

Караты-кааннын ак өргөөзине
Жууктап келбей кайттылар.
Алтан жерде оду салган,
Алтан казанга эт кайнаткан,
Албатынын жүз кызыл өрттий,
Ат тыныжы куу тумандый,
Кыймыраган мында турды.
Алтын тонду жайзан-бийлер
Бир күрееде жыргаптыр.
Жаман тонду жоктулар
Бир күрееде жуулыптыр.
Ат чыйрагын жарыштырган турды,
Эр чыйрагын күрештирген турды.
Жаш келиндер кожон чөйгөн болды,
Жаш уулдар комыс ойногон болды.
Жаман тастаракай олордын ортозынча
Кодур-Уул баатырды ээчип,
Копылдада желип браатты.
Оны көргөн бай уулдары
Ады-бойыла тастаракайды
Ары-бери ийде салгылайт,
Алтан түмөн айткылайт.
«Калак-кокый, эли-жоным,
Жаан күндүлү жайзан-байларым,
Кой кабырган күдүчим эди,
Комыдадып, жаман айтпагар.
Эптү жүрген најым эди,
Электеп жолго сокпогор» —
Кодур-Уул баатыр
Адаанына кирип турат,
Электеп келгендерди токтодып турат.
Ол албатыны өдүп чыгала,
Караты-кааннын өргөөзине
Тастаракайды кожо кийдирди.
«Сенин керегинде той узады.
Ненин учун саадаган?» —
Караты-каан кату санаалу,
Кодур-Уул баатырына тап этти.
Тастаракайга көзи тийбеди.
«Түк танышпас малды айланарга
Белен беди, менин каяным?
Ончозын эбирип келерге
Сондогонум ол болды» —

Кодур-Уул баатыр
Каруузын онойдо айдып турды.
Аракыны алып ичип,
Jaан ыргалга кожула берди.
Тастаракай болгон Козын-Эркеш
Бозогонун җанына отурып,
Ончозын эбиреде аҗыктап турды.
Караты-каанды көрүп турза,
Туйук кара сагалду,
Тудуш кара кабакту,
Эки көзи көл бодолду,
Јелим кара чырайлу,
Јелбек кара чачту эмтир.
Тоғус кат бай ширеенин үстинде
Кара торко тон кийген,
Кара кураан бөрүк кийген,
Балбайа берген отурды.
Аракыны эки колдоп ичти.
Јети-Сабар јети карындаштар —
Олордын кичүзи Алтын-Сабар
Ончозы түңей баатырлар эмтир.
Коо кырлан тумчуктулар,
Кош аркадый кирбиктүлер,
Көө куйак кийимдүлер,
Алтын, күмүш чүмдүлер эмтир.
Көстөри от-јалбыжындый,
Кабактары койу ағаштый.
«Је, эмди менин
Кодур-Уул баатырым келди,
Байым-Сур јангыс кызымды
Алтын-Сабар баатырла
Он колдон тудуштырыгар,
Алты шанкызын јазала,
Эки эдип өригер!» —
Караты-каан онойдо айтты,
Јаан сагалын јайа сыймады.
«Акыр, менин улу кааным, —
Кодур-Уул сөс айтты, —
Јангыс кызыгарды кижиге беретен
Јаан учурлу күн јетти.
Эки јаш кижилердин
Бек сүүшкенин билерге,
Әне-адазынын жүрегин

1296

Ырыспыла байгызарга,
Бир-эки белге этсе, кандый?»
«Кодур-Уулдын айтканы чын,
Кара агаштый албаты көрзин,
Жаныс кызым Байым-Сур
Алтын-Сабарды сүүгенин билзин.
Кандый белге эдер,
Кодур-Уул,
Бу улуска угуза айт?» —
Караты-каан жөпсинип айтты.
Калык-жондор база жаратты.
«Баштапкы белге мындый болор:
Байым-Сур сыргалу балага
Кунан койдын куйругын берер,
Байтал беенин казызын берер.
Бу жуулган улустар ончозы
Ак өргөөгө киреле, ойто чыксын.
Байым-Сур баланы
Эжик жанына тургузып койыгар.
Кунан койдын куйругыла,
Байтал беенин казызыла
Кемди көстөп согор —
Ол кижини сүүген болзын!» —
Жонго керелү белгени
Кодур-Уул онойдо айтты.
Ончо улустар жарадып укты.
Алты булунду алтын өргөөдөги
Байым-Сур баланы экелдилер.
Анда жуулган албаты-жон
Баштап ла Байым-Сурды көрдилер.
Жаражын көрүп, кайкаштылар.
Көстөрүн жумарын ундыдылар.
Байым-Сурдын колына
Кунан койдын куйругу ла
Байтал беенин казызын
Туттургызып бердилер.
Анда жуулган ончо улустар
Ак өргөөгө кирип, ойто чыктылар.
Байым-Сур жараш кыс
Бирүзүн де сокпой турды.
Адакы учына жууктап келерде,
Кодур-Уул баатыр басты.
«Мени соксон, Байым-Сур» — деп,

Жүрегинде айдынып басты.
Же жараш кыс Байым-Сур
Ол жаар көрбөди де.
Оны эчий жети карындаш —
Жети-Сабар келип өттилер.
Алтын-Сабар анча-мынча
Тура түжүп жүреле:
«Мени неге сокпой турун?» — деп
Айдынганча чыга берди.
Катап-катап кайра көрди,
Кайкаган бойынча карара берди.
Ончо улустар чыккан соңында
Ак өргөөдө арткан улустар
Жети башту желбеген алып ла
Жаман бүдүштү тастаракай болды.
«Слер экү нени сакып турыгар?» —
Караты-каан кату кыйгырды,
Кабагын төмөн жемире көрди,
Көл көзин бөктөп ийди.
Оны уккан желбеген алып
Эжик жаар араай басты,
Эки-үч катап кайра көрди.
«Мени ле сок,
Байым-Сур балам» — деп
Шымыранып коштой өтти.
Байым-Сур оны согордон болгой,
Көс кыйузыла көрбөди де,
Кынгыс эдиң унчукпады да.
«Сен неге мында
Чимирик-чилекейин агызып турун?
Ары кедери чык мынаң!
Алтын өргөөмди быжарсытпа!» —
Тастаракайды көргөн бойынча,
Караты-каан күзүрт этти,
Кара көзине кан чагылды.
Оны уккан тастаракай
Өрө турганын билбей калды.
Бозогоны ажыра калыды.
Буды жерге тийгелекте,
Кунан койдын куйругу,
Байтал беенин казызы
Эки жарын ортозына
Келип тийбей канайтты.

Тастаракай болгон Козын-Эркеш
 Кунан койдын куйругын,
 Байтал беенин казызын
 Алган бойынча јудуп ийди.
 Анда турган албаты ончозы
 Оны көрүп, кайкашты.
 «Менин кызым јастырган!
 База катап албаты бассын.
 Ол тужында јарты билдирер,
 Онон бери бүтпезим!» — деп,
 Караты-каан кыйгырды.
 Канча јерге кыйгы торгылды.
 Анда албаты ончозы
 Ак өргөөгө ойто киргиледи.
 Онон бирден кайра чыккылады.
 Кара агаштый албатынын
 Бирүзин де Байым-Сур сокподы.
 Адакы учында јети башту јелбеген,
 Јут чилекейлү тастаракай артты.
 «Слерлер кемнин кычыртузын
 сакидыгар?» —
 Караты-каан күзүрт этти,
 Канча талайлар чайбалышты.
 Јети башту јелбеген алып
 Озолодо чыкпай кайтты.
 Байым-Сур кылчандап көрди.
 «Мени сок!» — деп шымыранып айтты.
 Је Байым-Сур јараш бала
 Јелбеген јаар көрбөди,
 Айткан сөзин укпады.
 Адакы учында чыгып јаткан
 Тастаракайдын јардына
 Белге эдип туттурганыла
 Мат эттире согуп ийди.
 Талайган колын тарткалакта,
 Куйрук, казыны тастаракай
 Јуда салып ийбей кайтты.
 Оны көргөн Караты-каан
 Онон тын ачынды,
 Оттон изү кызыды.
 «Эмди маргаанды бойым айдадым —
 Андагы јонго ол айтты.—
 Кара талайдын бери јанында

Бежен көжөгө жергелей турар.
Онын эмеш ары жанына
Бежен айгыр мал тургузыгар.
Кара талайдын ол жанындагы
Кара тайганын бажына чыгып,
Кара талайды кечире,
Бежен айгыр малды ажыра,
Бежен көжөгөни бут тийбей,
Секирип келген киж
Менин кызымды чын алзын,
Меге жажына күйү болзын»!
Калганчыда Караты-каан
Анда жопти чыгарды.
Андагы албаты жарадып укты.
Айткан сөслө онойдо бүдүрди.
«Озо баштап секиредим!» —
Жети башту желбеген алып
Озолодо онойып кыйгырды.
Көк буказына минеле,
Кара тайганын бажыла чыкты.
Кара тайга бажынан
Калыдардын кажы жаында
Жети сүүри ташка
Келип бажы үзүлип,
Жер сайын чачыла берди.
Оны ээчий жети карындаш —
Жети-Сабар секирдилер.
Алты жаан карындаштары
Кара тайгадан калыйла,
Кара талайды кечире учала,
Бежен айгыр малды ажып,
Бежен көжөгө жедип токтодылар.
Эң кичү карындажы
Алтын-Сабар баатыр —
Байым-Сурды кудалаган уул —
Кара тайга бажынан
Аткан октый учуп ийди,
Ай канатту куштый келди.
Кара талайды кечире учала,
Бежен айгыр малды ажала,
Төртөн көжөгөни ажала,
Жерге келип түшпей кайтты.
«Килин кара атка минген

Кодур-Уул баатырым секирзин!» —
Каныга берген Караты-каан
Жаман үнле кыйгырды,
Алтын тайакты сый тайанды.
Оны уккан Кодур-Уул
Көдүре бойы чечектелип чыкты,
Кара тайга бажынан
Калыганын билбей калды.
Кара тайга бажынан
Канатту куштый учуп түшти.
Кара талайды кечире учала,
Бежен айгыр малды ашты,
Жирме беш көжөгөни ажыра учала,
Күчи жетпей, келип түшти.
Анда турган улустан озолоп,
Караты-кааннын сөзін сагыбай,
Жут-чилекейи аккан
Тасатаракай болгон Козын-Эркеш
Кара туудан калып ийди.
Салкын-эзин кожондой берди.
Агаштын баштары ээле берди.
Албаты-жон кайкажып калды.
Кара тайгадан түжерде,
Кара топчыдый көрүнди
Кара талайды кечире учарда,
Карлагаштый түргөн көрүнди.
Бежен айгыр ак малды
Аткан октый ажа учты,
Бежен торко көжөгөни
Шонкор куштый шунуп ашты.
Ары көрзө, ай кеберлү,
Бери көрзө, күнге түней
Байым-Сур жараш кыстын
Он колынан туткан бойынча,
Бүткен бойы тура түшти.
Ары көрөлө, ойто көргөлөктө,
Козын-Эркеш ле Байым-Сурдын
Турган истери артып калды,
Барган жерлери жок болды.
Адып жаспас адучылар
Жастыра адып артып калдылар.
Согуп жасиас бөкөлөр
Жастыра соккылап артып калдылар.

Кара-күрен атка минген
Караты-каан казыр бойы
Арга-сүмезин таппай калды,
Азу сагалын жула тартынды.
«Кайран менин төрөөндөрим,
Јети-Сабар кудаларым,
Јети жылдын туркунына
Ачу аракыны ичишкен эдибис.
Алтын, мөнгүнди алышкан эдибис.
Јердин, суунын јелбизи чыгып,
Јуртыбысты чаксырадып ийди,
Јаңыс баламды алып качты.
Эмди мен слердин қолдо,
Өлтүрер болзо — бойыгарда,
Өскүрер болзо — бойыгарда» —
Јети-Сабар баатырларга
Караты-каан онойдо айтты.
Канча бар ажы-тузын
Катап база салып турды.
Канча аракыны ичкен кийнинде
Јети-Сабар карындаштар айтты:
«Кандый да болзо, барып бедреер.
Кижи кирбес кандый јерге
Барып јажынар болгон ол!
Онын ийдезин көрбөгөнчө,
Ойто јерибиске јанбазыбыс.
Алтан түмен алыптарыгарды
Адып јаспас адучыларыгарды
Түрген-түкей ийигер.
Јуттаган, чилекейлү таңманы
Биске таап экелигер».
Оны уккан Караты-каан
Адып јаспас адучыларын,
Алтан түмен баатырларын
Јер сайын атандырды.
Ол барган баатырлары
Ончо јерди айланып јүрдилер.
Темир тайга кырына чыгып,
Темир јаланды ајыктап көрдилер.
Көс арайдан једер јерде
Темир јаланнын арыгы учында
Јетен айры темир терекке
Кызыл-күрен адын сооткон,

Алтан агнын эдин
Јаңыс тишке кадап тиштеген,
Јажыл торко чиби бўриле,
Кеен јараш јапаш эткен
Козын-Эркеш баатыр ла
Байым-Сур кеен кыс
Шатра ойноп, јыргап отурдылар.
Оны көргөн ончо баатырлар,
Ойто јандыра түрген келдилер.
«Шокчыл Козын-Эркеш
Кайда болгонын көрүп алдыбыс.
Темир тайга ары јанында
Темир терек төзинде
Байым-Сур кысла экү
Шатра ойноп отургылары».
Оны уккан Караты-каан
Алты икилич и уулдар талдатты,
Алты кожончы келиндер талдатты,
Алты тажуур аракы јазайла,
Алты ириктин эдин кайнадала,
Алама-шикир курсак береле,
Түрген-түкей атандырды.
«Канча ойынды ойноп береле,
Канча кожонды кожондоп береле,
Кайныгар кычырган деп айдыгар.
Келбей калза, өөркөбөр деп айдыгар» —
Караты-каан кожончы ла икиличилерге
Онойдо кезе јакыды.
Олорды түрген атандырды.
Айылда отурган кудаларыла,
Алдына уккур баатырларыла
Мындый сүме јазадылар:
«Козын-Эркеш баатыр келзе,
Озо баштап аракыладар.
Онын эзирген соңында,
Одус јылга ачиткан
Сары коронды ичирип,
Оныла күйдүрип өлтүрер».
Онойдо јопти бүдүреле,
Белетенип, сакый бердилер.
Алты түнгей икилич и уулдар,
Алты түнгей кожончы келиндер
Караты-кааннын јакылтазын бүдүрерге

Түнде уйкузын таштап,
Түште амырын таштап,
Канча сууны кечтилер,
Канча тууны аштылар,
Темир јаланды өдүп чыктылар,
Јажыл торко јапашта
Козын-Эркешке једип келдилер.
Алты келин кожондогончо,
Алты уул икили тартканча,
Аттарынан мында түшкүледи.
Алты тажуур аракыларын алып,
Алты ириктинг эдин кодорып,
Алама-шикир ажын
Алтын чарага салала,
Козын-Эркешке туттурдылар,
Кожонбыла айдыштылар:
«Караты-каан кайныгар
Јангыс кызымды алган
Јакшы күйүүм меге келзин,
Ак малымнынг кабортозын,
Албаты-јонымнынг кабортозын,
Айрып берерге турум» — деген.
Оны уккан Козын-Эркеш
Күлүмзиренип мынайда айтты:
«Буурзак кайныма айдып барыгар,
Уч конуп келер деп айдыгар».
Оны угала, келген элчилер
Ойто јана мендеп келдилер,
Төкпөй-чачпай айдып келдилер.
«Көргөн көзимнинг оды сен,
Көксимде жүрегимнинг каны сен!
Кара-боро санаалу
Караты-каан менин адам
Јакшы сананып кычырган эмес,
Јаман сананып кычырган эмтир». —
«Эненин јангыс уулы эдим,
Эртип* калбас эрјене бедим?
Өлгөн јерге сөбгим калгай,
Өскөн јерге јажым калгай.
Кандый да болзо, барадым.
Кару Байым-Сурым, комыдаба».

* Э р т и п — өлүп.

Je Байым-Сур көөркий
Токтоп болбой, ыйлап турды,
Көстин жажы көлдий төгүлди.
«Көргөнчө, сени көрбөзөм кайдат,
Келгенче, сеге келбезем кайдат.
Jүрегим менин сыстабас эди,
Jүзим менин сууланбас эди.
Je канайдар, кару эжим!
Өлбөс сени өлтүрерге кычырган,
Бажынды сенин базарга сананган.
Ого барба, менин эжим.
Адамнын сөзин укпа, айым» —
Байым-Сур кайран көөркий
Көстин жажын көлдий төкти,
Мырын* суузын мыстый** төкти.
Оны көргөн Козын-Эркеш
Байым-Сурдын бажын сыймады.
Элип-селип эки жаагын
Эрке жакшы окшоды.
Кару үниле Байым-Сур айтты:
«Ададан жаңыс бүткен эдим,
Алтай талдап өлөрүм бе?
Сени токтодып болбос турум,
Санааңды бүктеп болбос турум.
Адамнын айлына једип келзен,
Алтан алып адын алар,
Јетен алып јенин көдүрер,
Ак ширдекке сени отургузар,
Аракы-ашты көптөдө берер.
Үч конокко сениле
Јакшы төрөөн болуп ичерлер.
Төртинчи күн көрүп отурзан,
Алтын-Сабардын колына
Сары тажуур берилер.
Анда отурган улустарга
Кара тажуурдан аракы урар.
Сеге ле јууктап келер тушта,
Сары тажуурдан уруп берер.
Сен оны эрдинге тийдирбе,
Койын тажуурга уруп тур».

* Мырын — тумчук.

** Мыс — тош.

Аннын шили терезинен
Алты кат тажуур эткен
Байым-Сур јаш келин
Көстинг јажы өткүре
Козын-Эркешке берип турды.
«Айткан сөзинди угарым,
Аракы ашка үстүкпезим!» — деп,
Ан терези тажуурды алала,
Койнына јазап сугала,
Кызыл-конгыр адына минип,
Байым-Сурла јакшылажып,
Караты-каан кайнынын
Ак өргөөзин көстөп,
Элес эдип јелип ийди.
Эбиреде туулар јайканыжа берди,
Онон эмеш тыг јелерде,
Ончо суулар јарадынан ашты.
Онон ары түндү-түштү
Караты-каан јери-јуртына
Једип келбей канайтты.
Канча баатырлар уткып келди,
Караты-каан адын алды,
Канча алыптар чылбыр тутты,
Канча баатырлар колтыктады.
Чылбырга кол бадышпайт,
Јен алдына кол једишпейт.
Ак өргөөгө колтыктап экелип,
Ак кемирчек ширдекке отургыстылар.
«Айланайын сен балам —
Караты-каан сагалын сыймайла,
Онойдо Козын-Эркешти мактады. —
Адын сенин аттан артык канатту,
Бойын сен эрден артык ийделү.
Ненин учун тас болуп
Кубулып јүрген кижиге сен?
Баатыр бойын келген болзон,
Байым-Сурды бойым берер эдим.
Бар јөөжөмди үлөп берер эдим.
Таныбаган буруумды ташта, балам.
Тарынып меге өөркөбө, балам.
Салган аштан талдап ји, балам,
Урган аракыдан кичееп ич, балам».

Je Козын-Эркеш унчукпай,
Салган ажын јип отурат,
Урган аракыларын ичип отурат.
Онойдо јыргап турганча,
Уч кўн өдө берди.
Төрттинчи кўнде Көзин-Эркеш көрзө,
Алтын-Сабардын колына
Сары тажуур келип кирди,
Күмүш чөөчөй катап тудулды.
Айландыра ончо чөөчөйлөп келеле,
Козын-Эркешке јеткейде,
Күмүш чөөчөйдин ичине
Сары тажуурдан аракы урат,
Козын-Эркешке чөгөдөп берет.
Козын-Эркеш чөөчөйдү алып,
Отурган улустын көзин бөктөп,
Күмүш чөөчөйдөги сары коронды
Койнындагы тажуурга уруп ийет,
Ичкен болуп чырайын кубултат.
Отурган улустар нени де билбейт.
Сары тажуурда сары корон
Учына једип божоп калбай кайтты:
Јети-Сабар — јети карындаш,
Караты-каан казыр бойы
Кайкап көрүп отургылайт,
Өлбөс туру деп коркыгылайт.
Алтын-Сабар сары тажуурдын
Калганчы түбин уруп ийди.
«Акыр, мыны ичип те ийзе, кайдар?» — деп,
Козын-Эркеш бойында сананды.
Күмүш чөөчөйдү алган бойынча
Неме арттырбай, ичип ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Эки көзи айрыланды,
Эр санаазы энделди.
Тынган тыныш от-јалбыштый.
«Ичирер болзогор, јазап ичиригер,
Эзиртпесте, кижі мекелебегер!» —
Козын-Эркеш тын кыйгырды.
Караты-каанның ак өргөозинин эжигин
Оодо тееп чыга жүгүрди.
Ат чакыга јетпей жүрүи,
Көңкөрө жыгылды Козын-Эркеш.

Оны көргөн Јети-Сабар,
Караты-каан казыр бойы
Күн тийгендий сүүндилер,
Чой кайырчак эделе,
Јети-Сабар — јети карындаш,
Караты-каан казыр бойы
Кабыргалары кайыжып јадып,
Тизелери бүктелип туруп,
Козын-Эркешти жүк арайдан
Јерден өрө көдүргилеп,
Чой кайырчакка экелип суктылар.
Алты арканын агажын жууп,
Чой кайырчакты изиткиледі,
Бу өйдө Байым-Сур бала —
Јер алдынан сур чычкан болуп,
Једип келген — мында жүрді.
Козын-Эркеш өлгөнүн көрүп,
Өлгөнине бүтпей көрүп,
Канча баатырлардын аттарынын
Колондорын үзе кыркып кести.
Атанар жаында үзенилеринин
Бууларын үзе кыркыды.
Онон кара суудан ууртанала,
Чой кайырчактын ичине
Јер алдынча казып келди.
Кайырчак ичине кирип келзе,
Чой кайырчак жаңы ла кызыптыр.
Козын-Эркешти күйдүрерге
Јууктап ла келген ой эмтир.
Байым-Сур кайран көөркий
Оостогы суузын
Козын-Эркеш жүзине
Уруп ийбей канайтты.
«Ой, мен канайткам?» —
Козын-Эркеш онойдо кыйгырала,
Өрө тура жүгүрерде,
Чой кайырчак чачыла берди,
Чокту от өчө берди.
Кызыл-коңыр адына
Јүгүрип келеле, мине сокты,
Туман чылап кайыла берди.
Турган изи артып калды,
Барган јери јок болды.

Айдын жүзи жарылгандый,
Ай карачкы түже берди.
Күннин жүзи бөктөлгөндий,
Түн карануй түже берди.
Канча баатырлар сүрүжөргө
Аттарын келип чечтилер.
Эр каштан тудала,
Үзениге тебердин кажы ла жанында
Үзенилер үзүлө бергиледи.
Ээрлер колонгы жоктый
Ончозы антарылып түштилер.
Кара-күрөң атка минген
Караты-каан казыр бойы
Жети-Сабар кудаларыла
Козын-Эркештин барган јерин
Билип болбой, артып калдылар.
«Ичкен-јигенеерди төлөп беригер.
Слерге бис төрөөн эмес,
Адыбысты јоботтыгар.
Кызыл-конгыр атту
Козын-Эркеш баатырдан
Байым-Сур кызыгарды
Бойыгар айрып алыгар,
Бис јерибиске јанадыбыс». —
Жети-Сабар карындаштар
Караты-каанга онойдо айттылар,
Канча бергендерин алала,
Јерине јанып көндүктилер.
Караты-каан казыр бойы
Јерди көрүп артып калды.
Канайдар да аргазы јок,
Кайкаган бойынча отура калды...
Кызыл-конгыр атту
Козын-Эркеш кайда барганын
Байым-Сур эжи де билбеди.
Канча күнге Байым-Сур
Кызыл-конгыр аттын изин бедреп,
Көп јерлерге барып жүрди.
Је табар аайы јок болордо,
Килин-кара атка минген
Кодур-Уул баатырга келди,
Онын будына јаба бажырды.
«Кызыл-конгыр атту

Оны көргөн Јети-Сабар,
Караты-каан казыр бойы
Күн тийгендий сүүндилер,
Чой кайырчак эделе,
Јети-Сабар — јети карындаш,
Караты-каан казыр бойы
Кабыргалары кайыжып жадып,
Тизелери бүктелип туруп,
Козын-Эркешти жүк арайдан
Јерден өрө көдүргилеп,
Чой кайырчакка экелип суктылар.
Алты арканын агажын жууп,
Чой кайырчакты изиткиледі,
Бу өйдө Байым-Сур бала —
Јер алдынан сур чычкан болуп,
Једип келген — мында жүрди.
Козын-Эркеш өлгөнүн көрүп,
Өлгөнине бүтпей көрүп,
Канча баатырлардын аттарынын
Колондорын үзе кыркып кести.
Атанар жанында үзөңилеринин
Бууларын үзе кыркыды.
Оноң кара суудан ууртанала,
Чой кайырчактын ичине
Јер алдынча казып келди.
Кайырчак ичине кирип келзе,
Чой кайырчак жаңы ла кызыптыр.
Козын-Эркешти күйдүрерге
Јууктап ла келген ой эмитир.
Байым-Сур кайран көөркий
Оостогы суузын
Козын-Эркеш жүзине
Уруп ийбей канайтты.
«Ой, мен канайткам?» —
Козын-Эркеш онойдо кыйгырала,
Өрө тура жүгүрерде,
Чой кайырчак чачыла берди,
Чокту от өчө берди.
Кызыл-коңыр адына
Јүгүрип келеле, мине сокты,
Туман чылап кайыла берди.
Турган изи артып калды,
Барган јери јок болды.

Айдын жүзи жарылгандый,
Ай карачкы түже берди.
Күннинг жүзи бөктөлгөндий,
Түн карануй түже берди.
Канча баатырлар сүрүжерге
Аттарын келип чечтилер.
Ээр каштан тудала,
Узенгиге тебердин кажы ла жанында
Узенгилер үзүлө бергиледи.
Ээрлер колонгы жоктый
Ончозы антарылып түштилер.
Кара-күренг атка минген
Караты-каан казыр бойы
Жети-Сабар кудаларыла
Козын-Эркештин барган јерин
Билип болбой, артып калдылар.
«Ичкен-јигенеерди төлөп беригер.
Слерге бис төрөөн эмес,
Адыбысты јоботтыгар.
Кызыл-конгыр атту
Козын-Эркеш баатырдан
Байым-Сур кызыгарды
Бойыгар айрып алыгар,
Бис јерибиске јанадыбыс». —
Жети-Сабар карындаштар
Караты-каанга онойдо айттылар,
Канча бергендерин алала,
Јерине јанып көндүктилер.
Караты-каан казыр бойы
Јерди көрүп артып калды.
Канайдар да аргазы јок,
Кайкаган бойынча отура калды...
Кызыл-конгыр атту
Козын-Эркеш кайда барганын
Байым-Сур эжи де билбеди.
Канча күнге Байым-Сур
Кызыл-конгыр аттын изин бедреп,
Көп јерлерге барып јүрди.
Је табар аайы јок болордо,
Килин-кара атка минген
Кодур-Уул баатырга келди,
Онын будына јаба бажырды.
«Кызыл-конгыр атту

Козын-Эркеш баатырды бедрезен,
Олгөн-тирүзин билзен,
Олбөй жүрзем,
Олөң жулуп берерим,
Барбай жүрзем,
Балтырган үзүп берерим» —
Байым-Сур онойдо сурады,
Бажырып, жайнап ыйлады.
Оны уккан Кодур-Уул
Тын сүрекей мойнободы.
«Айбыгарды уккайым, кем жок.
Мен ойто келгенче, слер
Менин айлыма сакыгар.
Ары-бери барбагар» —
Онойдо Кодур-Уул айдала,
Килин-кара адына минип,
Алтай үстин айлана берди,
Жердин үстин бедреп барды.
«Канча жылга амадаган санаама
Эмди макалу једер турум!» — деп,
Кодур-Уул бойында сананды,
Байым-Сурды алганга бододы.
Онойдо сананып бедреп жүргенче,
Јети суунын белтиринде,
Јети айры бай теректин төзинде
Кызыл-конгыр ат соодуда турды.
Козын-Эркеш баатыр бойы
Јалаң болгон кәјим-токым
Јайа төжөгөн, уйуктап јатты.
Оны көргөн Кодур-Уул
Ойто јана бура соголо,
Караты-каанга түрген јетти.
Аттаң түшпей, мынайда айтты:
«Кызыл-конгыр атту
Козын-Эркешти мен таптым.
Бай терекке уйуктап јатканын
Јазап лаптап көрүп алдым.
Анча-мынча черү беригер.
Уйкуга кыстап јок эдерге
Шүүп алдым мен оны».
Оны уккан Караты-каан
Күн тийгендий сүүнди.
Кара агаштый кал черүзин

Кодур-Уулла кожо атандырды.
«Козын-Эркеш кулугур,
Эмди ле базылар болорын ба» —
Бойында оморкоп айдынды,
Ойто чырай жарыды.
Кал черү баштаган
Кодур-Уул баатыр
Түнде болзо, уйуктабай,
Түште болзо, амырабай,
Јети суунын белтирине
Јууктап келбей канайтты.
Бай теректе кызыл-коңыр ат
Ыраак јерден көрүп ийди.
Бай теректинг ол төзин
Ойо чапчып киштеп турза,
Козын-Эркеш ойгонбос болды.
Көстинг јажын төгүп турза,
Көрөр кижии јок болды.
Кодур-Уул баатыр
Кара агаштый кал черүзин
Кара тайга кырына тургусты,
Канча ок бар болгон —
Козын-Эркешти көстөдип,
Ончо окторын божодо аттырды.
Ол аткан окторго
Козын-Эркеш көрүнбей каларда,
Кодур-Уул баатыр
Ат мангына једип келди.
Терен уйкуда јаткан
Козын-Эркеш баатырды
Казыр ийделү кайыш камчыла
Ондоп, солдоп согуп ийди.
«Ол керек сеге, ийт!» — деди.
«Нени айдазынг, Кодур-Уул?» —
Козын-Эркеш онойдо сурайла,
Тап тура јүгүрип келди.
«Терен уйуктап калган эмтирим!» — деп,
Уйалгандый Кодур-Уулга айтты.
Бойы айландыра шиндеп көрди.
Айландыра көрүп турза,
Темир башту канду октор
Эбиреде чогулып калтыр.
Кара агаштый кал черү

Кара тайга кырында
Күн бөктөп турдылар.
Он жаактан изү, изү суу келди,
Алаканыла жыжа тартты,
Изү кан сабарына
Койылып келгенин көрүп ийди.
Онон ары көрөрдө,
Кодур-Уул баатырдын
Казыр ийделү кайыш камчызында
Жаагынын терези жапшынып,
Калбайып турганын көрүп алды.
«Бу ненин учун сен менин
Жаагымды жара соктын?
Жаныма саадактан обого чоктын?
Антыргалу најым жокпон?
Не керек меге кара санандын?
Мени не керек жуулап келдин?» —
Кодур-Уулдан кату сурады,
Кара көзине кан чагылды,
Бек тиштери кыжырт этти.
Оны көргөн Кодур-Уул
Соокко тонгондой калтырай берди,
Эки жаагы копылдай берди.
Жүк арайдан мынайда айтты:
«Акту бойым кара сананбадым,
Алган эжин Байым-Сур,
Ада кайнын Караты-каан
Кал черүдөн бергилейле,
Сени өлтүрзин деп ийген эди,
Онон башка келбес эдим.
Каан жакылтазы кату —
Бүдүрбеске болбос болгон
Жааннын жакылтазы сүрекей —
Жана базар учур жок болгон»...
Оны уккан Козын-Эркеш
Кара болот үлдүзүн суура тартты,
Кара агаштый черүни бүртүп ийди.
Өлөң кептү жап эттилер,
Өкпө кептү жымжак кезилдилер.
«Байым-Сур менин эжим
Өлзін деген болзо, өлөрүм,
Өчөшкөндө, ого барып туштабазым» —
Онойдо бойында сананала,

Ачузын тартынып, кыйгырды:
«Кару жүрген Кодур-Уул,
Сениң сөзине бүдүп турум,
Кара болот үлдүүн алып,
Кыл мойнымды кезе чап.
Ушпа кара жыдаң алып,
Эт-жүрегимди ойо сай!»
Оны уккан Кодур-Уул
Кара болот үлдүзиле
Кыл мойынга чаап ийди,
Үлдүзи тал-каборто сынды,
Мойнынан сыйрык чыкпады.
Ушпа кара жыдала
Күр көксине келип сайды,
Мыска тийгендий мырыла берди...
Козын-Эркеш каткырды:
«Андый кижги айбыга жүрерге
Жаан уятту неме эмтир.
Адыма адын чыдашпас,
Бойыма бойың чыдашпас
Бүткен баатыр сен эмтиринг.
Баатыр адын уятка калганча,
Бажымды мениң базып бар,
Байым-сур баланы ал!»
Кат күлөр таман ортодон
Сары сапту алмас бычак
Алып бербей канайтты.
«Үйе-сөөгим тоолой кес!» —
Онойдо жакыйла, жада түшти.
Козын-Эркештин жакылтазын
Кодур-Уул бүдүрди.
Кызыл-конгыр адын
Бай терекке чыгара тартып,
Буулап койоло, ойто бурылды.
«Байым-Сур жараш көөркий
Мениң эжим болор!» — деди.
Түнде уйкузын таштап,
Түште амырын таштап,
Ойто жана учуп ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Караты-каанның журтына
Жеде келген турбай кайтты.
Ат үстинен кыйгырып ийди:

«Кызыл-конгыр атту
Козын-Эркеш баатыр күлүктин
Кызыл канын төгүп койдым,
Кыл тынын үзүп салдым.
Эмди слердин коркор неме жок.
Кара жаңыс кааным,
Кара агаштый көп черүни
Бирүзин де арттырбай, үзе кырдым»
«Черү кырылганы чыгым эмес,
Оштү базылганы ол жакшы,
Кайран менин баатырым,
Байым-Сур сенин болзын!
Ак малымды сен кабыр,
Албаты-жонымды сен башкар!» —
Караты-каан кыйгырып ийди,
Эки жалмажын сүүнип согунды,
Токтонып болбой телчип басты,
Андый алкышты алган бойынча,
Килин-кара атка минген
Кодур-Уул баатыр
Түрген-түкей айлына жанды.
Оны көргөн Байым-Сур
Түрген айылдан уткып чыкты.
«Же нени көрдин, нени уктын,
Адамнын кару баатыры?
Айдып берзен, саадатпай,
Кулагым сүүнзин көөркийге». —
Байым-Сур ыйлаганча,
Кодур-Уулдан онойдо сурайт.
«Э-э, калак, Байым-Сур!
Эрке эжин олуп калтыр.
Жети суунын белтиринде,
Бай теректин төзінде
Эрженелү кызыл-конгыр
Жал жастанып, жыгылыптыр.
Эрлү жакшы Козын-Эркеш
Жең жастынып, жыгылыптыр,
Тиргизип алар аайы жок.
Эди-сөөгин кандый да баатыр
Үзе шылып кезип койтыр».
Оны уккан Байым-Сур
Ыйлабай, кенетийин токтой берди.
Каткырала, мынайда айтты:

«Бүгүңги күннен ала
 Бистин жүрүм жаңыс болор.
 Жакшы жүрүмге чаптык этпезин,
 Козын-Эркештин сөөгин барып жууйлы,
 Онон башка ол таңма
 Тирилер деп таппазын,
 Бис экүге чаптык этпезин!
 Түрген-түкей мантап,
 Мал баштаган төрт кулакту
 Ак-чабдар канатту атты
 Меге тудуп экелип бер».

Оны уккан Кодур-Уул
 Колтыгында канат өскөндий,
 Адына минип, уча берди.
 Бу өйдө Байым-Сур
 Аржан кутук суу алды,
 Алтын тажуурга уруп ийди.
 Алтан жүзүн эм алып,
 Ак торколо ороп ийди.
 Алтын чөбчөйдү алаала,
 Ак арчуулга ороп алды,
 Ончозын бектеп сугуп алды.
 Анча-мынча болбой туруп,
 Алтын күмүшлө чүмдеген
 Ак-чабдар атты жединген,
 Кодур-Уул жедип келди.

«Айткан сөзигер бүтти,
 Айланайын эжим Байым-Сур.
 Козын-Эркештин жыду сөөгин
 Түрген барып жууйлы,
 Кайран жаш жүрүмбисти
 Бириктирип, экү журтайлы!» —

Кодур-Уул түргедеп айтты.
 Байым-Сур жараш бала
 Килин чегедек суркурап,
 Төштө топчылар жалтырап,
 Жыламаш, жини шылырап,
 Торко арчуулдар жайылып,
 Сүүри бөрүк карарып,
 Торко тоннын элбек эдеги
 Эки тизеге согулганча,
 Алтын чачак айланып,
 Торко чачак толголып,

Ай таназы мызылдап,
Күн таназы жылтырап,
Ак-чабдар атка базып келди,
Алтын чылбырды учынан тутты,
Күлөр үзенгиге тееп минди.
Онон ары жети суунын белтирине
Бай теректин төзин көстөп,
Түнде болзо, уйуктабай,
Түште болзо, тыштанбай,
Канча тууларды ажып,
Канча сууларды кечип,
Аткан октый түрген баргылады.
База бирде көргүлөп жүрзе,
Жети суунын белтирине
Жууктап келген жүрдилер.
Кече кескен Козын-Эркешти көрүп,
Байым-Сур жаш келин көөркий
Кайра көрүп, ыйлап ийди.
Бери көрүп, каткырып ийди.
«Тогузон кулаш оро кас,
Козын-Эркешти көмөргө,
Түрген-түкей ишти бүдүр,
Ойто айлыбыска жанарга» — деп,
Байым-Сур онойдо айтты.
Кодур-Уул баатыр укканча да болбоды,
Кара болот үлдүзиле
Кара жерди каза берди.
Канча конок өткөндө,
Тогузон кулаш ороны
Казып бүдүрип ийбей кайтты.
«О-о жайла, Кодур-Уул эжим,
Жер алдынын суузын ичерге
Сүрекей күүнзеген мен эдим.
Меге каруузып турган болзон,
Алтын чөбчөй берейин,
Тогузон кулаш оро түбинен
Аржан сууны сузуп бер,
Оору-сызым жылыйар,
Оны ичкен сонгында
Он катап жараш болорым» —
Байым-Сур онойдо айдала,
Алтын чөбчөйди алып берди.
Кодур-Уул баатыр

Тогузон кулаш кайыш армакчыла
Ач белинег бууланды.
Келтегей учын бектеп
Килин-кара адына буулады.
Тогузон кулаш оро түбине
Алтын чөөчөйди алган бойынча,
Чурап ийген турбай кайтты.
Байым-Сур кайран көөркий
Кара болот кайчызын алып,
Кайыш армакчыны кезе сокты.
Килин-кара аттыг жүрек төзин
Кара кайчыла өткүрө сайала,
Тогузон кулаш орого ийде салды.
Канча чыгарган жер тобрагын
Устиненг ары чачып ийди.
«Кара сагышту кулугурды
Базып салдым санаамла!» —
Байым-Сур онойдо кыйгырды.
Бай терекке чыгара тарткан
Кызыл-конгыр аттыг
Алтын чылбырын кезе чапты.
Кызыл-конгыр түжүп келерде,
Агашка жапкан тередий болды.
Эки көскө, эки кулакка
Кускун, сагыскан уя тартыптыр.
Кызыл-конгыр эрjene
Ачу, ачу киштеп ийди.
Ак өлөнгөнө үзүп жиди,
Аржан суудан амзап ичти.
Алтын түги сергий түшти,
Ал-санаазы жарый берди.
Онон ары Байым-Сур
Козын-Эркештин канча сөөгин
Орды-ордына жууп ийди,
Аржан суула јунуп ийди,
Ак арчуулла жаңый сокты.
Козын-Эркеш баатырдын
Канча сөөги тудужа берди,
Јаш эди бүде берди,
Јараш чырайы толуп келди.
Оны көргөн Байым-Сурдын
Ай чырайы жарый берди,
Күн чырайы изий берди.

Же Козын-Эркеш баатырга
 Тын кийдирер арга жок.
 Жайнап, ыйлап отура берди.
 Бар-жок эмдериле
 Ончозын салып эмдеди,
 Эш-неме болбой турды.
 Аржан суузы божоды,
 Алтан жүзүн эми божоды.
 Арга-сүме жок болордо,
 Ачу-корон ыйлай берди,
 Алтай үстине уни жаңыланды.
 Көстин жажын көп төкти,
 Көлдөр болуп түүле берди.
 Орө чыккан табыш
 Улген кудайга једип турды.
 Төмөн түшкен ачу комыдал
 Бос-Эрликке угулып јатты.
 «Бу кандый өткүн кыйгы болды?» — деп,
 Улген ле Эрлик бойларында айдыжат.
 Улген тегерини ачып, јерди көрөт.
 Козын-Эркештин өлгөнүн көрүп:
 «Јети-Сабардын карындажы
 Алтын-Сабардын сыргалузын блааган
 Козын-Эркешке ол керек.
 Олбөктөн үч катап өлзин,
 Барбактан он катап барзын.
 Сен, јараш кыс, Байым-Сур,
 Тегин јерге ыйлаба,
 Көстин чоґын чыгарба!
 Караты-каан адаңа јан,
 Калык-јонионг бойыңа эш бедре.
 Јер үстинде уулдар бар —
 Алтай үстинде баатырлар бар».
 Улген кудай онойдо ајдат,
 Карсылдада каткырып турат.
 Јер алдынан Эрлик чыгат:
 «Э-э, балам, Байым-Сур,
 Орө турган Улгеннен
 Бир катап болуш сурабаган,
 Төмөн јаткан менен
 Бир быјан сурабаган
 Тескери санаалу Козын-Эркешке
 Көстин жажын тегин төкпө,

Менин кичү уулыма бар.
Жараш чырайын жажына кубулбас,
Жакшы курсагын качан да түгенбес.
Өлбөс мөңкү болорун,
Өчпөс отту жадарын!» —
Жер алдынан Бос-Эрлик
Байым-Сурга онойдо айтты,
Байбак сагалын туура сыймайт.
«Козын-Эркешти бойым жазарым,
Слерден болуш сурабай турум.
Өлө берзе — тыным жаңыс,
Өзүп жүрзем — ырызым жаңыс,
Козын-Эркеш эжимди
Эрлик уулына толыбазым.
Алыс жерге түшпезим!» —
Байым-Сур ойто кайра
Олорго каруун онойдо берет,
Оноң ары ыйлай ок берет.
Онойып отурган бажында
Кара булут кайнап чыкты,
Кара тоозын чөйиле берди.
Эмди көрүп турар болзо,
Чодон-кара атка минген
Бачыкай-Кара баатыр келди.
«Көзимнинг оды ошкош,
Көксимнинг каны ошкош,
Кайран најым Козын-Эркеш,
Ненин учун өлгөн сен?» —
Бачыкай-Кара баатыр
Аттан түже секирди,
Ак арчуулын алган бойынча,
Козын-Эркеш баатырдын үстине
Ары-бери жагып ийди.
Козын-Эркеш эки көзин көрүп ийди,
Өрө турарга жүреле,
Ойто кайра жыгылды,
Ол ок бойы жада берди.
«Мен эмдеп болбос турум.
Бачыкай-Кара баатыр эдим,
Козын-Эркештин најызы эдим».
Оноң ары Байым-Сур
Там тыңыда ыйлады.
Түндү-түштү үн үспей,

Арга таппай жайнады.
Ол ыйды уккан андар
Жуулып келип тындады,
Ай-канатту жүзүн куштар
Учуп келип тындадылар.
Көстөринин жажын токтодып болбой.
Байым-Сурла кожо ыйлаштылар.
Кенетийин кызыл-конгыр ат
Шыркырада киштеп ийди,
Шыйтылдада желип келди.
Козын-Эркештин жанынан
Жер кыртыжын жара тепти.
Кабортонун сынып калган
Сары сапту алмас бычак
Жер үстине чыгып келди.
Оны көргөн Байым-Сур,
Түргөн-түкей алмас бычакты
Бойынын колына алган турды,
Аржан суула жунуп ийди,
Сынган жеринен эптей тудала,
Алтан жүзүн күчтү эмиле
Жаба тудуп сыймап ийди.
Ак торко арчуулына
Орогон бойынча жүрегине тутты.
«Ой, мен кандый узак уйуктадым!» —
Козын-Эркеш онойдо кыйгырала,
Жаткан жеринен тура жүгүрди.
Айландыра аяктап ол көрди.
Байым-Сурды көрөлө,
Онон эмди мынайда сурады:
«Килин-кара атка минген
Кодур-Уул эжин кайда?»
Андый суракты уккан сонунда
Байым-Сурдын эки көзине
Изү жаш толуп келди.
Он тизезине отурала,
Не болгонун айдып берди.
«Килин-кара атту
Кодур-Уул баатырды
Тогузон кулаш
Оро түбинен көр.
Оныла мен билешпезимди
Ол тушта бойун билерин!» —

Калганчыда Байым-Сур
Онойдо айдып божоголокто,
Козын-Эркеш кучактай тутты,
Он жаагын алып окшоды,
Сол жаагын солып окшоды.
Байым-Сурдын колынан тудуп,
Ары-бери экчей тутты.
Айга коштой ай тийди,
Күнге коштой күн тийди.
Онон арыгы жыргалды
Коно отурып айдып түгеспес,
Кобы жерге бадырып болбос,
Сүреен жаан ырыс болгон,
Сүрлү жараш жыргал болгон.
Чодон-кара атту,
Чолтык кара үлдүлү
Бачыкай-Кара баатырла
Козын-Эркеш мында тушташты.
Он колдон тудужып,
Учы жоктон жакшылажат,
Он жаактан окшожып,
Жүрүми бирин билижет.
Ончозына сүүнген Козын-Эркеш
Кен жалаңдый керилип ийди,
Чөйбөк туудый чөйилип ийди,
Озогызынан эн артыктей,
Эртегизинен эки артыктей,
Баатыр бойы тура түшти.
Эки көзи таң чолмондый,
Эки жаагы кызыл чечектей
Козын-Эркеш жарана берди.
Эрженелү кызыл-конгыр
Озогызына ойто табышты,
Эртегизине ойто эптешти.
Алты туунын бажында
Козын-Эркеш турат,
Алты өзөктин ичин өрө
Бачыкай-Кара агыртып келет.
Алтан түнөй аткыр кара
Сыгындар сунуп келбей кайтты.
Оны көргөн Козын-Эркеш
Жетен эки текпелү
Темир жаазын чөйө тартты,

Тынду огын божодып ийди.
Канду жуудан жана болбос
Тынду ок учуп барала,
Алтан аннын тас колтыктан
Одуп чыкпай эм канайтты.
Онон ары тынду ок
Алтай жерди аралай берди.
Канатту буткен кызыл-конгыр
Жук арайдан једип тутты.
«Араай атпас сен канайттын?
Жук арайдан тутпай кайттым!» —
Эрјенелу ады онойдо айтты,
Эки колтыгы кыймыктап турды.
«Адыш дезе, адыш эмтир!» —
Алтан ангиын жыгылганын короло,
Козын-Эркештин ийдезин билеле,
Бачыкай-Кара баатыр кайкап айтты.
Алтан аннын эдинен
Байым-Сур абакай
Одус јузун курсак жазады,
Алама-шикир аш будурди.
Алтан аннын терезиле
Кеен жараш јаиашты
Козын-Эркеш ле Бачыкай-Кара
Јазап ийген турдылар.
Арыган сын јенилгенде,
Аштаган бойлоры тойгондо,
Козын-Эркеш баатыр айтты:
«Сыртымнын терезин сыйрып алган,
Сары тажуурдан аракыла кундулеген.
Тожимнин терезин сойып алган,
Кодур-Уул баатырын ийип олтурткен
Кайныма барып туштап келейин.
Слер эку мында сакыгар,
Јузун курсакты жазагар» —
Байым-Сур ла Бачыкай-Карага
Козын-Эркеш онойдо айтты.
Кызыл-конгыр адына минди,
Байым-Сурга колын сунды,
Јылу коруп, јакшылашты.
«Јакшы јур, менин јурегим» —
Байым-Сур онойдо айдала,
Кулумзиренип јалакай артты.

Жүреги энчилү сакып калды...
Кызыл-коңыр эржеи ат
Канатту куштый уча берди.
Ак булуттын үстиле
Шонкор куштый шургул ийди.
Анча-мынча саадабай,
Караты-каанның жерине
Једе келген—мында жүрди.
Кара тайга бажынаң
Ачу-корон кыйгырды:
«Эр өлтүрүп эремжиген,
Ат өлтүрүп амтажыган
Мениң кайным Караты-каан,
Мени уткып чыгыгар!
Мениң адымды буулагар!»
Оны уккан Караты-каан
Ак өргөбзинен чыга жүгүрди,
Кара-күрөң адына минди,
Кара болот үлдүзүн
Кабынаң суура тартып,
Айга-күнге жаңый тутты,
Козын-Эркешке удур
Казырланып учуп чыкты,
Кара көзине кан чагылды.
Оны көргөн Козын-Эркеш
Ушпа кара жыдазын
Уч темденип өрө көдүрди,
Караты-каанды эм болгожын,
Жүрөк төстөң өткүрө сайды,
Јердин јети кадына јетире
Бадай баскан мында турды.
Эмди көрүп турар болгожын,
Чодон-кара атту,
Чолтык кара үлдүлү
Бачыкай-Кара баатыр
Кажы јерде једип келген,
Караты-каанның каршу баатырларын
Кыра берген турбай кайтты.
«Калак-кокий, Бачыкай-Кара,
Акту албатыны кырба,
Кызыл канды төкпө!» —
Козын-Эркеш токтодып айтты,
Колынаң келип ала койды.

Тынду огын божодып ийди.
Канду жуудан жана болбос
Тынду ок учуп барала,
Алтан аннын тас колтыктан
Одуп чыкпай эм канайтты.
Онон ары тынду ок
Алтай жерди аралай берди.
Канатту буткен кызыл-конгыр
Жук арайдан жедип тутты.
«Араай атпас сен канайттың?
Жук арайдан тутпай кайттым!» —
Эрженелу ады онойдо айтты,
Эки колтыгы кыймыктап турды.
«Адыш дезе, адыш эмтир!» —
Алтан аннын жыгылганын короло,
Козын-Эркештин ийдезин билеле,
Бачыкай-Кара баатыр кайкап айтты.
Алтан аннын эдинен
Байым-Сур абакай
Одус жузун курсак жазады,
Алама-шикир аш будурди.
Алтан аннын терезиле
Кеен жараш жапашты
Козын-Эркеш ле Бачыкай-Кара
Жазап ийген турдылар.
Арыган сын жеңилгенде,
Аштаган бойлоры тойгондо,
Козын-Эркеш баатыр айтты:
«Сыртымнын терезин сыйрып алган,
Сары тажуурдан аракыла кундулеген.
Тожимнин терезин сойып алган,
Кодур-Уул баатырын ийип олтурткен
Кайныма барып туштап келейин.
Слер аку мында сакыгар,
Жузун курсакты жазагар» —
Байым-Сур ла Бачыкай-Карага
Козын-Эркеш онойдо айтты.
Кызыл-конгыр адына минди,
Байым-Сурга колын сунды,
Жылу коруп, жакшылашты.
«Жакшы жур, менин журегим» —
Байым-Сур онойдо айдала,
Кулумзиренип жалакай артты.

Жүреги энчилү сакып калды...
Кызыл-конгыр эрjene ат
Канатту куштый уча берди.
Ак булуттын үстиле
Шонкор куштый шургуп ийди.
Анча-мынча саадабай,
Караты-кааннын јерине
Једе келген—мында жүрди.
Кара тайга бажынан
Ачу-корон кыйгырды:
«Эр өлтүрип эремжиген,
Ат өлтүрип амтажыган
Менин кайным Караты-каан,
Мени уткып чыгыгар!
Менин адымды буулагар!»
Оны уккан Караты-каан
Ак өргөозинен чыга жүгүрди,
Кара-күрен адына минди,
Кара болот үлдүзин
Кабынан суура тартып,
Айга-күнге јаный тутты,
Козын-Эркешке удур
Казырланып учуп чыкты,
Кара көзине кан чагылды.
Оны көргөн Козын-Эркеш
Ушпа кара јыдазын
Уч темденип өрө көдүрди,
Караты-каанды эм болгожын,
Жүрек төстөн өткүрө сайды,
Јердин јети кадына јетире
Бадай баскан мында турды.
Эмди көрүп турар болгожын,
Чодон-кара атту,
Чолтык кара үлдүлү
Бачыкай-Кара баатыр
Кажы јерде једип келген,
Караты-кааннын каршу баатырларын
Кыра берген турбай кайтты.
«Калак-кокый, Бачыкай-Кара,
Акту албатыны кырба,
Кызыл канды төкпө!» —
Козын-Эркеш токтодып айтты,
Колынан келип ала койды.

«Калак, карындаш, мени тутпа,
Мен бойым токтой берерим.
Он жанынды аяктап көр,
Төрт кулакту ак-чабдар атту
Ол баатырды сен токтот!» —
Бачыкай-Кара онойдо айтты,
Үлдүзининг канын арлай берди.
Козын-Эркеш бурылып көрзө,
Ак-чабдар атту
Байым-Сур абакайы
Адазынын кал черүүлери
Кара кайчыла кырып турды.
Оны көргөн Козын-Эркеш
Ат мангына једе келди,
Ак-чабдардын чылбырынан тутты:
«Канайып жүрүн, Байым-Сурым,
Жаңыс мен де чыдажарым,
Сен барып курсак жаза,
Алама-шикир аш белете». —
Козын-Эркеш онойдо айтты,
Байым-Сурды арайдан токтотты.
«Канча жылга төгүлгөн
Көзимнинг жажын некеп келгем.
Кара кайчымды ойто бер» —
Байым-Сур жараш абакай
Онойдо каруузын айдала,
Жаан омок каткырып ийди,
Жараш чырайы жарана берди...
Онон ары үч нажы
Ойто кайра элес эттилер.
Азыйдагы одузына једип келзе,
Одуда оды өчпөгөн эмтир,
Андар эди собогон эмтир.
Айлына келген согында
Аштаган бойлоры тойо ажанды,
Арыган бойлоры амырады.
Бу тужында Бачыкай-Кара
Бойынын жүрүмин куучындады.
«Мен сенин аданнын
Кичү карындажы болгом.
Каандар истеп өлтүрерге једерде,
Качып жүрүп күн көргөм.
Ак-Бөкө акамнан

Карыган чагында уул бұдерде,
Жүрегим менин ойто туулган,
Жүзиме күн чалыгандый болгон!
Эмди бис экү —
Өлзө — сөөк жаңыс жерде жадар,
Өссө — жүрүм бир жерде өдөр!» —
Онойдо карындаштар танышты,
Онон ары атанып көндүктилер.
Ак-боро атка минген
Ак-Бөкө адазынын жерин көстөп,
Чертки салып андайтан
Череттү тогус тайганы көстөди,
Айа тартып андайтан
Алтан өзөгине ууланды.
Ат үстине шатра ойноп,
Эриниле сыбыскы тартып,
Эргегиле шоор ойноп,
Түнге, түшке жүрүп ийдилер.
Канча күндөр өткөндө,
Жери-журтына жедип келдилер.
Алтан алты толықту
Ак өргөөни тургустылар.
Аттар буулайтан алты үйелү
Күлөр чакы кададылар,
Азыйдагы адазынын айлына
Таштап барган андар эди
Урелген жок, бүдүн туру.
Айылда салган оды
Өчкөн жок, чокту жадыры.
Кара жаңыс карган энези
Ак-Баш эмеген жок эмтир.
Өлгөнinin бейин ой өткөнi
Бежинчи жылга браады деп
Айылдаш жаткан улустар айдышты.
Ол күннен ала Козын-Эркеш
Жокту Ак-Бөкөнiн жаңыс уулы
Амыр-энчү журтай берди.
Кылайар мистү үлдү тудунып,
Кыйгылу жуу жерине кирбейт.
Курч азузын кажайтып,
Улып, бөрү жерине баспайт.
Оскө жерди барып жуулабайт,
Бойынын жерине өштү кийдирбейт.

«Калак, карындаш, мени тутпа,
 Мен бойым токтой берерим.
 Он јаныңды ајыктап көр,
 Төрт кулакту ак-чабдар атту
 Ол баатырды сен токтот!» —
 Бачыкай-Кара онойдо айтты,
 Улдүзинин канын арлай берди.
 Козын-Эркеш бурылып көрзө,
 Ак-чабдар атту
 Байым-Сур абакайы
 Адазының кал черүлерин
 Кара кайчыла кырып турды.
 Оны көргөн Козын-Эркеш
 Ат мангына једе келди,
 Ак-чабдардың чылбырынан тутты:
 «Канайып жүрүң, Байым-Сурым,
 Жаңыс мен де чыдажарым,
 Сен барып курсак жаза,
 Алама-шикир аш белете». —
 Козын-Эркеш онойдо айтты,
 Байым-Сурды арайдан токтотты.
 «Канча жылга төгүлген
 Көзимнин јажын некеп келгем.
 Кара кайчымды ойто бер» —
 Байым-Сур жараш абакай
 Онойдо каруузын айдала,
 Жаан омок каткырып ийди,
 Жараш чырайы јарана берди...
 Онон ары үч најы
 Ойто кайра элес эттилер.
 Азыйдагы одузына једип келзе,
 Одуда оды өчпөгөн эмтир,
 Андар эди собогон эмтир.
 Айлына келген соңында
 Аштаган бойлоры тойо ажанды,
 Арыган бойлоры амырады.
 Бу тужында Бачыкай-Кара
 Бойының жүрүмин куучындады.
 «Мен сенин адангнын
 Кичү карындажы болгом.
 Каандар истеп өлтүрерге једерде,
 Качып жүрүп күн көргөм.
 Ак-Бөкө акамнан

Карыган чагында уул бүдерде,
Жүрегим менин ойто туулган,
Жүзиме күн чалыгандый болгон!
Эмди бис экү —
Өлзө — сөөк жаңыс жерде жадар,
Өссө — жүрүм бир жерде өдөр! —
Онойдо карындаштар танышты,
Оноң ары атанып көндүктилер.
Ак-боро атка минген
Ак-Бөкө адазынын жерин көстөп,
Чертки салып андайтан
Череттү тогус тайганы көстөди,
Айа тартып андайтан
Алтан өзөгине ууланды.
Ат үстине шатра ойноп,
Эриниле сыбыскы тартып,
Эргегиле шоор ойноп,
Түнге, түшке жүрүп ийдилер.
Канча күндөр өткөндө,
Жери-журтына жедип келдилер.
Алтан алты толықту
Ак өргөөни тургустылар.
Аттар буулайтан алты үйелү
Күлөр чакы кададылар,
Азыйдагы адазынын айлына
Таштап барган аңдар эди
Урелген жок, бүдүн туру.
Айылда салган оды
Очкөн жок, чокту жадыры.
Кара жаңыс карган энези
Ак-Баш эмеген жок эмитир.
Өлгөнүнө бейин ой өткөни
Бежинчи жылга браады деп
Айылдаш жаткан улустар айдышты.
Ол күннөң ала Козын-Эркеш
Жокту Ак-Бөкөнүн жаңыс уулы
Амыр-энчү журтай берди.
Кылайар мистү үлдү тудунып,
Кыйгылу жуу жерине кирбейт.
Курч азузын кажайтып,
Улып, бөрү жерине баспайт.
Өскө жерди барып жуулабайт,
Бойынын жерине өштү кийдирбейт.

Онойдо амыр журтады,
Сүүнчилү жырады.
Ол орто чөрчөгим божоды.

ЭРКЕЛЕЙ ЛЕ КАРАТЫ-КААН

(Алтай албатынын чөрчөги)

Жараш чанкыр Алтайда, сүмер туунун колтыгында, сүттү көлдин жарадында, Чыгыш деп жокту кижиге журтаган. Ол Эркелей деп кысту болгон. Онын жаткан жерине ак кар жааза, аттын бажынан ажыра жаайтан, жаш өлгөн өскөндө, жажына ол онбойтон.

Чыгыш бойы андап-куштап азыранып жаткан, Алтайга ады-чуу жайылган жаан анчы кижиге болгон. Оны Караты-каан угуп ийген соңында, кара сагыжы кайнап чыкты, Чыгышты кыстап, онын тапкан алуларын блаап алар деп сананды. Жети түнгей кезерлерин алдыртып, Караты-каан ологорго кату жакару берди:

— Сүмер суунун колтыгында, сүттү көлдин жарадында кары жажы жеде берген, катан сөөгиге када берген, канча жылга калан төлөбөгөн Чыгыш деп анчы журтап жат. Слер барып, онон одус кара киштин, одус кара түлкүнүн, одус камдунын терезин, одус аннын одус түнгей мүүстерин экелигер. Оны бүдүрбес болзогор, кара бажыгарды үзерим, кара каныгарды төгөрим.

Оны уккан жети түнгей кезерлери түрген-түкей атандылар. Анча-мынча болбоды, ологор Чыгыштын чадыр айлынын жанына једип келеле, кыйгырдылар:

— Эй, Чыгыш, бери чык! Сен ненин учун канча жылдын туркунына каанына калан төлөбөгөн? Бис Караты-кааннан јакылталу келдис. Тургуза ла одус кара киштин, одус кара түлкүнүн терезин, одус түнгей аннын одус түнгей мүүстерин биске бер. Оны түрген бүдүрип болбозон, кара бажынды үзерис, кара канынды төгөрис!

Чыгыш апшыйактын канайдар да аргазы јок болды, канча жылга шыралап тапкан бар јок алуларын алып берди. Оны јети кезер коштоп алып, јүре берди. Чыгыш өбөгөн ыйлап-сыктап, кызына мынайда айтты:

Арыган күчим тегин барды, ачап јутпа јип салды, соокко тонуп шыралаган күчимди торо каан алып барды, алтан жылга андаганымды танмалар айрып алды. Эмди канайдарыс, эрке балам Эркелей?

Тогус түнөй кезерлер тогус кап алуны Караты-каанга жетирип келди. Караты-каан оны кайкап көрди. «Бу чын ла атту-чуулу анчы эмтир ине. Акыр, мен эмди онын билгирин ченеп көрөргө, бир канча уур жакылталар берип көрөйүн» — деп, ол сананып алды.

Караты-каан Чыгышты база ла алдырды. Оны угала, өбөгөн коркый-коркый жорыкка атанды. Канча жаан суулар кечип, канча бийик туулар ажып, канча жүзүн улус көрүп, Караты-кааннын жерине келерде, алтан булунду алтынбайзын өргөө мызылдап турат, аайы-бажы жок көп албаты мында жүрөт. Чыгыш келип, алты айры темир чакыга адын буулайла, каалгалу эжикти ачып, өргөөгө кирди.

Караты-каан ого айтты:

— Мен сени кожо жорыктап, андап-куштап барарга кычыргам. Эмди азык-түлүк белетеп алала, баралык.

Анча-мынча барып жадала, Караты-каан айтты:

— Же, Чыгыш өбөөн, слер узун жолды кыскартып отураар.

Чыгыш бу эрмектин учурын аайлап болбой салды.

Караты-каан база айтты:

Кыска жолды узадып отураар.

Жолды канайда узадарын, кыскартарын Чыгыш билип болбоды. Караты-каан үчинчизинде мынайда айтты:

— Слер отыкла ат жалынан от күйдүреле, меге канза азып беригер.

Чыгыш отыгыла аттын жалына чагып, от күйдүрип болбоды. Энир кире берерде, озор конорго одулангандар. Аттарынан түшкүлөп, ээрлерин алып ийдилер, от салып, чай азар дештилер. Караты-каан айтты:

— Же, Чыгыш, слер колло тудуп, чай кайнадаар.

Чыгыш өбөгөн суу экелеле, казанды отко колло тудуп, чайды кайнадып баштады. Же онын колы отко быжып турарда, казанды чачып ийди, чай төгүлө берди. Караты-каан оны көрүп, карандыра сүүнип отурды.

Бу слер карыганча казан азып болбос кайтканаар? — деп, ол өчөп сурады.

— Мен колло казан кайнаткан кижин көргөн эмезим, канайып ийейин. Же андый да болзо, жаман сананбагар, кааным, жазап шүүнип, жакылтагардын учурын билип алзам, слерге айдып бербей канайдайын — деп, Чыгыш карыксынып айтты.

— Каруузын меге качан жандырып берерин? — деп, Караты-каан сурады.

— Је, бир эки-үч күннинг бажында слерге келейин, ол тужында менин билер-билбезимди көрөрөөр — деп, Чыгыш айтты.

Караты-каан ла Чыгыш өбөгөн эртелеп турала, эки башка жүре бердилер. Чыгыш айлына једип келеле, кунукчылду отура берди. Оны көрүп, Эркелей кызы сурады.

— Је, ада, кандый јорыктап келдеер?

— Јорыкташ сүрекей коомой болды. Караты-каан мени ченеп, жүзүн-јүүр сурактар берген, керек дезе мени отко күйүп калзын деп, колло казан кайнаттырган. Мен онын сурактарын ондоп болбогом. Эки-үч күннинг бажында ойто келип, ол сурактарга каруу берзин деген — деп, Чыгыш айтты.

— Кижиге билбес кандый сурактар болгон? — кызы сурады.

Чыгыш өбөгөн бастыразын айдып берерде, Эркелей адазына айтты:

— Э-э калак, ада, бажыгар кажайганча жүреле, ол сурактарды ондобос кайтканаар? Караты-каан слерди өчөгөн ине. Узун јолды кыскарт деп айдарда, слер озогызын ойгортып, эскизин эбиртип, куучындап берген болзоор, узун јол кыскара бербей ол. Кыска јолды узат деерде, эрмек айтпай, унчукпай јорткон болзогор, кыска јол узай бербей ол. Ат јалынан отыкла от чагып, канза азып бер дегени — ол кууны отык ташка јаба тудала, от чагып, канза азып беретени ине. Кол бажына чай кайнат деерде, аскыш јазайла, чай азып ийер керек болгон.

Чыгыш оны угала, кызына айдат:

— Сен, балам, сагышту болтырын, чын ла андый эмей. Бу мен кары јажым јеткенче, оны билбей канайып жүргем. Карын, керсү кызым Эркелей, сен мени эс алындыра айтканын јакшы. Эртең ле барып, Караты-кааннын бастыра сурактарына каруу беретем. Онон Караты-каанга барып айдарда, ол оны сүрекей кайкап угала, сананды: «Акыр, бу Чыгыш менин сурактарыма карууны ол ло күн бербей, ненин учун экинчи күнинде берген болотон? Ол көрмөс мениле ченежип, өчөп турган болбозын. Мен база бир канча јакарулар берип, оны ченеп көрөйин.

Караты-каан Чыгышты база ла алдыртты. Каан кижиге алдыртып турганда, јокту Чыгыш једип келбей кайтсын. Караты-каан кабактарын жемире көрүп, ого мынайда айтты:

— Сен барып, суунын балыгы көп пө айса тажы көп

пõ, тоолоп кел. Онын кийинде јердин үстинде уй улус көп пõ айса эр улус көп пõ, база тоолоп кел, үчинчи сурагым мындый: арка јерде канча агаш, меес јерде канча агаш, тоолоп кел.

Чыгыш өбөгөн сананып турар болзо, суунын балыктарынан таштары көп болгоны јарт неме. Је, андый да болзо, барып кызымнан сурайдым деп јүре берди. Айлына јанып келеле, кызынан сураарда, ол айтты:

— Караты-каан слерди база ла ченеп турган болтыр. Слер ого барала, мынайда айдыгар: «Суунын тажынан онын балыгы көп эмтир» деп. Ол тужында Караты-каан сураар: «Суунын сайынан көп балыкты сен кайдан көрдин?» деп. Слер ого мынайда каруузын беригер: «Мен суунын суйман таштарын балыкка бодоп, оморды балыктарла кожо тоологом, онын учун суунын сайынан балыктары көп болуп калган» деп. Экинчи сурагына мынайда каруун беригер: «Э-э, кааным, мен тоолоорымда, јердин үстинде эр улустан уй улус көп эмтир» деп. Ол тужында Караты-каан слерден сураар: «Оны сен канайып билип алдын?» деп. «Уй улустын сөзинен чыкпас эр улусты уй улусла кожо тоолоорымда, уй улус көп боло берген» деген. Ол тужында Караты-каан сананар: «Э-э, мен абакайымнын сөзин угуп турган учун, Чыгыш мени јамандап, шоодып, уй улуска кожуп турган болтыр ине» — деп сананар. Онон улам каан ачынып, бойы ла шорлонып калар. Учинчи сурагына карууны мынайда беригер: «Аркада алты мун агаш эмтир, меесте беш мун агаш эмтир» деп. Је артык неме айтпагар. Оны Караты-каан угала, сананар: «Чындап та, арка јерде агаш көп эмей». Онон улам бойынын шорлонгонын ол билип алар. Је, ачап-сыйап, тойынбас Караты-каан маргаандарын алдыртканын билип, казырланып, Чыгыштаг сурады:

— Сен бойын карып барган, сагыжын да эмел тутап брааткан, мындый сурактардын учурын канайда билип алдын? Айса сеге кандый-кандый кижии сүме айдып туру эмеш пе, айт.

Чыгыш өбөгөн кара бажы буурайганча, катан сөөгг катканча, качан да төгүн сөс айтпаган болгон. Онын учун Караты-каанга чынын айтты:

Менде Эркелей деп сок јаныс кыс бар, бастыра сүмени ол меге айдып берген.

Айдарда Караты-каан Чыгышка айтты:

— Сенин кызын андый сагышту, сүмелү кижии болзо,

мен слерге бир көк бука берейин, Эркелей деп кызын ол букадан сүт саайла, чеген ачыдып, аракы азып салзын. Мен удабастанг слерге барып, ол аракыны ичѳрим.

Көк буканы јединип алып, Чыгыш өбөгөн јанып ийди. Айлына келерде, кызы көк буканы көрөлө, адазынан сурады:

— Бу буканы кем берди, ненинг учун берди?

Чыгыш кызына ончозын куучындады. Кызы угала, айтты:

— Је, ада, коркыба, бис онынг да аргазын табар бол бойыс.

Уч кун өткөн соңында Эркелей адазын орынга јатыргызала, оны јуурканла ороп салды, бойы дезе айыддан чыгып, тере ийлеп отурды.

Бу өйдө Караты-каан кара-јорго атту, кара торко тонду келип јатканын Эркелей көрүп ийди. Караты-каан јабарттуп келеле, керек дезе јакшылашпай да сурады:

— Мен бого јеткенче адым канча катап јелдирттим, канча катап јорголоттым, Эркелей?

— Је карын, каан кижѳ, слер озо айтсагар: слер бого јеткенче, мен терени эдрекле канча катап илей тарттым?

Караты-каан айдар сөзин таппай салала, сурады:

— Адаг үйдѳ бе, ол нени эдиш туру?

Эркелей каруун берди:

— Адам үйдѳ ле. Је ол бойынын ооружын оорып јат, байла, бала табарга турган болбой.

Оны угала, Караты-каан, тенери чилеп, күркүрей берди, темир чилеп, шыгырай берди:

— Эр кижѳ бала табарга турганын сендий тенектен угатан эмтир!

Је Эркелей оног јалтанбай сурады:

— Слер, сагышту, керсү каан кижѳ, көк букадан сүт сааганын кемненг уктаар?

Караты-каан ујалган бойынча удуга айдар сөзин де таппай салала, шорлонгон-ачынган јана берди.

Јокту анчынын Эркелей деп кызы Караты-каанды анайып јенип чыккан деп, улус айдыжат.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН КОЖОНДОРЫ

Отык таштын келтейи
От айланып келер бе?
Олјого барган албаты
Ойто айланып келгей не...
Көгөрип чыккан көк чечек
Көлөткө жерден не чыгат.
Көрүжип өскөн бойлорыс
Көрүшпес жерге не барат.

* * *

Ак-боронын отогон
Алузын өлөн курсагы.
Албаты-јоны ойногон
Ак чечектү Алтайы.

Көк-боронын отогон
Көбирген өлөн курсагы.
Көөркий јоны јыргаган
Көк чечектү Алтайы.
Албаты-јонго тузалу
Аржан суулу Алтайым.
Амыр бисти чыдаткан
Адам ошкош Алтайым.

Элге-јонго тузалу
Эмду-тусту Алтайым.
Эмди бисти јыргаткан
Энем ошкош Алтайым.

* * *

Алтан атты буулаган
Чакызынын јаражын.
Албатызы јыргаган
Алтайымнын јакшызын.

Эрјиезин буулаган
Эм чакызын јаражын.
Эбире јоны јыргаган
Эне Алтайым јакшызын.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАДАН

М. В. Чевалков

УТКАА¹ СӨСТӨР

ЖАМЫРКАК, САЙЫРКАК
КИЖИ

Жамыркап жүрөр киж
Жаман кылыкту аттый.
Жаман ат семирзе,
Жанына көнөк буулатпас,
Жаман киж байыза,
Жамыркап, киж жууктатпас.
Сайгакту тегенекти тударга жаман,
Сайыркак кижини көрөргө жаман.
Киш жакалу тон кийзе,
Кижини көрүп, тообой жүрөр,
Сүбезин² тайанып жүрөр,
Суркелеп³ чалчып жүрөр.
Киж оозынан сөс чыгарбас,
Кийиксип, удурө айдып жүрөр.

¹ Уткаа сөс — үредүлү сөс

² Сүбезин — мыкынын

³ Суркелеп — кижиле берижип, кижиге табарып

Айылга кирзе, төрчи болор,
Аракы ичсе, чалчык болор.
Жаргак тонду жоктуны көрө,
Жамыркап, оны жаман көрөр.
Жазылбас балу кижиге каршу,
Жамыркак кижиге албатыга каршу.
Сары иринди кижиге сүүбес,
Сайыркакты албаты сүүбес.
Жамыркак, сайыркак, мыны ук!
Сайыркак сайалар,
Жамыркак жайрадылар.

ЖАМАННАН КАЧЫП, ЖАКШЫГА ЖАНАШ

Жакшыга уткый бас,
Жаманнан жана бас.
Жакшынын жакшызы жугар,
Жаманнын жаманы жугар.
Жакшынын сөзүн сананып жүр,
Жаманнын сөзүнөн жалтанып жүр.
Жакшыга жанашсан, ордына отураарың,
Жаманга жанашсан, одына күйерин.
Бойунды бойун болгонып жүр,
Болгон ло кижиге бүдүнбей жүр.
Култур кижиге кожулба,
Културдын жолуна баспа.
Жүрөк жолун ару болзын,
Жүрөгүндө жеңил болзын.
Мекечиле айылдашпай жүр,
Меке тузагына каптыраарың.
Мекечи кижиге төжине отураар,
Мензинип алза, төбөңдө отураар.

КОПЧЫ КИЖИ

Эр ле эмегеннинг копчызы
Эди кодырлу кижидий.
Кодырлу кижининг колы энчиклес.

Копчы кижининг тили энчикпес,
Кодырлу эт кол амыратпас,
Копчы кижиге журт амыратпас.
Уккан сөзин улалтып жүрер,
Учураганга коптоп жүрер.
Коп сөскө коолонуп жүрер,
Копко копты кожуп жүрер.
Копты койылтып айдарга
Копчы тилдү кадыт жаман.
Кара кускун жуулза, сек табар,
Коронду ашты ичерге коркышту,
Копчы кижиле отурага коркышту.

КИЖИНИ ЖАМАН КӨРБӨ

Бойыңнан жаанды күндүлөп жүр,
Бойыңнан кичүгө адазынды бол.
Билерди көрзөн, бойың үрөн,
Билбести көрзөн, үредип жүр.
Жакшы кижиге мен деп жакшыркаба,
Жажына не болорун билбезин.
Жоктуны багай басып көрбө.
Жоктуга болужың жетирип жүр.
Кенегенди кедери бар дебе,
Келер күндөрдү билбезин.
Тенекти көрзөн, каткырба,
Темей айттырган, уяларын.
Кижини жаман көрбөй жүр,
Кижини кандыйын билбезин.

М. В. Мундус-Эдоков

ЖАЙГЫ ЭҢИР

Эңир кирди, күн жабызады.
Энезине кулунды кошты.
Эртеңге жетире эмзин деп,
Эркелеп ноктозун суурды.
Энезине болужып,
Эрjene малына килеп,
Жети жаштуу улчак

Желенин жанында,
Кулундарла ченежип,
Ойноп турды, күлүгим!
«Кулунга тептирдин, учкан!» — деп,
Энези айтты уулына.
«Алдырбас, эне» — деп айдала, уулчак
Ары-бери телчиди.
Энези уйлар саарда,
Бозу-торбокло тартыжып,
Анда ок жүрди, күлүгим!

1925 жыл.

П. Кучияк.

АРКЫТ

I

Аркыт деген кайыр'өзөк
Кайчылардын чөрчөгине кирген.
Ады-чуузы кайкамчык,
Алтай үстине жайылган.

Ыраагынан көрөр болзо,
Уйалчан кыстай унчукпас сен,
Жууктап келеле, аяктаза,
Жүрөк коркор казыр сен!

Айландыра оронгон тууларын
Чанкыр тенгериге түртүлгөн.
Агып түшкөн сууларын
Мөңкү таштарды жалаган!

Ак жалбыштуу сууларыннын
Түргенине ок жетпегедий,
Боро, сүүри таштарыннын
Бийигине шонкор чыкпагандый.

Кату бүткен сен, Аркыт,
Калык жүрегин туткан, Аркыт!
Кызыл, сары таштарында

Теке жыргап журтаган.
Ак борјонду јеринди
Байлар малы тепсеген.

Аркыттын суузы ол тушта
Кӱс јажыла кожо аккан,
Ачап бӱрӱлер ле сӱрлӱ аңдар
Кунукчылду кожонды кӱп уккан.

Бӱрӱлер јалкуурып эстейтен.
Аңдар ырап мантайтан.
Јоктулардын ачу комыдалын
Угар неме чыкпайтан!

Сенин учуктый јолынды
Садучы-байлар ӱдӱтӱн,
Алу јӱӱжӱнди тоноп,
Атка коштоп чыгаратан.

Ол бӱрӱлер јолынча
Алтын крестӱ абыстар келген.
Саңыскан чылап шайрап,
Саңыс ошкош јапшынып,
Ак јерине церкве туткан,
Алтайларды крестке бактырган.

Јокту-батрак алтайлар
Јолынды сенин билбейтен,
Сенин устингле ажыра
Бастыра Алтай укпайтан.

Јайрап јаткан јӱӱжӱнди
Јайзан, байларга берген,
Јараштардын чырайларын
Калыкка кӱргӱспей бектеген...

II

Јаңыс ла он јети јылда
Сенин устингле ажыра
Суӱнчилӱ кӱн чалыды,
Узак уйеге кыйналгандарга
Ырысту јар угулды:
«Россияда Совет башталды!»

Je карды тастак байлар,
Камыкты чыбыктаган јайзаңдар,
Кара мекелү камдар,
Јаламалу јарлыктар,
Кара-Корымның казыр бөрүлери,
Колчактың аскын кускундары
Сениң барыңды ундыбадылар.
«Совет» сөсти угуспаса,
Кулагыңды окло бектедилер.
Кызыл таңдакты көргүспеске,
Кара көжөгө тарттылар.
Короны ажылган кара јыландар
Шырлажып сеге ууландылар.
Учук ошкош јолыңла
Ээчий-деечий јылыштылар.
Олор сениң көксинди
Куйакка бодоп келгендер,
Корымдарыңды сөөклө көптөдөргө,
Сууларыңды канла будыырга,
Бойларында бек иженгендер...
Je ойгор Ленин јакылтазы
От-јалкыннан курч болгон!
«Калыктын күчин јиген
Казыр бөштүлерге килеш јок.
Совет јеринен јалмазын!» — деген.
Аркыт! Сен, байла, билерин:
Мактулу кызыл черүлер,
Калапту кызыл партизандар
Большевик командирлерге баштадып,
Олорды истежип келгендер.
Олор кучактап болбос Совет Союзтын
Талдама јиит уулдары болгон.
Чечектеп турган жүрүмдерин
Советтин учун кысканбаган!
Олор ак чөл Украинанын,
Агашту, заводту Уралдын,
Москва ла Петроградтын,
Соок тынышту Сибирьдин
Талдама герой уулдарынан бириккен.
Албаты ырызына турушкан
Омокту бистинг нөкөрлөрис
Оштүлердин коронду окторынан
Сениң сыртыңа јыгылганын,

Олор алдында калганчы сөстө
Кереестеп айткан сөстөрүн,
Аркыт, сен, байла, ундыбаган.
Je оlorдың ортозында
Тенеридий чанкыр көстү,
Чомыр бажындый кызыл жаакту
Jаш жииттер де бар болгон.
Кара тегерик сагалду,
Кара-сур көстү,
Кату бырчыт чырайлу
Орто жаштулар да бар болгон.
Алтын чылап, тиштери саргарган,
Куу ошкош, баштары кажайган
Каргандары да бар болгон,
Je оlorдый ок өскө нөкөрлөр
Аркыт каскагында көп жыгылган.
Алтайга Советти тургузарга
Бистен ырап баргылаган.
Je кыймырашкан өштүлерди
Узакка сен чеберлебедин,
Качаннан бери жажытту жолдорунды,
Ан баспаган жерлеринди
Батрак-жоктуларга көргүстин,
Кызыл черүни, кызыл партизандарды
Олор баштап сеге киргиледи.
Анда жуулган түмөн өштүнүн
Кежирлерин кыйа туткылады!

III

Ол күннең ала Аркытта
Кызыл мааны жайылды,
Jокту-батрак жүргендердин
Онту-ыйы жоголды.

Кырлар, таштар, агаштарын —
Ончозы сүүнчилү тургулады.
Оlorдың көксине терендей эмди
Ачу кожондор торгылбайды!

Ойгор башчынын көргүскенинче
Ортон, жоктулар бирге болды.

Канча үйеге бийлеген байлардын
Кату тазылын кодоро тарткылады!

Большевик партияга баштадып,
Колхоз жадынды төзөдилер.
Байлар колына ойто түшпес
Аргалу жадынга јединдилер!

Сенин кырларыңда јайым кожондор
Комыстый койу чөйилгилейт.
Коммунизм улу башчызын —
Ленинди мактап кожондогылайт!

С. Суразаков.

БЕЖЕТИ

Бежети јаашка чейилеле, кургабаган јолло туфля өдүгиле малчылдадып, чинези чыккан браатты. Базарга уур боло бергенде, ол жадыкка эмезе јалбак ташка отуруп, таманнан калын балкаш-теертпектерди агашла кырып алып турды. Је база ла эмеш басканда, катап ла будын јерден јүк ле көдүрип турар болды. Јааш эбире агаштарды, баштан бийик өлөңди јунуп, өзөктөги сууны көпшидип турды.

Бежетинин санаазы база бүрүңкүй болгон. Он беристе јерди мындый күнде јойу базарга јенил бе? Ол городтон келген автобустан түжеле јаан тракттан чыгала, Кара-Төң өрө браадып, кем-кем атту једижер болор бо деп иженген, је мындый күнде бир де кижии туштабады. Анайып јол ортозына једерде, күн, ого качашкан чылап, там үрелип, көнөктөң ургандый јааш јаап келди, онын штанынын сыранчактары тизеге јетире балкаш, туфлязын кижии көргөдий эмес боло берди. Бежети бу бүдүжиле деремнезине де кирерге уйалып турды. «Кижиге ат ийгилей берзе кайдар» деп ол деремненин улузына ачынып браатты. Байа эртен тура, городтон атанар алдында, ол колхозтын конторазына телефон соккон. Је колхозтын счетоводы Күдүй каруун кату сыркынду јандырган. «Мындый өйдө кем ат сурайт? Аттар ончозы иште, канайып-канайып бойын јет». Бежети мыны угала, кайкабады «Культура-

нын ишчилерине олоҗ аҗару салганын кем көргөн?» деп ол сананып клеетти.

Бежети бойын көдүринип турган. Ол былтыр черүден җанып келерде, бир күн оны колхозтын председатели Аднай алдыртты. «Байла, ишке узак чыкпай туру деп алдырткан» деп сананды.

Җе Аднай оны соок уткыырдын ордына, карын жылу көрүп, колын сунды: «Җе, уул, бисти аргада — деп, ол эрмегин баштады. — Аймактан бичик келген: городко клубтын ижине үредүге киж ийзин дежет. А ийетен киж чыкпай җат. Кожончы Торкошты көстөгөнис, җе ол мойноп ийди. Сени, баян тартып билер кижини, ийзе, артык болор дейт. Бу җөпти кандый деп көрөдүн?» Бежети сүүне береле, барарга җөпсинди.

Городко ончо аймактардан клубтын ишчилеринин курсына җийттер җуулган. Олордын кезиги балалайка согул билер, кезиги гитара ойнойтон, чурана да тартатандары бар, җе музыкальнҗ грамота җанынан үредүлери җедикпес болгон. Бежети дезе черүде җүрерде, художественнҗ самодеятельностьто җаантайын туружып, музыкант үредүчинин болужыла нотадан көрүп, баян ойноорго җакшы үренип алган. Онын учун ого музыкальнҗ үредү җанынан җенгил болгон. Курсанттар күнүн сайын ноталарды үренгилей берерде, Бежетини дезе музыканын үредүчизи Виталий Николаевич концерт көргүзетен бригадага кожуп алган. Бу өйдөң ала Бежети үредүчизине болужып, концерттерде туружачы боло берген. Анайып иштеп алган акчазыла ол бойына трико костюм, шляпа, моданын туфлязын, чоокыр галстук, садып алып, җазанаачы болды. Кеберкек көрүнерге керек дезе чачын да быҗырайтып алган. Кезик нөкөрлөри оны электезе де, Бежети олопдын сөстөрин немеге бодобой җүретен.

Җе җаан удабай үредү божоп, экзамендер табыштырылган сонҗнда, областьтын культура бөлүг и Кара-Төңдө колхозтын клубынын заведующийи болуп иштеерге бичик берди. Онын деремне барар күүни җок болгон. Бу тушта ого ары җанынан кудай болушкандый базз да җаан ырыс болды. Виталий Николаевич оны городто Культуранын туранына иштеерге арттыргызып аларга сананып, областьтын культура бөлүгине барала, Бежетини — талантту уул, оны мынан ары үредер керек, айса, ол аятай композитор до боло берер деп сүрөсн мактаган. Андагы башкараачы ишчилер онын сурагынан кыйышпады. Кара-Төңинин клубы

да Бежетининг ордына өскө кижини ийечи болгон. Бежети мыны угала, сүреен сүүнди. Городто ого артык жарап турган. Анда кандый да болзо Културанын туразы, кинотеатрлар, сад, театр, горпарк... Бу санаа онын бажын айлан-дырып турды. Ол анайып шүүнип, балкашка бадала-бадала жанып келди.

Бежети айлына келеле, үч күн амырады. Колхозто олгон ижинин сыраңай ла кидим өйи болгон. Ончо улус айлына жанбай, жалаңда ла конуп, амыраш жогынан иштегилеп турдылар. Торкош, азыйда онын сагыжына једип турган кыс, база үйде јок, иште болгон. Онын учун Бежети бир эмеш амырап алган сонында, модный туфлязын, ак торко чамчазын, трико костюмын, шляпа бөрүгин кийип, чүмдү портсигарына жараш јытту папиростор салала, деремнезиле базып браадарда ол ого ээн ле кунукчыл көрүнди. Бежетиге жаңыс ла каргандар ла ясыда иштеп турган келиндер туштады. Олор до, эрмектежерге чөлбө өй јок болгондый, ары-бери жүгүрүжип, неге де мендегилеп турдылар. Бежети онын жараш кийимин көрүп, ол городто музыкант болуп артып турганын мактагадый онду кичи чыкпаста, ойто айлына бурыды. Је конторанын јанынча өдүп браадала, Адкайдың чеденге буулап койгон адын көрүп ийди.

Эжиги ачык конторага кирип келерде, экинчи кыпта председателъ кемле де чабышту куучындажып турды. Бежети тындап укса, Керектей өбөгөн эмтир. Карган өбөгөн айдып божойло тымый берерде, Аднай сүүнчилү унчукты:

— Слер јакшы сөс айттыгар, өбөгөн. Сүрекеј јакшы! Карган улустаң бригадаларды өскө колхозтордо төзөп јадылар. Мен бодозом, бистинг де каргандар јөпсинер.

— Јөп эмес болзо, мен бого не келейин? Јөп учун бого келбей база.

Олор экунинг куучыны божой берерде, Бежети экинчи кыпка кирип барды. Кызыл сукноло јапқан столдың кийининде отурган Аднай оны көрөлө, сүүне берди. Ол күлүмзиренип, колын стол ажыра сүүнүп, эзендешти.

— Ме, уул јанган! Је, отуруп куучында: кандый жүрген, неге үренип алдың?

Керектей өбөгөн оны тууразынан көрүп отурала, кенетийин тура жүгүрип, Бежетининг јанына келеле, оны таныбай тургандый сурады:

— Бу кем? Бу Карбыштын уулы Бежети бе? Тыфук, айт! Мен кандый бир министр келди дезем. Кайда, попирызыннан беришсен.

Бежети портсигарын ачып, карганга бир папирос алып береле, председателъге бу ла тушта каруун жандырды:

— Жүрүмде не болзын, Аднай Апсалеич. Үредүүм божодорымда, мени талантту музыкант дежип, городто иштерге арттыргылайт. Ордыма область бери өскө кичи ийер. Оны слерге айдарга келдим.

Председатель оны угала, кенетейин кебин соодып, Бежетиге эмес, Керектейге бурылып, куучындады:

— Бис, өбөгөн, бого жетире жаантайын иш ле иш деп, колхозтын экономиказын ла тынгыдарга кичеегенис. А культура, ойын деген немелерди ундып койгоныс. Онызы база жаан аяруга алатан неме болтыр. Бу жуукта ончо деремнелер бойлорынын ойындарын аймакта көргүзерде, мен анда болгом. Бистин улус анда калганчы жер алган, кандый уятту! Ол неге жараар? Мен торт бажым сугар жер таппагам. Бисте кожончы, бийечи уулдар, кыстар жок по? Тегин де болзо, озор тактаны ойо тееп бийелеп, тамактары тунганча кожондожот ине. Озорды не аайлу-башту эдил башкарбас?

Аднай бир кезек унчукпай турала, оног Бежетиге бурылды.

— Сен, Бежети, городко ненин учун тартылып турганынды билерим. Анда культура бийик... Же мен бодозом, сен бойын ла керегинде сананып, нөкөрлөринди таштап, барып жадын. А мен сенин ордында болгон болзом, эмди ле бригаданын улузына барар эдим. Озор энирде нени эдерин билбей жадылар. Сен түште өлөн ижинде болужып ийип, энирде озорло культурный ойындар баштап, кожонго, бийеге, танцага үредер эдин... Биске городко качар эмес, мында, бойыста, андагызына түнгей культура төзөөр керек...

Бежети «бу улустар нени де ондоп болбойтон эмтир» деп сананала, конторадаң чыгып, жүре берди.

Бежети эртезинде ле чемоданын тудунганча городко жүрүп ийди.

* * *

Виталий Николаевич алтай албатынын кожондорын сүрекей сүйүтөн. Ол көп жылдарга улай озорды жууп, жаңы

кожондор до чүмдеп туратан. Табынча онын кожондоры бастыра Алтайга таркаган. Бу ижиле коштой Виталий Николаевич алтай јииттер ортодон музыканттар, кожончылар өскүрип аларга кичеенетен. Онын көп үренчиктери орооннын городторында консерваторияларда, институттарда үренгилеп, кезиктери аймактарда иштегилеп турган. Бежети ого алтай кожондорды јакшы ойноп билетени учун јараган. Виталий Николаевич Бежетиден сонгында алтай композитор до өзүп келер болор бо деп иженип јүргөн. «Бу мындый музыкальный аргалу болгондо, үредүүнди бийиктедерге кичее, уул. Сеге көпти билер, көп таскаар керек» деп айдаган. Виталий Николаевич ого јаантайын болужып, концерттерге туружарга, оны кожо ала-тан.

Је Бежети калганчы өйлөрдө городтын стиягаларыла канатталыжып, ижин тын кичеебей барган. Анчада ла бир Луиза деп кайлык кысла таныжап аларда, чек кылыгы кубулган. Олор Луизанын көп тоолу нөкөрлөриле кожо вечерлерге, танцплощадкаларга јүрүп, сан башка кийинип алала, гран ары јанынан келген стильный музыканын мелодиязына секирижип, ары-бери чачылыжып, колы-буттары сарбандажып бийелегилеп турдылар. Мындый музыка да Бежетиге Виталий Николаевич үредип турганынан ла Торкоштын кожондорынан артык билдирди. Ол бу мелодияларды јаантайын сыгырып јүрер, аккордеонло ойноор болзо, база оны ойноор болгон.

Виталий Николаевич онон јангы мелодиялар чүмдеерин сакып јүретен болгон, је калганчы өйлөрдө ол Бежетинин алтай албатызынын кожондорына сооп, үредүге де кичеебей барганын көрүп, уул јастыра јолго кирип алганын сезип ийди. Бир күн ол Бежетини кабинедине алдыртала, арбады:

— Сен, Бежети, менин иженгениме турбай јадын. Сен бу мындый чоокыр кийимдү толголып јүреринен культураны көрдин бе? Јок, уул. Культура эн озо мында болор учурлу, — ол меезине чокиды. — А сен үредүүн кичееп турганынды көрбөй јадым. Бу кылыгынды эмди ле ташта.

Је Бежети ол ло таныжып алган Луиза деп кысла алыжып алала, кылык-јангы та канайып кубула берген болбогой. Ол бу јүрүмин түзедип алардын ордына там ары барды. Ол танцплощадкага келип, стильный танецтерге келишкедий музыка ойноп турды. Бир катап андый музыка ойноп отуларда, бого кайдаг да Виталий Николаевич

келген. Ол Бежетининг колынан аккордеонды блаап аяла, оноң ары бойы ойноды. Оның музыкасы башка, ончо улуска жарамыкту болгон. Бежети дезе ачынала, нөкөрлөриле жүре берген. Эртезинде ол ишке чыкпады. Учинчи күнде Културанынгу туразына келерде, жарлар ка- дайтен стенедде оны ижиненгайлаткан керегинде чаазып кадап койгон турды.

Бежетини ижиненгайлаткан соңында, Луизанынгу да кылыгы кубулды. Ол Бежетиге тын кыйгастанып баштады. «Онызы жетпейт, мынызы жетпейт» деп, кими ректенип айда- ры көптөй берди.

Бир катап Луиза калаңы келди. Бежети ачынып, ого айтты:

— Сен меге барарында, сүүп турум деген. Эмди көрөр болзо, кылыгың сыраңгай башка. Бу не болды, меге айдып бер.

Луиза кенетийин ардин бүртейтеле, оны электеп ка- кырды:

— Ол кандый андый сүүш керегинде айдып жадын? Бис әкүниң жадыныста сүүш кайдан келетен? Менингу туф- лям, шляпам эскирген, сен дезе меге жаңы кийим алып берерге эмди акча да иштеп албай бардын, үүрелерим ортодо меге жүрерге де уйатту.

— Сен мени туфля, шляпа учун сүүгенге бе?

— А база ненингу учун? Сенингу көстөринди сууйтемге бе? Мен сеге барарымда, сен композитор болорын, көп акча иштеерингу деп бодогом, же сен мени мекелип салган.

Бежети үйин жаңы ла көргөндий, оны кайкаганду узак аяктап отурды. Мындый көстөрди угарга ого коронду да, уйатту да болгон. Бу жүрүм оны кандый жастыра жолго экелгенин ол жаңы ла билди. Бежети бу түнде бир де эмеш уйуктап болбоды. Эртезинде ол Луиза ойгонголокто туруп, не-немелерин кабырып алала, жүре берген.

* * *

Бежети бир жыл мынанга кайра деремнезине барып жүрген. Эмди ол городтон келген автобустангу тужеле, бу жолло база ла жаңып браатты. Же бүгүн жойу браатканына бир де эмеш ачынбайт. «Нөкөрлөрим мени канайда уткы- гаи не? Суунижерге бе, айса электешкей не? Же, не болзо, ол болзын: өткөн жүрүмди бир ле кескенде, учына жетире кезип койор, жаңы жүрүм баштаар» деп, ол сананып браатты.

Бежети каборто јолго једеле, бийик өлөндөрдин ары жанынан жүк арайдан көрүнип турган кичинек турачактын жанына токтой түшти. Бу өлөң ижинде тургандардын станы болтыр. Бежети оны көндүрө өдүп браадарда, кенетийин көзнөктөн от көрүнди. Эңир кирип калган учун «бого конуп алза, кайдар» деп сананала, кирип барды. Же станда улус жык ла толо эмтир. Олордын кезиги узун тактада, кезиктери печкенин үстине чыгып алгандар, ажангылап отургандары да бар болтыр. Бежети кирип келген бойынча манзаарып алаатый берди. Отурар жер де жок болгодый билдирди. Бу тал-табыштын аразына оны озо баштап кем де аярбады. Онон төрдө отурган Манжы танып ийеле, базып келип колын сунды.

— Бери өдүп отур, Бежети. — деп, оны ичкери кычырды. — Бу сен кайдан чыгып келдин?

— Городтон эмей база — деп, Бежети ончолорыла эзендешти.

Уулдар, кыстар анаң-мынан туруп, оныла қол туду-жып эзендешти.

— Сен жагыскан ба? Уйиң кайда? — деп, Манжы сурады.

— Жагыскан — деп, Бежети каруун береле, төмөн көрүп, унчукпай барды. Же жииттер жиркиреде каткырыжып, бой-бойларыла куучындашкылап; база ла табыштангылай берди. Бежети тууразынан олордын куучындарын угуп, солун кижидий отурды.

— Нөкөрлөр, бүгүн Дуся не оройтып жат, а? — кем де унчукты. — Манжы, сен не деп бодоп жадын? Айса көөркийинди бир-бирүзи уурдай берди эмеш пе?

— Оройтып жат дейзинг бе? — Манжы тышкары ат бышкырганын угала, үн чыккан жер жаар бурылды. — Жок, менин жүрегим сезет: Дуся эжиктен эмди ле кирип келер!

Бу өйдө, чындап та, эжик ачылып, эки кыс кирип келди. Бирүзи — бийик сынду орус кыс, экинчизи — жатпанак сынду, жуунак бүдүмдү алтай кыс. Кирип келген орус кыс Дуся болтыр, ол жардак жоон үниле ончозыла эзендеже-ле, репетиция башталып жат деп жарлады. Бежети онын ордына иштеп келген, мындагы клубтын заведующийин, Суртай Дусяны, тургуза ла танып ийди. Дуся оны көрүп ийеле, базып келип эзендешти:

— Аа, городтын музыканты келген турбай! Жакшы ба, уул! Же сен не кунукчул бүдүштү отурун? Кем сени ачындырды?

— Жок, мында эмес, городто ачындыргылаган ош-кош — деп, Манжы нөкөринин ордына унчукты.

— Эмегени ойлой берди не, база кем оны ачындырар? — деп, Дуся Луизаны жакшы билетен учун айтты. Онон нени де эске алынып, кошты:

— Же ого незин кородоор, музыкант! Торт бери келип, менин ордыма отуруп, баян ойно, мен улусты башкарайын.

Дуся толыкта турган кайырчактан жап-жаңы баян чыгарып, колына туттургусты. Бойы десе туранын ортозына туруп, тын үнденип жарлады:

— Программанын баштапкы номеринде ангчылардын бийези. Бийелеер улус: Караев Менди ле Улаганов Саду. Аккомпонировать эдер кижиге — баянист Мөндүров Бежети.

Жииттер табыштарын кенетийин токтодоп ийдилер.

Бу бийенин музыкасы Виталий Николаевичтин. Городто ол оны канча ла катап ойногон. Онын учун Бежети оны сүреен күүнзиреп ойноды. Мендинин ле Садунун сүрекей жеңил, эптүү бийелегендери ого жарады. Бастыра жииттер де бу бийени жарадып көрдилер.

— Бу номер кем жок, жарагадый. Уулдар жакшы бийелеген! Дуся бийени бойы да жарадып, номерлерди онон ары жарлады:

— Эмди Эптешева Торкош бойынын жаңы чүмдеген кожонгын кожондоп берер. Аккомпонировать эдер кижиге эм тургуза жок, ненин учун десе бу кожонды Торкош жуукта жаңы ла чүмдеген.

Бежетинин жүреги кенетийин селт этти. Торкош! Ол оны эмдиге жетире канайып улустын ортозынан көрбөгөн!

Байа Дусяла кожо кирип келеле, анда ла эжиктин жанына артып, тактанын кырына отура берген кыс Торкош болгон эмтир ине. Эмди, качан Торкош төргө чыгып келерде, ол Бежетиге алдындагызынан да жараш көрүнди. Торкош ол жаар көрбөй, туура бурылала, кожондоп баштады. Бежети бу кожонды алдында качан да укпаган. Торкоштын үни де ару, коо болуп, там жаранып калган эмтир. Ол азыйда көп сабазында албаты чүмдеген мелодияларла кожондойтон. Бу чек жаңы мелодия эмтир.

Торкош баштапкы куплетти кожондоп ло ийерде, Бежети мелодиясын тудуп алып, оны баянга келиштире араай тартып турала, онон көндүгип, тыгыда ойной берди. Торкош экинчи, үчинчи куплетти кожондойт, Бежети, азыйдагы чылап ок, ого аккомпонировать эдип ойной берди.

Жииттер Бежетинин жаңы мелодияны мындый түргөн ойной бергенине кайкажып, бой-бойлоры жаар көрүжип турдылар. Торкош айландыра нени де аярбай, бастыра бойы кожон боло бергендий билдирди. Бежети де бу кожонго олжолотконун билбей калды. Ол эмди жайым, жараш ойной берди. Торкош эмди ол жаар бурылып алган, жүзи жаркындаган, тегин де жараш үни там жарана бергендий кожондоп турды. Ол кенетийин кожонун божодып, Бежетиге күлүмзиренип, «Быйан болзын» дейле, отурган жерине жүгүрө берди.

— Бат, кожон десе кожон! — деп, уулдардын кемизи де кенетийин тымыкты үзүп, унчукты. — Кижинин жүрегин торт жимиредип ийет!

Торкошты кыстар ла уулдар тургуза ла курчап ийдилер:

— Кандый жараш кожон чүмдеген, Торкош!

— Бу кожон бастыра улуска жараар!

Же бу өйдө уулдардын кемизи де Бежети жаар бурылып, угуза айтты:

— Бежети, сен сүреен жакшы ойнодын, молодец!

Дуся онын колынан тудуп, база сүүнчилү уткыды.

— Бис сени, уул, эмди канайтсан да божотпозыс! — деп, Манжы айтты. — Чын ба, уулдар? — ол ончо улустаң сурады.

— Чын, чын, божотпозыс! — деп, ончолоры бир үнлө унчугушты.

Бежети ырысту күлүмзиренет. Оны нөкөрлөри бойлорына кожуп жат. Кандый жакшы! Кандый ырыс!

— Мен, нажыларым, эмди бойым да слерден кайда да барбазым. Алдында жастырганымды таштагар деп сурап турум. База андый кылык чыкпас. Эмди мен жаантайын слерле кожо болорго турум — деп, Бежети айтты.

Манжынын жүзи жарый берди:

— Чын эмеш пе, Бежети?

— Чын-чын. Эмди ле де болзо слердин бригадага кожуларым. Алараар ба?

— Аларыс, аларыс! — деп, анан-мынан кыйгылар угулды.

Уулдар ла кыстар ээчий-деечий онын колын бек туткулайт. Бу колдордын үртөзүндө Торкоштын колы база болды. Бежети бу иштеңкей, эрке колды узак тудуп, менин буруумды, тенексу болгонумды ташта деп сурап тургандый турды.

Бу энирде Бежети баянла качан да ойнобогондый омок, сүүнчилү ойногон. Эртезинде десе база ол өлөн жуунадып турган улустын тоозына кожулып, санаазы жарык иштенип турган. Энирде онын ойногон музыказы ииттердин кожондорыла кожо ак жалаңдардын үстине жайылып турды. Карууна ыраактан, коштой жаткан өзөктөн, Торкоштын жүрекке тийер, санаазын күйбүредер, сүрекей жараш кожондоры угулып турды.

А. Саруева.

А. С. ПУШКИННИН ПАМЯТНИГИНЕ.

Жайым албатылар тилдери
Ойгор поэтке тартылат.
Кожончынын изү сөстөри
Жаш жүректерди бактырат.

Онын Москвадагы сүрине
Он сегис жаштуда мен келдим.
Терен сананган кеберине
Көрүп, эзеним жетирдим.

Мак слерге, жүрүмдий кожончы!
Омок жүректү поэт слер,
Албатыны тууыгар көкитти.
Очпос күндү сөстөрөөрлө
Алтайлар жүрегии жарыттаар.
Күн ийделү жарт үлгерлер
Малчылар жалаңын ойгосты.

Жарык күндий үлгерлер
Ургүлжи жарыкка кычырат.
Жаркынду баатыр жүрүмееер
Жалтанбас чындыкка апарат.
Агару, ак-жарык санаала
Албатылар карындаштыгына
турганаар,

Акту жүрегииен бу сөзимди
Алтайымнан слерге жетиредим.
Изү жүректе чечектеген тууымды
Тууларымнан слерге экеледим.

Чанкыр арчынды бийик тудуп,
Мөңкү Пушкинге көдүрдим.
Колымды жүрегиме мен тудуп,
Бажымды поэтке бөкөйттим.

Кызыл чейне, күн-чечекти
Будына салдым ойгордын;
Чалынду, чалдыкпас чечекти
Бажына салдым баатырдын.

— Таныбас үйе, эзен бе!
Алкыш болзын жолоорго!
Алыгар слер бу түлкүүрди,
Ырыс болзын жоноорго! — деп,

Ойгор поэт өткүн көрөлө,
Түлкүүр бергендий колыма;
Колын өрө көдүреле,
Алкыжын айткандый жоныма.

— Албатыга берген Түлкүреерле
Алтайлар туују ачкылаар.
Агару, чындык үлгереерле
Албаты чындыгын жарыдар.

Жүректе сөзим мен айдала,
Жүрүмле Москвага мургидим.
Орус албатыга быйаным айдала,
Ойгор Пушкинге мургидим.

«ТУУЛАРДАН КЕЛГЕН БАЛДАР»

БАШТАПКЫ БӨЛҮР

Баштапкы бажалык

...Карабаш Койлонын арказында жапшынып калган өтөкти кактап, оного эмеш токынап алала, айтты: *

— Же бозуларды ла чочколорды барып көрөр керек!

Олор экү сууны кечкилеп алала, кожондожып, арканын эдегинде жүрген чочколорды ла отоп жүрген бозуларды тоолойло, суунын жарадындагы кажатка келгендер, Кажатта Карабаштын той балкаштан эткен городаы, заводторы бар болгон. Карабаш бойы качан да городто болбогон, городты жаңыс ла школдын учебниктериненг эмезе газеттерден көргөн. Же Карабаштын эткен «городаы» журуктагы да городтон коомой эмес болгон. Карабаш күрлер, жаңы туралар, заводтор эткенде, ого Койло болужып, той балкаш тажып туратан. Кажы ла бүткен жаңы заводко Карабаш узун трубалар кондырып, заводтын ичине кайыгнын тозыла от салатан. Чирик жадыктын оодыктарыла от салганда, Карабаштын «заводторы» түжине ле ышталып туратан. Олордын эткен «городаын» жаан улустар да иштин кийинде келип көргүлөп турар болгон. Же онын төзөп салган «городаын» деремненин Барамаш ла Жудабай деп баштак уулчактары күнүн ле энгирде келеле, жемиргилеп, буттарыла тепсей баскылап салатандар. Карабаш ла Койло жемирилип калган, неден де кару «заводторын» ойто төзөгилеп, ачуркангандарынан улам ыйлажып та туратандар.

Карабаш ла Койло чочколорын тоолоп салала, кажатка келгилеерде, олордын «городаын» жемиргилеп салган. Олор катап ла той балкаш казып, жаңы город төзөгөндөр. Жаңы «город» көп этаж тураларлу, жаан «заводторлу» жараш «күрлерлү» болгон. Городтын жирмеден ажыра кижизиненг бир де кижин бүдүн артпаган учун, олорго жаңы улус жазаарга келишкен. Онойып олор чочколорын бош ундып салатандар. Качан тун тал-түштен өдүп, кырларга жабызай берерде, чочколорды элден ле озо Койло эске алынган..

Карабаш Койлоло кожо бозуларды ла чочколорды айдап, ферма јаар барды. Энези бозулар азырайтан сүтти ле абратты экелип алган, эмди ферманын эжигинде бозулардын жанарын сакып турды. Карабаштын энезинин унин бозулар ыраактан танып ийеле, мөөрөжип, кажатты төмөн бирден, экиден мантап келгилейт. Карабаш он эки чочкони айдап экелеле, таскакка бектеп салды. Койло чеденге чыгып алала, сабарын сырандадып, бозулар тоолоп турды. Койло энезине арбатпаска коркышту ла албаданып турды. Карабаш чочколорды чыкпазын деп, таскактын эжигин бектейле, кийнинен ары ташла жөлөп салды. Таш арай кичинекей деп билдирерде, коштой агып јаткан суудан јаан таш экелерге барды. Карабаш јакшы көрүнөргө, база албаданып турган. Јаан ташты кучактанып экелеле, таскактын эжигин базырып салды. Энезинин бүдүжи эмдиге ле чукулду болгонын көрөлө, ташка база катап барды. Чеденнин Устинен Койлонын сабары сырандап ла турды.

— Оло бозу мында, чоокыр бозу мында, чычкакту бозу мында...

Карабаштын катап ла таш экелип јатканын энези көрөлө, көнөктө сүдин ичпей, түртүп турган бозуны табышту алакандап, оной Карабашты арбанды:

— Бу агын суунын тажы түгене бербезин, токто! Агын суунын тажын тажыганча, абрат барып экел, көрмөс.

Оной Койлого кыртыштанып унчукты:

— Сен, арык көрмөс, чеденге чыгып алала, колын сырандадып турган адын не? Түжерин бе, јок по? Колын сырандатканча, койлорын кайда барган, көр.

Койло бозуларды тоолоп божойло, меестин эдегинде отоп жүрген койлоры јаар көрди. Оной отоп жүрген беш койын мынан ла тоолоп, сабарын катап ла сырандада берди:

— Кара кой анда, сары кой анда, чоокыр кураан анда... Эн-е, Барјымай балазыла кожо јогыла!

Койло чеденнен түжүрө секиреле, Барјымай деп атту кара койды бедреп, багырганча-сыктаганча меести өрө жүгүрди. Карабаш өки көнөкти тудунып, абрат аларга, төмөн, ферма јаар, жүгүрди.

Фермада бүгүн улус сүрекей көп, абрат сакыган эмегендер тышкары күйүп турган отты эбиреде отургылап алала, куучындажып отурдылар. Сепараторды эбирип турган кыстар ферманын ичинде кожондошкылайт:

Боро-чоокыр кучыйак
Боочы ажыра уча берт.
Бойыма түнөй көөркийим
Армияга жүре берт...

Оттын аягында боро шинельдү, будёновка деп шлемдү Адыбайдын уулы, Пейтке, чала кыйын жадып алала, база абрат сакып жатты. Адыбай бу ла жуукта городко жүреле, уулына боро шинель ле будёновка садып экелгени бастыра деремнеге жарлу болгон. Онын учун эмегендер соныркажып, Пейткенин шинелин сыймагылап, жанынан аяктагылап, табышту куучындашкылап турды:

— Ба-таазын, Бу Адыбай башка ла кижин... Барайын деген жерине, бажын да бурыбай жүре берер...

— Бу ла кижин эр-жанына шакпырап, эдетен керегин эдип албай жүрет!

— Шенелин тапчы эмес пе, балам Пейтке?

— Как ла р-раз! — деп, Петке тумчугу өткүрө унчугала, тиштери өткүрө чыкырып ийди. Абретка жаңы ла келген эмегендер Пейткенин кийимине қайкагылап турды:

— Бата-азын, бу Пейтке кандый аайлу бөрүктү, улустар?

— Буд-деновка! — деп, Пейтке каруузын күүн-күч жок ло жандырып салат.

— А, кудаймай, бу мынын чолмонынын жаанын, улустар!

Карабаш Пейткени туйказынан аяктап, оноң көзин торт ло салбай турды. «Буденныйдын бөрүгин» кийерге Карабаш не аайлу амадайтан! Буденовканы ол жаантайын түженип те жүретен болгон, же андый бөрүк бу жерде жок болгон. Эмди дезе Пейтке андый бөрүктү, Карабаш дезе буденовканы жаңыс ла түш жеринде көрөр. Карабашта андый бөрүк болгон болзо, ол бойына үлдү де жазап алар эди! Же Пейтке ойинен өткүрө ырысту... Шинель ле буденовкандан өскө, онын тандайында бир тиш чыккан. Онын тандайында чыккан тижи бастыра. деремнеге база жарлу

болгон. Жаан улус: «тандайында тиштү кижн жаан каргычы болор» деп айдыжып турганын кемизи билбес? Онын учун Пейткеден, жаш балдардан болгой, жаан да улус жалтанып туратан. «Калак, балам, сен какырыгынды тудунып жүр» — деп, Пейткеге деремненин карган эмегендери көп катап жакып туратанын Карабаш бойы да угуп жүретен.

Онын учун эш ле немеден жалтанбай, Пейткенин кыйын жатканы бу болгон. Оттогы казанда жылыдып салган сууга да кийдире чыккырып ийерде, карган эмегендер Пейткеге унчукпады. Жагыс ла: «Пейтке, балам, тижин өткүрө түкүрбе, шинелинге чилекей жапшынар» — дештилер. Пейтке унчукпады. Уйларын жагыс ла саап божогон уй саачы эмегендер отко жууктап келеле, отты жаандада салып ийдилер. Онон кемизи де соныркап, отурган эмегендерден сурады:

— Акыр, улустар, бу Пейткенин тандайынан тиш чыккан деп уккам, чын ба, айса төгүн бе? А, улустар?

Пейтке бир де эрмек айтпай, отурган улуска оозын ачып берди. Ончолоры түймежи, Пейткенин оозун карай бердилер. Карагуйда көргүлөп болбой, кайра бололо, отту турунла Пейткенин жаандада ачып алган оозун жарыдып турдылар. Оозы чылай берерде, Пейтке өлөнтө чалкөйтө жадала, бир эмеш амыранып алды. Онон эптү болзын деп, томорзокко отуруп ийеле, оозун озогызынан жаандада ачты. Кем де кайыннын тозын жарыдып ийерде, ончозы Пейткенин тандайында арсак тишти көргүлөп ийдилер.

— А, кудай дезен база, чын болтыр ине! — деп, ононмынан беш кирези эмеген унчукты. — Бу жаан каргычы кижн болотон бала эмтир, кудай! Аа-ай! Бу башка бүткен бала эмтир!..

— Калак, балам, сен ийтке-кушка түкүрбей жүр...

— Андый-мындый немеге ачынбай жүр...

— Алды-кийнинди аяктап жүр, балам!..

— Абрадын алала, жан, балам... — деп, эмегендер ун алыжып турдылар.

Пейтке артык сөс айтпай, көнөгин алып, абратты очередь жогынан урдуруп алала, мендебей, сууны кечире, кажатты өрө жүре берди. Карабаш энтир жыбарга билдирер билдирбес калтырап, абрадын аларга эмегендердин эн ле учында сакып турды. Баатыр деп ийди Карабашты ээчий фермага једип келеле, ээзин бедреп, учында таап алганына сүүнип, онын будына ороложып, сүүнчилү кынзып турды. Калганчы сүтти эбирип жаткан кыстар бир аай јайканыжып, араай кожондожып турдылар:

Сары торко пладымды
Салкынга тутсам, жайылбайт.
Санаам салган көбүркийди
Сагып жүрзөм, бурылбайт.

Карабаш уйкузырап, тонуп турган жыланаш буттарын ийдинин кабыргаларына жаба тудуп турды. Эмегендер бир эмештен астагылап турды. Карабаштын очереди жууктаган сайын, ол там ла уйкузырап, көнөгин колдорынан арай ла ычкынбайт.

— Көнөгүн тут! Бу канайып калган? — деген өткүн кыйгыдан Карабаш чочый берди. Абрат божодып турган келин өткүн каткырып, көнөгине толтыра, көбүги ашканча абрат уруп берди. Карабаш абрадынын көбүгиле ийдин азырап алала, бозулардын фермазы жаар уур жайканып базып ийди. Жыланаш буттарын өлөнгө жангы ла түшкөн чалын жууп, кезилип турган сабарларын ачыдып ийди. Карабаш оны керекке албай, жангы ла чыккан жылдыстарды аяктап клеетти. «Ого жүк бир он алты жашту болгон болзом, немецтерле жуулажарга барар эдим — деп, кунукчылду санааркап барадат. — Жууда мен бир де жалтанбас эдим. Ол тушта мен Пейткенин ле шинелиндий, боро шинельду, буденовкалу, автоматту, колмылтыкту болор эдим. Канча фашистти кыра ададала, эмди жангылап турган фронтвиктердий, герой бололо, жанар эдим... Ол тушта энем мени «бичик ле көрзө, билинбес бала» деп арбабас эди. Карабаш калапту жуучыл болуп, фронт жеринде адазына туштаар эди, онон ары адазыла экү торт ло Берлиннин бойына жетире барар эди...»

Анайда санааркап, Карабаш бозулар турган жерге једип келгенин да сеспей калды. Энези бозуларын азырап божойло, көнөктөрүн јунуп, казыктардын бажына илип койгон эмтир. Койло койын тапты не, јок не?.. Айса, койын табала, айлы жаар јана берди эмеш пе? Ол аланзып, бир эмеш турала, кажаганнын ачык эжиги жаар басты. Энези ижин божодоло, эмди ачык камелектын эжигинде амыранып, нени де сананып отурды. Карабаштын кирип те келгенин укпады. Көнөктин калырай бергенин угала, кенетийин чочый берди:

— Бу мында кем? А бу сен не удадын?

— Абрат сагыгам — деп, Карабаш жүк ле арайдан унчукты. Энези эрмек айтпай, өрө турала, уулчагынын бажын кату алакандарыла араай сыймап ийди. Онон анайда ок жабыс јуниле айтты:

— Баштактанбай, кичеенип иште, балам... Кичеенбес болзон, канай кижги болорын?.. Көнөгинди тактага тургузып салала, жан, Койло айлында жангыскан... Койды эртен таап алараар...

Карабаш кирлү жүзин энезинин эдегине сүзеле, өксөп-өксөп ыйлай берди...

* * *

Таң бозорып келерде ле, айылдаштардын пөтүктери кыйгыража бердилер. Суунын ол жанында койу арканын ортозынан жыланаш туруп келген немедий, куу сойоктын бажы өчөмик кызарып турды. Карабаш ла Койло туранын ўстинде салган төжөктөринде түрүлип алган уйуктап жаттылар. Айылдын жанында коноло, түниле аштап калган уйлар өрө тургулап, саар өйгө жеткенче бир эмеш отоп аларга кедери кобы жаар күүн-күч жок баргылайт. Куу сойоктын бажынан күннин кызарта чалыган чогы там ла жабызап, там ла жабызап, арканын тал-ортозына жетире түжүп келди. Ишке баратан эр улус жангы ла тургулап, карызына илип алган үйгендерин шынырадып, аттарын бедреерге арка жаар баргылайт.

Күннин чогы өзөккө түжүп ле келерде, ончозы ойгоно бергендий болды: куштар калактажып, жемзене бердилер, бозулар мөөрөжип чыктылар. Үй улус эстегилеп, уйларын саап баштады. Күн кырдын ары жанынан карап ийерде ле, улус тагынан уйларын төмөн, пастухтын айлы жаар, айдагылап турды. Карабаштын энези уйын саап алала, уулчактарды жерден ойгозо берди:

— Слер, учкандар, тенгериге чыгала, эмдиге уйуктап жаткан адаар не?

Койло ойгоноп келеле, Карабашты ойгозып айтты:

— Туйкайын балыктап барарга турган болзон, уйды төмөн айда...

Карабаш уйкузына самаарып, турарга сооксынып, жабырып ийди. Койло токынап болбой, Карабашты катап ойгосты:

— Уйды төмөн айда.

— Сен айдазан, уй ара төрөөр бө?

— Туйка балыктап барарга турган болзон, айда, айда-баска турган болзон, сени балыктап барарга туру деп, мен энеме айдып ийерим...

Карабаш мырсып, өрө жүк ле арайдан турала, чалынга

коно чыктып калган шалмарын кийип, оноң туранын толыгынан кимиректене-кимиректене түже берди. Бүгүн түжине Койло чочколорды ла бозуларды кабырар болуп, энирде Карабашка сөзин берген. Карабаш десе туйка балыктап барып келерге турган. Олор экү энирде онойдо жөптөжип алала, туранын үстинде уйуктагандар. Ончозы эптү-жөптү болгон, је таң адып келерде, Койлонын санаазы кубулып турганын Карабаш тургуза ла сезип ийди. Чынын айтса, Койло аказыла кожо балыктап барарга күүнзеп турган, је анайда эдетен арга олордо жок болгон, ого үзеери олор экилези балык тудуп билбес болгондор. Карабаш десе деремненин күнүн ле балыктап турган уулчактарына биригип алала, балык тударга бир эмеш үренип аларга амадап турган.

Эмди ол Койлоны кичинек те ачындырбаска, туранын үстинен түжеле, күренг уйды төмөн айдады. Же уй мойножып, кайра блаажып турды. Күренг уйды пастухтын эжигине јетирип салала, тыркырууш эдип алган уулчактарла да куучындашпай, ойто айлы јаар жүгүрди.

Энези курсакты кайнадып салган, эмди бозуларын азырап барарга мендеп, эмдиге јетире ажанарга келбеген уулчактарына кыртыжы курып, айылдын эжигин кайра ачала, бойы айылдан чыкпай, арбанып айтты:

— Орө чыкпас кижинин балдары мындый болор, улустар... Бу канча албаты ишке жүре берт, менин уулдарым эмдиге тургалак. Менде бир эки јайзан бар, јалмаштарын меге качан бирде јара соктырар болды ба! Бу аскан курсак сооп браат!

Койло уйкузына самаарып, туранын үстинен, киске чилеп, керилип, түжүп клееткенин энези көрөлө, атыйланып чықты:

— Јакшы улустын балдары үйде конотон эди, а бу менин балдарым јабунын үстинде конор болды. Та, та! Менен бир тушта јакшы ла неме көрбөзөөр! А кара көрмөс кайда баады?

— Уй айдап барган... — деп, Койло тургуза ла удурат унчукты.

— Улаачы чылап, самаарып, уйдын кийнинен өңөлөп, барганы ол. Сакыш жок. Капшай јунунала, кирип ажан, мында слерле керчежерге ой жок!

Карабаш айылга кирип келерде, Койло энезиле кожо оттын аягында отурды. Олор күлге көмгөн картошконы чегенге кожуп јип отурдылар. Койло уйкузына эмдиге ле

самаарып, көзин жумуп алала, аякта чегенди жастыра калбактап турды. Изү картошканы болгобой жаан тиштейле, кенетийин бажын канкайтып, табышту туткулана берди:

— Аф-уф, аф-уф, аф-уф!..

Ол ок тарыйын Койлонын жаагына энезинин алаканы келип тийди:

— Көк тенгери сени теп! Бу шайтан курсак жиир болзо, тенгери дөөн көрөлө, ийт чилеп, туткуланып отурар! Кижичилеп, ажанбас, кайткан бала бу! Жок, жок, өрө лө чыктанаар жок!..

Койло жангы ла ойгонып, көмгөн картошкого ло чегенге кирине берди.

— Чочколорды бүгүн база ла Трышпактын маалазына кабырала келзеер, тынаарды кыйарым. Жуунын өйи, сананар керек...

Карабаш Койлого чала бүдүнбей, кортык үниле сурады:

— Эне, мен бүгүн... балыктап барайын ба?

— Кемле кожо балыктайтан? — деп, энези ол ок катуу үниле удур сурады.

— Анчыла кожо бараачы болгом...

— Саламчынын уулыла санаалу кижичи балыктап барар ба? Токтоп ло кал. Ол чочколорды жазап кабырзан, оной ок туза болор.

— Барамашла кожо барарым — деп, Карабаш калганчы ижемжизин таштабай, катап ла жобош үнденди.

— Барамашла кожо аш-курсак тапканын анда ла тургай! — деп, энези калганчы сөзүн катуу айдып салала, карызына көнгөин илип, бозуларын барып азыраарга эжик жаар басты. — Капшай ажанала, ол какайлараарды кажаннан түргөн чыгараар. Карды капшыйып калган болор...

Карабаш ла Койло ажангылап алала, камчыларын алып, энезин ээчий бозулардын чедени жаар бардылар.

Экинчи бажалык

Жаан изү айдын баштапкы күндери деремненин балдарына көп жакшынак сыйлар экелди: айылдын сырангай ла төринен ала арканын түбине жетире өскөн кызылгат, уй жиилек, жер жиилек ле казылган быжа берди. Түргөн сууны жакалай өскөн жөдрө, боронот ло тожыла бышкылап, теретен балдарды сакып турдылар. Бу өйдө бригадада буул тартып турган балдар иштеп туйкайын качкылап, арканын түбине

кере тўжине ле жылыйгылап калар болды. Колхозтын бригадири Байдыл деп јит уул канча балдарды арканын тўбиле сўрўжип, калтар адын жыга чаап брааткан. Балдар, анайып бир-эки кўн кўўндери јеткенче ле јўргўлеп алала, ојто буул тартарга бригада јаар келип турар болгон.

Карабашка ла Койлого јаан изў ай бир јаан солун экелген — онызы олордын кабырып турган уурчы чочколорын этке айдай бергени болгон. Эмди олордын колында јангыс ла бозулар артып калган. Карабаштын ла Койлонын ижи эки катап жеңиле бергенинен улам, эмди олорго иштеерге де, ойноорго до ой једип турды. Качан чочколорды этке аларга комиссия једип келерде, Карабаш ла Койло не аайлу сўўнгилеген эди! Комиссиянын улузы чочколорды көрөлө, Карабаштын энезине: «Уулчактарардын кабырган чочколоры семис, эди баштапкы сортло барар...» — деп айдышкан. «Кўндүлү грамота» ийзин деп, аймак јаар бичик те бичигендер. Карабаш ла Койло ол кўн јердин ўстинде эн ле ырысту улус болгон! Колхозтын бухгалтери, јуудан бу јуукта ла јанган фронтовик уул, Карабашка бичиктер сыйлап берген. Эмди Карабаш ол бичиктерди энирде айылдын одынын јарыгына, тўште бозулар кабырып јўргенде, обоонун тўзинде эмезе тўгўштин ўстине чыгып алала, кычырып отурар болды. Карабаш, деременин өскө уулчактары чылап ок, коштой деремнеде ачылган орто школго ўренерге канайып та албаданып турза, је онын ўренер арғазы јок болгон. Кышкыда кийер кийими јок учун, ол төрт класстын кийинде, айлында отурып калган. Ого ўзеери, энези уулдарын бойына јакшынак болушчылар эдип алала, качан карый берзе, олордын беленине отуарга бек шўўнип алган. Уулчактары ончозы бичикчи болуп алала, иштеерге өскө јерге јўргўлей берзе, карган энезин кем азырайтан? Бичикле иштейтени кату иш дейтен. Јастыра эделе, јаман јерге де киргилей берер. Јок, айрууш тудунып, амыр ла иштеп, албаты-јонго шооттырбый јўргўлезин... Онын учун энези Карабаш балкаштан јўзўн-јўўр немелер јазап турганын ла бичикти сўўгенин ичинде тын јаратпай турган. Энези уулдарын эмдештен ле ала кату ишке тасказын, иштегкей, чыйрак болзын деп, олорды тын јажыратпай, олор баштактанганда эмезе ижин кичеебей, ойноп јўре бергенде, олорды сабап та туратан. «Килезе, килинчек болор» — деп, энези јаантайын бойына айдатан. Јангыс ла Карабаштын энези анайда сананып турган эмес, деремненин көп саба ўй улустары анайда шўўнгилеп турган.

Карабаштын энези, Кожончы, бичик билбес те болзо, је сүрекей иштенкей, кату санаалу үй кижі болгон. Онын учун ол он үч жашту Карабашка ла он жашту Койлого кичинек те јай бербей, уулчактарын кату тудуп турган. Уулчактардын энези кату кылык-јанду да болзо, је кышкы узун түндерде кандый бир кайчынын кайын, комыс согуп билер улустын ойынын сүрекей јилбиркеп угатан. Уулчактарына кичинекте таадазынан эмезе јааназынан уккан кандый бир озогы-озогы чөрчөктөрін де куучындап туратан. Је онын ончо чөрчөктөринин учы сок јангыс шүүлтеле божойтон болгон. Кажы ла чөрчөктинг учын энези мынайда божодотон:

— Бот, јаштан ала мал азырап, иш кичееген, онынг учун онын жүрүми де андый јакшы болгон...

Карабаш ла Койло тактага коштой јаткылап алала, уйуктап болгылабай, база ла бир чөрчөк куучындап берзин деп јайнагылаганда, энези олорго кату үниле адылып тургандый, айдатан:

— Болор, эртен турала, фермага одын кезип барараар... Соодожотон ой јок. Бирүгер печкенин үстине конзын, онон башка слер уйуктабайтан эмтиригер... Койло, сен печкеге чыгарын ба, јок по, арык көрмөс?

Койло карануйда аайланып болбой, тактага эмезе тала печкеге согулып, печкенин үсти. јаар араайын шылырап чыга беретен. Энези печкенин јанында тактада уйуктап болбой, јуу качан токтоорын, колхозто эдетен ончо иштерди, азыраган бозулары керегинде узак-узак сананып, уйуктап јаткан кижі болуп, уйкузы јок уулчактарды мекеlep турды... Койло база уйуктап калган кижі болуп, аспак агаштан бойына јакшы чана эдип алала, јаан уулдар чылап, анчыларга эликтер агырткан кижі деп, сананып јадатан. Карабаштын санаазы торт башка немелер керегинде болотон. Ол көзнөктин алдында јалбак тактага чалкойто јадып алала, карануй көзнөктөн тенгериде јылдыстарды, суунын ол јанында карарып турган койу арканы, ыраакта тагдакталып көрүнген боочыларды ајыктап, эрикчилдү санаалар сананып јадатан. Ого ненин учун эрикчил болгонын ол бойы да јакшы билбес. Је јайылып барган көпөгөш јалаңдарды, кышкы ээн орой јолды эмезе суунын ол јанында карарган тымкы арканы көрзө лө, онын жүреги ненин де учун тату сыстай беретен. Чокым, јарт санаалар онын бажына кирбейтен учун, ол жүрегине ле јараган немелер керегинде сананып јадатан...

Алты кўннинг бажында колхоз улуска жаңы алган мөт үледі. Эмегендер, балдар эртен тура ончозы аяк-көнөгин канғырадып, балдарын учарга жаңы ла үредіп турған тандар ошкош, чуркуражып, амбарлардың эжигін туй алып ийдилер. Кладовщик қыстардың да табыжы жаан болды. Олор жалтыражып турған шадыралардан чанкыр өңдү мөтти чөйилте сускулап, бескеге кемжігилеп турды. Балдар чыдажып болбой, жаңы ла алған аякта эмезе көнөктө мөдине сабарларын булгай согуп ийеле, тургуза ла оозы жаар апарғылайт. Мөт аларга сакып турған эмегендер арбанып турдылар:

— Ол тегін де ас мөдинді айлыңа жеткенче божодып салатан эмтирин!

Карабаш ла Койло бозуларын одорго жаңы чыгарып, мөт үлежип, чуркуражып турған улусты кажаттын эдегинен аяқтап отурдылар. Колхозтын мөт үлейтенин олор кече де угуп салған болзо, же энези олорды мөткө ийерге бүдүнбей, ак калайлу мисканы тудунып алала, амбарлар жаар бойы барды. Карабаш ла Койло бүгүн мөт жибезин база да жакшы билип отургандар. Ненин учун десе, энези трудкүнге алатан алты килограмм мөдин сада, уулдарга шалмар эдетен бос садып аларга турған.

Койло төмөн мөт үлежип жатқан улусты узак аяқтап отурала, онон кунукчылду үниле айтты:

— Э-эх, пасечник Жоргойдың уулы болгон болзом, мен мөттөн өскө неңе де жибес эдим!

Э! Мөтти көп жизен, золотухала оорырын!..— деп, Карабаш күүн-күч жок айтты. Онон кошты: — Төмөн Шевелев деп орустын уулы көп мөт жийле, не аайлу оорыды. Энези оны аймактын больницазына апарарда, онын кородоп айткан сөстөрін уккан болзон, анайда айтпас эдін...

Кечүнинг бери жанында Пайскан көрүнип келди. Ол мөттү аяагын төжине жаба тудунып алала, аяагына сабарын үзүгү ле жок сугуп клеетти.

— Момоннын трудазы канайып ас болгон болотон?— деп, Койло өлөңгө кыйын жадып ийеле, өзөкти өрө браткан Пайсканнын аяагын аяқтап унчукты.— Ач-үренин баштап алала, көнкөрө жыгылганча ла иштейт не бу! Канайып бир ле аяк мөткө чыдаган кижі болотон?

— Полеводстводо иштеген улустын трудкүни ас ине...—

Карабаш анайда ок күүн-күч жок айдала, торт эригип, төмөн, амбарлар жаар көрди.

Энези амбарлардан ойто клееткенин Карабаш ла Койло тургуза ла көрүп ийдилер. Мисканы көргөн бойынча экилези токынап болбой бардылар. Бозуларды эмдиге жетире айдабай, кажаттын эдегинде жаткан уулдарын көрөлө, энези тургуза ла суу кечире арбана берди:

— Бозуларды жажанга айдабай, Бујубай чылап, кыйын не жадыгар?.. Бујубай анайда ок улустын уйын кабырбай, узун жайыла кыйын жаткан-жаткан, учында кыймазынан оорыган эди. Бу менин уулдарымнын кылыгы башка дейдим, улустар, башка!

Анайда арбанып, энези өзөкти өрө, айлы жаар жүре берди. Карабаш ла Койло араай өрө тургулап алала, кажат сайын таркай берген бозуларды жуунадып, төннин бажында турган чадыр айылдын эжигинде Барамаш Кыстан эјезиле канайда керижип турганын тындап турдылар. Суунын ол жанында, төннин үстинде турган айылдардын ортозында Пейткенин каткызы угулып турды.

Карабаш Пейткени суу кечире ајыктай берди. Бозулар айдап жүрген Карабашты Пейтке де көрүп ийди. Ол тургуза ла айлы жаар кире конгон бойынча ойто бүдөновка ла шинелин кийгенче чыкты. Ол мендебей, чадыр айылды орой барала, айылдын кийнинде чалканчактарды кууп, төннин чике ле бажына чыгып келеле, төжине јудруктанып кыйгырды:

— Э-эй! Аднайдын уулы Адыбай болгон. Адыбайдын уулы мен, Пейтке-е!..— Анайда беш-алты катан кыйгырала, онон мендебей, бурылып, айлы жаар база берди. Пейткенин кыйгызына коштой кыр узак јаныланып калды. Карабаш Пейткенин кыйгырган бу сөстөрүн коркышту кайкап укты. Јаңыс ла Карабаш эмес, је деремненин өскө дө балдары кайкап уктылар. Олор эмдиге ле төннин бажынан көстөрүн албай, оосторын ачып алган кемизи айылдын эжигинде, кемизи чеденнин үстинде отурдылар. Је Пейтке төннин үстинде жок болгон.

Деремнеде база солун неме угулбаста, Карабаш Койло ло кожо бозуларын арка жаар айдай бердилер.

Је олорго бүгүн бозулар кабырарга ненин де учун кунукчыл болгон. Күн бийиктеп келерде, бозулары куйруктарын көдүрип ийеле, сайгактып, арал сайын мантажа бердилер. Койло ыйлап, озо баштап бозуларды ээчий жүгүрип турала, онон арып, јерге јада берди. Карабаш

Койлоны тогынадарга мынайда айтты:

— Же сен не ыйлап турун? Олор изүде кайдаар барар деп турун? Ыйлаба, мен сеге кийик адарунын мөди керегинде куучындап берейин... Ук.

Карабаш жерге чалкойто жадып алала, тегерининг түбиле түндүк жаар араай жылыжып брааткан ак булуттарды аяктап, Койлого кийик адару көңдөй тыттын ичине мөдин канайда жуунатканын, ол адару мөттөп жүрөрдө, оны бир уулчак көрүп ийеле, ол адаруны ээчий канайда истежип барганын, оного уулчак көңдөй тытта мөтти таап алала, оны үч күнге чыгара канайда жигенин узак куучындап жатты...

Чөрчөк божой берерде, Койло бажын көдүрип келеле, сурады:

— Акы, а ол уулчак оного золотухала оорыды ба?

Карабаш эмеш ажа бергенин сезинип, куучынын тургуза ла түзедип ийди:

— Жо-ок, ол мөтти бир ле күн жиген. Арткан беш конок мөтти айлына экелерде, энези ол мөтти садала, уулына штан эдетен бөс, школго баратан сумка, сатин чамча ла оного до өскө кө-өп немелер алган...

— Андый тытты бис экү таап алатан болзоос...— деп, Койло чөйө айдала, салкынга араай шуулай берген арка жаар көрүп жатты. Оного Карабашка өскө сурак берди:

— Акы, томыртканын уйазынан алтын толотко тапкан кижини ончо ло куштардын тилин билер дежетен, онызы чын ба?

— Чын...— деп, Карабаш каруузын берди.— Андый улустар барын мен бойым уккам... Оны жаңыс ла бир де кижини баспаган койу-койу арканын түбинен бедреер керек.

Уулчактар кажызы ла бойынын санааларын сананып, анайда узак жаттылар. Учунда Карабаш айтты:

— Койло, мөт жири күүнүн бар ба?.. Мен эмди ле айлыма барала, эмеш мөт уурдап экелзем, жириг бе?

Койло эмеш сананала, айтты:

— А мөт шалмардын бөзине жетпезе, не болор?

— Хе, энем биске узун шалмар аларга турганын сен билбизинг бе? Биске узун шалмар не керек? Эмеш кыска болзо, карын жакшы. Узун шалмар тегине ле балкашка уймалар дейтен...

Койло кичинек те аланзыбай айтты:

— Кыска штанду жүрөргө турган болзон, же, барып экел...

Карабаш өрө турала, суунын ол жанына чүрчө ле кечип, койу аралдын ортозыла барган орык жолго кирип алала, айлы жаар жүгүрө берди. Бурылчыкты орой соголо, бир ле канча ойдин бажында алты толыкту агааш айылдын эжигинде болды. Карабаш айылга кирип келеле, караңгуйга аайланып болбой, токтой түшти. Очокто от когуп калган, энези үйде жок эмтир.

Карабаш тургуза ла аяак-казандар жаар болды. Ак калайлу мискада мөтти бедреп, аяак-казанды ончозын карады, айылдын ичин ончозын тибирди, керек десе жаңырткытын алдын да, чапчактардын түбин де карады. Же мөттин сурузы жок болгон. Карабаш эмеш амыранып алала, катап ла аяак-казандардан бедреп баштады. Же ак калайлу миска кайда да жок эмтир. Каны изип, Карабаш каптарды тинтиди. Же озогы тере каптарда бөстин өңдөринен ле эски өдүктөрдүн баштарынан өскө бир де неме жок болды. Көрүлбеген неме-жаңыс ла жааназынан энчиге алган жаан кара кайырчак артты. Ол кайырчак жаңырткытын үстинде канча жыл турганын айыл ичинде улустаң кем де билбес болгон. Жааназы тирүде ол кайырчакты кандый улустаң алганын, оны жааназы канайда чеберлеп жүргенин, кижиге качарда, жаңы кирген айлына ол ок кайырчакты канча кижиге экелгенин жаантайын куучындап та туратан болзо, же Карабаш оны качан да жылбиркеп укпайтан болгон. Кара кайырчактын какпагы коркышту уур болгонынан улам, Карабаш оны Койлоло кожо өмөлөжип ачатан...

Карабаш бир эмеш шүүнип турала, жаңырткытын үстинде тенкейип калган кара кайырчактын жанына жууктап келди. Ол жаңырткытын кырына жыланаш бутталарыла тебинип ийеле, кайырчактын какпагын бар-жок күчиле өрө көдүрүп ийди. Кенетийин Карабаштын буттары тырлажып, көстөри ойной берди. Толтыра ла мөттү, ак калайлу миска кайырчактын түбинде турды!

Какпактын уурын да сеспей, Карабаш тургуза ла он колын жайымдап ийеле, кирлү ус сабарын мөткө жууктадып келди... Же уур какпакты онын сол колы тудуп чыдашпады. Жааназынын кайырчагынын жарым пуд какпагы Карабашты кабортолой былча басып аларда, буттары жаңырткытан тайкылып, кейге сырандажа бердилер. Кайырчактын какпагын кайра чачарга Карабаш узак турушты, же буттарыла тебинер жер жок болгон. Ол калганчы күчин

јуунадала, какпакты көдүрүп ле келерде, айылдын эжигинде кижинин табыжы угулды. Карабаш табыш чыгарбаска, буттарын ойто ло салактадып, колдорынын сабарларыла кайырчактын түбине тайанып, тымый берди...

Эжиктен кирип келген кижиге айылдын эпши жанына базала, чегендү чапчакты тарый-тарый быжып ийеле, сүтти оноор күлүреде уруп ийди. Онон аяк-казандарды калырадып, кол сокыга та нени де күчүлдеде сого берди.

Карабаштын ачык карды кайырчактын кырына коркышту ачып, арай ла үзүлбей брааткандый билдирди. Сол будынын жодозы качашкан чылап айдары жок кычып турды. Тумчугынын үстиле, жаагыла жөргөмөш мантап, оны арай ла кыйгыртпай калды. Же Карабаш кычып турган жодозун оң будынын сабарларыла араай тырмап алала, кардынын ачузына чыдажып, бир де табыш чыгарбаска, албаданып турды.

— Акыр, отто теертпегим күйе берген болгой, калак! — деп энези унчугала, оттын аяагына отуруп жатканын Карабаш кайырчактын ичинен угуп ийди. Энези отту турундарды кайра таштап ийеле, онон ойто туруп унчукты:

— Акыр, бу менин көмгүжим кайда баады, улустар?..

Бу ла өйдө сан башка табыш угулды. Энези кенетийин жаман үниле кыйгырып ийеле, оттын турундарына бүдүрүлүп, айылдын эжигинен санаа жок чыгара жүгүрө бергенин Карабаш угуп ийди.

Карабаш какпакла катап ла согужа берди. Же эмди онын озогы күчи жок болгон. Кайырчактын какпагы кардын торт ло үзе кезип браатты. «Не болзо, ол болзын» — деп, сананала, күчи чыгып калган буттарын ойто ло салактадып ийди.

Энези ондонып алала, айылдын эжигинен коштой жаткан Содондой эмегенге чеден ажыра сан башка үниле кыйгырып турды:

— О-ой, Бороттын энези, слер жаан кижиге бери чүрчө ле келзеер!..

— Не боло берт, не-е тен обын таппай турун? — деп, Содондой эмеген келерге чала жалтанып, айылдын эжигинен бажын чыгарып алала, арбанып турды. — Журтына жуу түшти бе, не-е тен шуулап турун?..

— А бу бистин айылда сан-н башка неме илинип калган туру, Бороттын энези! Же бүтпей турган болзоор, келип көрзөбөр, өрзөкөн!..

— Кандый неме илинип калган туру?..

— Же, тен кижининг тўжине де кирбес неме дейдим!

— Нени көрүп ийдин, кудай дезен база! Нени көрүп ийдин? — Бороттың энези арбанып, жолды кечире базала, Кожончынын айлына жууктай базып келди.

Эжикти экилези кайра ачала, үйгө киргилебей, бир канча шаашкылап, онон корко-корко кирип келдилер.

— А бу буунып койгон кижиге, канайып калган? — деп, Бороттың энези трахомду көзүн жалбак бос курунын учыла арлайла, отты орой басты. Карабаштын энези керектин аайын жаңы ла ондоп, кенетийин үнүн бийиктеди, Бороттың энезине айтты:

— А-а, бу менин мөдими урдаарга жүрөлө, кайырчактын какпагына чаптырып койгон кижиге туру ине!..

— А калак ла де! Бу кем, улустар? — деп Бороттың энези Карабаштын салактап калган кирлү, тыйрык буттары аяктап сурады.

Карабаштын энези чике ле кийинде тегерик жамачылу тере шалмарды бир канча аяктап турала, онон алаңзып турган аайлу учукту:

— Кийинде жамачылу бу ла шалмарды мен кемнен де көргөм, Бороттың энези... Же кемнен көргөм — сагыжыма торт ло кирбей жат...

— А кем болотон бу? — деп, Бороттың энези катап сурады.

— Бу Момоннын ла уулдарынын бирүзи! — деп, Карабаштын энези Бороттың энезин бүдүмчилей берди. — Бу мындай жамачылу тере штанды Момоннын ла уулдарынан көргөн ошкош эдим...

— А мынын арказын не сыйра сокпос! — деп, Бороттың энези табыштанып чыкты. — Чыбыгын алала, жакшы сой!

Карабаштын кабортозын кайырчактан чыгарбай ла шалмарын будынан суура тартып алдылар. Чыбык табылбаган та кандый, озор ненин де учун чакыда кургадып салган кату учукту алгылайла, Карабаштын учазына торт катап туда бердилер. Карабаш тургуза ла аайы-базы жок багырып ийди.

— Ой, о-ой, Бороттың энези! — деп, кенетийин Карабаштын энези нени де эске алынып кыйгырды. — А бу шалмарды башкүн мен бойым жамаган эмес бедем?.. Эй, мен... мен жамаган!

Кайырчактын какпагын эки жанынан тудала, Карабаштын энези ле Содондой эмеген кайра ачып ийдилер.

Карабаш калактап-сыктап жаңыртыктын алдына келип түшти.

Карабаштын энези ле Бороттын энези кайкагандарынан жаңыс үнле кыйгырыжып ийдилер. Карабаш жерден турала, качып жүгүргелекте, энези оны кулагынан тудуп алды. Карабаш калактап-сыктап, ачык эжик жаар кыландап көрди.

— Сен ол садатан мөткө не кирген, шайтан? — деп, энези арбанала, колындагы кату учугула Карабаштын жалмажына эки катап тартып ийди. Карабаш шалмарын чала кийип, калактап-сыктап эжиктен чыга конды. Тегин ле жерге сабадып алганына ачурканып, ол бозулар кабыратан жалан жаар, өзөкти өрө кайра да көрбөй жүгүрди.

Койло Карабаштын келип жатканын ыраактан көрөлө, чыданыкпай өрө туруп келди. Карабаш десе там ачурканып, сабатканын билдиртпеске албаданып, жүзин сууга жүнүп алала, оноң Койлого токыналу айтты:

— Кыска шалмар кийерге жарабас дежет. Андый жаң жок дешкилейт... Онын учун мөткө тийбедим.

Койло Карабаштын кызарып калган көстөрүн аjarала, торт чөкөнүп, бозулар жаар баштанала, чөйө сыгырып ийди...

Учинчи бажалык

* * *

Эртен тура, качан Карабаш ла Койло жаңыртыктын үстинде төжөгөн төжөгинен тургулап келерде, чай кайнадып отурган энези токыналу үниле олорго мынайда айтты:

— Ол кучаларды таскыл мееске чыгара айдап салала, балыктап та барзаар кем жок...

Карабаштын санаазы тургуза ла ойной берди:

— Айас күнде балык макалу ла тудулар болбой!..

— Жайгы кижн балык жибей база... — деп, Койло жөмөшти.

Энези очокко азып койгон куулы чөйгөндө койу, күрөң өңдү чайды маказырап, табылу собырала, оноң айтты:

— Бу кече Содоний эмеен өрө аркада эт-жылагаш кижн эркектер минип алган жүрү деп, солыктаганча жеткен эди, слер, шайтандар, ол колхозтын укту кучаларын мингилеп турган болдоор. Матри, учкандар. Укту куча божозо, уйыгардын баазы да ого жетпес. Кучага минген бедер, жартын айдаар. Айса, көспөкчи таңма чындап көрмөс көрөлө, көс-баш жок келди бе?

Карабаш ла Койло капшай ла ажанып аларга мендеп

турдылар. Энезинин сурагына Карабаш бултаартып айтты:

— Содоной эмеен солун-солун көрмөстөр көрөр боло берген... Бооро тегери ачылганын көргөн, онон өлгөн Жыламаштын сүнезин көргөн, онын кийинде торбокко минип алган Калапчынын сүнезин көргөн... Эм учында кучага минип алган көрмөс көрүп ийген дежет...

— Ай эскиде көрмөс тө түймөбей база — деп, Койло жомошти.

Энези чарбак кардын отко жылыдып отурган Койлого кылчайып-көрөлө, унчукпады. Чай кайнай берерде, энези чайга база бир эмеш сүт кожуп, болчок тустарды агаш чуучактын түбине салып, чайды соодонып ла собурды.

Капшай ла балыктап барарга энчикпей отурган Карабаш отто турундарды кыймыктадып ийди.

Талканду чайдан тастайганча ичкилеп алала, уулчактар кучаларды мееске чыгара айдап саларга чыга кондылар. Качан жеригип калган кучалар чалынду өлөңди жолдоп, меестин мандайына чыккылай берерде, Карабаш Койлого айтты:

— Барып чокол Пайсканды айдып ий. Балыктап кожо барарыстар.

Бир канча өйдүн бажында Койло, штанын кендир буушла буулап алган, Пайскан качан ок жеткилеп келди. Пайскан Улаачы таайынын жаан кеден торбычказын салынып алган эмтир.

— Мындый жаан торбычкага канча суунын балыгы бадатан? — деп, Карабаш Пайсканнын балык тудуп билбес бойынча једеген таарлу келгенине чала кыртыштанып сурады.

— Ба-балыкты Барамаш тудар — деп, чокол Пайскан чимиригин кайра тартынды. — сен база ба-балык тудуп билбезин...

Чокол Пайсканнын сөзинен Карабаштын ичи кайнап чыкты. Балыкты короноп билбезин ол бойы да билер, же чокол Пайсканнын ого тееркеер учуры жок. Балык тудуп билбезин деп шоодып турган болзо, ол Барамашла кожо бойы балыктап барар. Барамаш канайтса да ого эмеш төрөөн ине.

Барамаштын адазы төртөн эки жылдан ала эмдиге жетире кондеподо служить эдип жат. Айлында карган энези, Баланка эмеген, уулдары Озой ло Барамаш, кыстары Кыму ла Анисе артып калган. Барамаш баштак, согушчан учун, оlorдын айлында улус жаантайын керишкилеп туратаны

ончо улуска жарлу болгон. Бу ла кўндерде ол айылдын улузы ончозы керишкилейле, эмди кажызы ла алдынан азыранып турганы уулчактарга база жарт болгон.

Качан уулчактар кажаттын бажында турган Барамаштын содон айлына жууктагылап келерде, айылдын эжигинде, тышкары оындардын ўстинде бодур тумчукту Степка турды.

— Бу жыдыган неме быжу ла бистин Барамажысты балыктап барарга сѳстѳѳргѳ келген...— деп, Койло кўйўнди.— Ол неме база балык тудуп билбес.

— Би-бистин жердин балыгына се-сенин городской кармагын жарабас эмей — деп, чокол Пайскан айтты.

Айылдын ичиндеги улус, байла, ажангылап жаткан болбой кайтсын: аяктардын калыраганы ла Барамаштын аказынын, Озойдын, эрмеги угулып турды. Карабаш уулдарды артызып салала, бойы ўйге кирди.

Карабаштын сураган жакшызына кайра каруузын кем де жандырбады. Барамаштын жааназы эски соргуулду канзазын мыжылдадып, оттын эпши жанында бойына чой бакраска чейдем кайнадып отурды. Оттын алтыгы жанында Кыму ла Анисе бойлорына абрат ириткилеп жатты. Озой солдатский котелокко алмардан алган паяк кулурынан ботко кайнадып, ышка ачып турган кѳзин јудругыла јыжып, оттын эр жанында телчип турды. Барамаш бойы дезе оттын ўстиги жанында, ыйттин терезинен эткен туулактын ўстинде галифе штанду, ѳдўги јок отурды. Ол кирип келген Карабашка бир ле кезек ѳйгѳ кылчайып кѳрѳлѳ, тизезинде кара јамачылу галифе штанынын карманынан јалбрак танкынын оодыгын чыгарып, чаазынга оройло, туруннан камызып алды. Онон мендебей, быжа берген балыктарын чыгарып, оттын айагында жаткан кыскаштын ўстине јергелей салып отурды. Айылдын ичиле јайылып турган јыт аайынча Барамаштын курсагынан амтанду курсак арткандарында јок деп билдирет. Семис балыктар чокту отто шыркыражып турганын не аайлу деер! Керек дезе Барамашты ўч кўнге азырабаска молјонгон жааназы да онын балыктары јаар кѳрўп салат. «Кем иштебесе — ол јибес» — деп айткан. Озой до аказы ол јаар кѳрўп салды.

— Суунын курты божозо, жаананнын талканы тату болор болбой — деп, Барамаштын жааназы чейдемин алча аяакка уруп алала, шѳлўреде ичип айтты.

Барамаш эрмек айтпай, туулактын ўстине кыйын јадып ийеле, јоон ло деген балыкты чебер алала, челдей берди.

Балыктын амтанду жыдына чыдажып болбой салала, Озой аказы учында айтты:

— Барамаш, кару карындажым, төрт этсиреп турганым коркыш... бир балык төлүгө берзен. Сонзун бригададан суранып алзам, балыктап барарым...

Барамаш мендебей, бир балыкты куйругынан тудала, Озойго таштап береле, айтты:

— Эки күнге чыгара эт буурыма тийди ошкош... Кажы, бир аяк ботко берзен... төлүгө...

— Бербе, акы, бербе — бодонзын — деп, Кыму оттын жанынан унчукты.

Карабаш Барамаштын ажанып аларын сакуп, чыдашпай турды. Барамаш азыйгы ла бойы бир де табыш этпей, табыланып туруп, ажанып алала, тышкары чыкты. Онын чыгып клееткенин көрөлө, ончолоры оны курчай алып ийдилер.

— Барамаш, балыктап бараак па?

— Барамаш, мени кожо ал!..

Барамаш оныла кожо балыктап барарга турган немелердин бүдүштерин аяктап көрөлө, айтты:

— Менле кожо барарга турган болзоор, житкегерге үч катаптан јудруктап көрөрим. Чыдашканаар — кожо барар, чыдашпаганаар — мында артар...

Барамаш анайда айдала, ого житкезин тудуп беретен күлүкти сакуп, талтайта туруп алды. Элден ле озо житкезин Степка тургусты. Барамаш алаканына түкүрип алала, Степканын арык, күнге сан башка саргара күйүп калган житкезине туда берди. Јудрук тийерде ле, Степка балык салатан сумказын јерге ычкынып, сан башка үнденип ийди. Учинчи јудруктан Степканын јодолоры чалыжып, бойы јолдын кырына отура берди.

— Јарабайтан эмтирин... — деп, Барамаш ол ок тоқыналу үниле айтты. — Је, эмди кем? Капшай, меге барар керек.

Барамаштын јудругынан алдына житкезин чокол Пайскан тургусты. Бултук јаагы кызарганча ла Барамаштын чой јудругын сакуп, тизелерин тайанып, энчейип алган турды. Је Барамаш мендебей турган учун, онын сакуыр арказы төрт ло чыгып браатты. Баштапкы јудрук тийерде, чокол Пайсканнын штанын буулап алган кендир буузы чечиле берди. Барамаш Пайсканнын штанын өрө тартып, буулап береле, экинчи катап сокты. Экинчи јудруктан чокол Пайсканнын оозынан сан башка койу чилекей чөйилди, Је ол бар-јок күчиле чырмайып, табыш чыгарбай турды.

Учы-учында чокол Пайсканнын күнге карара күйүп калган семис житкезине калганчы, үчинчи жүдрук келип түшти.

— Ба-ба!.. — деп, чокол Пайскан нени де айдарга тура-ла, оноң таралжып өлөңгө отура берди.

— Бу неме база жарабайтан эмтир — деп, Барамаш ачынып унчукты. — Айла, же ле деген таар жүктенип алган, уят та жок!

Койло арык, шайрак кабыргаларын кырлайтып, коркойо туруп ийди.

— Же бу неменин согор до жери жок — деп, Барамаш жүзин жуурды. — Житкенди чөйбө тут, күрүм!..

Баштапкы ла жүдруктан Койлонын кыйгы-кышкызы чөйиле берди.

— О-ой! Бу Параманнын жүүлгек уулы эмезе кижилөтүрөр, эмезе түрмеге кирер!.. О-ой! Житкемей, житкемей!

— У-уй! Бу жаш баланы канайып браадын, Барамаш?! — деп, үйден жааназынын кыйгызы угулды.

Калганчызында, Барамашка жууктап, Карабаш житкезин тудуп берди.

Барамаш алаканына түкүрип алала, бир эмеш турды.

— Капшай сок!.. — деп, Карабаш оны мендетти.

Барамаштын баштапкы жүдругынан онын көзи торт ло карануйлай берди. Карабаш жыгылбаска, тизелерин эки колына бар-жок күчиле тайанып алала, экинчи жүдрукты сакыды. Экинчи жүдруктан Карабаштын бажы коркышту-тун айланып, кулагы шыңырай берди. Үчинчи жүдрук канайып тийгенин ол сеспей де калды. Онын кулагына жангыс ла Койлонын Барамашты айткылаган сөстөри угулат. Карабаш бажын жүк арайдаң өрө көдүреле, Барамаштын ыржайып, күлүмзиренип турганын көргөн бойынча, тунгак үниле унчукты:

— Же, балыктап барарга белетен...

— А мен слердий немелерле барбазым!.. — деп, Барамаш айдала, айлы жаар бурылып басты. Карабаштын каны жүзине сокты, ачынганынан бастыра бойы тырлажа берди. Онон төрт-беш ле алтап, калып барган бойынча айылга кирип брааткан Барамашты житкезинен каап, жерге кайра тартып алды. Өрө турарга албаданып, чапкыланып жаткан Барамашты Карабаш күүн-кайрал жоктон төжине, жүзине ле ичине жүдруктап, колдорун оноң салбай турды...

Озой айылдан чыга жүгүргөн бойынча Барамаштын төжине кадалып калган Карабашты жүк ле арайдаң айры-

Төртүнчи бажалык

* * *

Содоной эмеген — «Аайы жок көрмөстөр түймөп жат, Алтайды көдүрерге турум» — деген солун табышты дегенненин ичиле туйка жарлап жүрди. Каргандар каранынан аракы, жаламалар белетегилеп, «жамылулардын көзиненг кыйа эдер керек, калак, селсебеттин-эштинг кижикөрбөс өйдө көдүрер керек» — деп, шүүшкилеп турды. «Калак, Тырышпак укса, тынаарды кыйар» — дежиپ тургандар. Алтайды көдүретен күнди эки күннинг бажында Содондой эште темдектедилер. Эки күннинг бажында колхозтын председатели Тырышпаков айгырды минеле, аймак жаар жүрө берерде, каргандар бала-барказын ээчиткенче, ончозы Содондой эмегеннин айлы жаар чубаштылар. Кажызы ла колтыгынын алдынан аракы чыгаргылап келеле, жангыртыктын үстине кыйа жөлөгилеп, кыйраларын оттын үстиги жанына жайа салгылап ийеле, өбөгөндөр эр жанына, эмегендер эпши жанына содос эдип отургылай берет. Саламчы ла Токмай Содондой эмегеннин тыйрык муусту сок жангыс кучазын сойгылап жатты. Койдын эдин жаан казанга кайнадала, агаш тепшиге туурап салдылар. Кедертиненг келгенче, ол этти бир де кижигибейтен жанду дештилер.

Качан ончозы белен боло берерде, Алтайды алкайтан Саламчыга кураан бөрүк кийдиргилеп, бир колына аракылу тажуур, бир колына ару суулу экинчи тажуур туттуруп бердилер. Эмегендер кырга эр улусла кожо чыкпайтан жанду дежип, ончозы айылда артып калдылар.

Эки колына тажуур тудунып алган Саламчы калкамыкты ээчиткенче айылдардын үстиги жанында турган кырлан жаар кермеденди. Тергенип алган манжагынын изүзине чыдашпай, терлеп-бурлап, тескери көрөлө, токтойтүжет:

— Ба-таазын, бу не аайлу улус? — деп, тиштери өткүре чыкырып ийеле, айдат. — Ийттерденг де өрө келип жат. Ай, якир-ия, бу не аайлу неме! Ийттерди сүреер, балдар, жарабас...

Саламчынын кийнинен эттү агаш тепшини Токмай ла база бир кандый да өбөгөн экелгилеп жатты.

— Тепшиде эт кудайдын курсагы, чын ба-а? — дежип, оок балдар опсыркажып, улустын алдына кирип ле келгенде, жаан улус балдарды кайра сүргүлөп, арбаныжып тургулайт:

— Ай! Бу кайткан балдар?.. Неге шуулажып турган балдар болотон бу?..

Ончолоры кандый да жаан керек эдерге баргылап жатканын жүректери ле сезип турды. Онын учун табыштанган ла бала тажылган жип алала, мырсып, улустын кийини жанында жоголып калат.

Жарым частын бажында ончолоры сары-торко деп куш каштын үнине жаңыланып турган койу кайынаштарга бүркөткөн кырланга чыгып келдилер. Саламчы өбөгөн келишкедий жер талдап алала, оок балдарга одын экелеер деп жакарды.

Карабаш ла чокол Пайскан одын бедреп, ончозынан озо жүгүрди. Салаты ла Бакпыс узун кыл бууга улустын берген кыйраларын жергелей буулагылап ийеле, онон бир кайынаштан ала экинчи кайынашка жетире жерден бийик буулап ийдилер. Балдардын терип экелген одынын жаан улус одырала, жес чөйгөнгө Саламчынын тажуурда экелген ару суузын урала, чейдем кайнаттылар. Кайында илип салган кыйраларга одоштой, сыраңай ла ажыттын үсти орто эттү тепши ле чейдем тургузатан казыгаштар кадап ийдилер. Качан ончо керектер божой берерде, деремнеде ончо ло каргандардын жааны, апагаш суйук сагалду Штоп өбөгөн улусты башкарып айтты: «Же, мынаар жуунагар улустар!..

Өбөгөндөр кыйраларга одоштой жергелей тургулап ийди, омордын алдына бала-барканы тургузып салдылар, Саламчы өбөгөн ончо улустын он жанына, эттү тепшиге коштой, колында тажуурлу тура түшти.

Ончозы тыныш алынбай бардылар. Эң ле көдүрингилү, эң ле кайкамчылу ой жууктап келди. Тымыр берген улусты аяктап көрөлө, Саламчы өбөгөн Токмайга бурылып айтты:

— Ундылып та брааткан неме эт, сен, Токмай, баштаган...

— А мыны байадан не айтпас, билбес болзон, мен алкайтам деп, байа не блааштын?..

Токмай стройдон чыгып келеле, кежирин кендип, онон кырлаңды жаңыландыра алкай берди:

Күркүреген талайларлу,
Күрөң башту тайгаларлу,
Күн алдына томра түшкөн,
Ай алдына арта түшкөн,

Айлу-күндү Алтайым!..

Чө-өк!..

— Чө-өк! — деп шымыранала, Саламчы өбөгөн колындагы чөөчөйдө аракыдан агаш калбакла сускан бойынча, кыйралар жаар үч катап чачылгалап, онон талайып келеле, бурт ла туда берди.

— Чө-өк!.. — деп, арткан улус айдала, ончозы курлааларына жетире жабыс бажырып ийдилер. Токмай кежири кырландап, анан ары алкап ла жатты:

Јаш ағаштың бүри онбос
Јараш кеен Алтай эдинг,
Терек ағаш бүри түшпес
Телкем бүткен Алтай эдинг!
Чө-өк!..

— Чө-өк — деп, Карабаш ончозынан өткүн айда салды. Чочыган бойынча, база такып айтпай, чачарга тепшиден эт алып јаткан Саламчы өбөгөн жаар көрди.

— Чө-өк! — деп, Саламчы өбөгөн шымыранып ийеле, Јуулу семис этти албай, болчок-болчок кара эттен ууштайла, кудайга таштап ийгенин Карабаш арга јокто көрүп ийди. «Күрүм, байла, чачылганын кийнинде бойына артызып јаткан болбой кайтсын» — деп, Карабаш ичинде сананала; «Чө-өк!» — деп, өткүн кыйгырып ийди.

Чокол Пайсканнын штанынын кендир буузы чечиле берерде, ол онызын келтей колына өрө тартып алала:

— Ч-ч-чө-өк!.. — деп, улусла тен айдып болбой, кыйналып турган эмтир. Чокол Пайскан артып ла турганда, Саламчы өбөгөн ол жаар чугулду көрүп салат. Пайсканнын шыралап турганын көрөлө, Карабаш ого шымыранды:

— Пайскан, сен «чөөк» деп улустан озо айт. Чоколдонып турганчан, улус сего једижип келер, онон сен олорто кожо тен божодо айдып ийерин. Онон башка сего мүргүүлдин кийнинде чейдем бергилебес...

Ак туманы кайнап јадар
Адаган тайга адабыс эди.
Эр киндиги бүдерден бери
Эрчиштин суузы энебис эди!..
Чө-өк!..

— Чө-чөч-ө-өк!.. — деп, чокол Пайскан ончозынан озо кыйгырды.

Алкыш мынан улам токтой түшти. Токмай токынап алала, онон ары алкай берди. Чөөчөйдө аракы түгенип,

тепшиде эт жабызай берерде, мўргўўл божоды. Ончолоры отты эбире табышту отурып ийдилер. Токмайдын алкыжын тындап, байадан ла бейин унчукпай барган сарыторко бойынын чўми јок кожонгын катап ла кожондой берди.

Тепшиде арткан этти јангыс ла алкаган улус јидилер. Аракыны база јаан улус ичтилер. Салаты ла Бакпыс эт те јибей, јангыс ла аракыга кирине бердилер. Саламчы өбөгөн балдардын ончозына чачылгадан арткан чейдемди аяктары сайын уруп берди. Јангыс ла чокол Пайсканга неме једишпеди. Карабашка јазап бажырбаган дейле, јарым ла аяк уруп бердилер. Анайда ончозына ўлеп береле, өзөктө айылда арткан эмеендерге эмеш аракы бөлип салала, артаканын јаан улустар бойлоры иче берди.

— Кудайдын курсагы тату-у! — дежип, бастыра јўзи талканга уймалып калган балдар эбиреде шөлўреде ичкилеп отурдылар.

* * *

Эки кўннинг бажында аймактан председатель Тырышпаков јанып келди. Кер айгырды бијеледип, јызырада чапканча јетти. Байла, өлөн ижи коомой деп, кўлўкти аймакта тын ла сойгылаган болбой кайтсын, деременеде улус — «Тырышпактын тыны тыштында келтир» — дешкилеп, эртен тура уйларын да чала саап, онын көзине илинбеске, капшай ла бригада јаар кўйбўндедип брааттылар.

Тырышпаков дезе курсак та ичпей, ачу таннан ала айылдан айылга јетире тизиреде чаап: «Кыз-на-ок!» эмезе «Јылама-ош!» деп кыйгырып салат. Содоной эмееннинг кылыгын јангыс ла тўш киреде оок балдардан укты. Мантатканча келерде, Содоной эмеен эжигин бектейле, чалгызын јўктенип, ўстиги тўндди ажып отурды. Салаты өбөгөннинг јалмажы кўйўп калган, айлында онтоп јатты. Алтайды, кудайды алкаган Токмайды Алтыгы Кобыдан јос јардырарга сўрўп ийеле, Тырышпаков сандырап јаткан Салатыга јетти.

Салаты өбөгөн улаа јаар бурылып алган, јангыртыктын ўстинде кижии көрөр аайы јок јатты. Онын бўдўжин көрөлө, Тырышпаков то јымжай берген ўниле сурады:

— Кайткан, не болгон, өгөөн?

— Кату баскан, канчазын јортуп јўрейин... — деп, Салаты өбөгөн јўк ле онтоды. Төгўн айтканын Тырышпаков јаратпай, тургуза ла кизиреп чыкты:

— Олөтөн болзон — өл, өзөтөн болзон — өс, је јангыс ла сен меге котирреволюция этпе! Онон башка коомой неме көрөрин, өгөөн!

Онон чыга коноло, адына минип, бригада јаар мантада берди. Каргандар Тырышпактын жүре бергенин сескилеп, айылдарынан өркөлөр чилеп чыгып келеле, күнзеп отурдылар. Эгирде кыйалта жоктон текши жуун болотонь ончозьна јарт болды.

Чындап та, эгир койылып, кире ле берерде, төгнин бажында турган конторанын эжигинен улусты жуулзын деген кыйгы-кышкы чөйиле берди. Клубтын заведующийи болуп турган Кеземов деп уул кејирин кысканбай турды:

— О-ой! Жу-улгыла-а-ар, күрүмдер! Капшаай! О-о-оочий, текши жу-ун боло-ор, ончолорын жуулгыла-а-а!.. Тырышпак капшай жуулзын ди-и-ийт, тыныгарды кыйарым ди-и-ийт!.. Капшай, уулдар. Тырышпак чуулдан туру-у! Капшаай жуулзын дии-и-ийт!.. Камдаган немелер кожо келзин ди-и-ийт!.. О-ой, Саламчы ла Токмай, уктын ба-а-а?!.. Капшай келгиле, күрүмдер!

Бригададан келген улустар ончозы конторага жуулгылап калган, ииттер тышкары кокырлажып, куучындашкылап турдылар. Колхозтын учетчиги болуп турган кейкебизин Елескей балалайканы жүзүн-жүүрлендирип согуп турганы угулат. Тырышпаков кызыл сукноло јайкан столдын ары јанында, темир клеткеге туйуктаткан арслан ошкош, ары-бери баскындап турды. Колхозтын счетоводы, чичке чырайлу каткак уул, жүзин өнөтийин ле соодып алала, тоозы жок болушчыларыла кожо кирелте-маралта шинжүлөп, керекти булган ла јатты. Полеводтор скамейкаларды айра мингилөп алала, күндүк норма бүткен бе, жок по деп, чотогылап отурдылар. Кемизи де Тырышпаковтон кулур сурап, јайнап-чончып јат:

— Је, айса, ол төртөн буул өлөндү күнүн сайын кулур јип турган медель-сададьду Бултай тургускай... Менин керегим де анда жок...

— У-уйт! Апартунист сөс айтпа, күрүм! — деп, ого удур кемнинг де үни угулып калды. Тырышпаков эжикте калбагдажып турган Карабаш ла Койлоны көрөлө, тургула ла улусты кычырзын деп, конторадан оморды чыгара сүрди.

Карабаш ла Койло карануйды карануй дебей, канча айылдарды эбирип келди. Ойто келерде, оморды бригадир Бакпыс Токмай ла Пороконы капшай келзин деп сүрди.

Уулчактар жолдо кепшенип жаткан койлорды арай жыга табарбай, Токмайдын айлына келдилер. Эмеген-өбөгөн жаантайын турада жаткылайтан учун, уулчактар айылга барбай, турага кирдилер.

Түжиле жос жарып, арып-чылап калган Токмай, байла, торолоп калган ошкош: столдын ары жанында сагалы жайбаңдап, Поросконын боткозын сакып отурды. Пороско дезде печкенин оозында ботко кайнадып, санаа жок тескинип турды. Уулчактар олордын каруузын сакып, печкенин тууразында тактага коштой отуруп алдылар. Токмай, Поросконын алгас-телгезин ончозынан артык билетен кижини, оны ыраактан ла токындап, кыжырантып отурды:

— Араай, Пороско, араай... Жуун качпас.

Пороско тескинип турала, агаш калбагын жара басып алды. Айактар жунуп турганча, печкеде ботко ажып брааткан болбой кайтсын, Пороско айактарын чачала, печкенин оозы жаар болды. Печкенин ичинде та не де аайы-бажы жок шыркырап-буркурап, печкенин оозынан чыгала, туранын ичин туй тудуп ийди. Столдын ары жанынан бууга көрүнбей барган Токмайдын ачынчылу үни угулды:

— Же бу мыны араай этпес неме бе, Пороско?..

Пороско боткого сүт кадып турала, Токмайдын жаантайын бригадага кожо алып жүретен жаан кара алча аяагын жарс этире жара басып ийди.

— Бу нени балбара басып ийдин? — деп, Токмай ачынып, катап ла сурады.

— Сенин алча аяагыңды! — деп, Пороско сүүнип тургандый айтты.

— Жок, улустар! Мен бу кадытла кожо журтап болбос болорым. Мен эмезе бууга салынып өлөрүм, эмезе сууга чөңүп өлөрүм...

Пороско будыла нени де аайы-бажы жок кангырадып, аяаксалгыш жаар барды. Байла, ботко кайнай берген ошкош. Токмайдын чырайы жарып, бойы агаш калбагын ала-ла, Поросконын боткозын сакый берди. Же качашкан чылап, Поросконын туткуштары табылбай барды. Пороско изү көөш тудатан неме таппай турала, үлүш кичинек жышкышты эки жара жырта тартып, ботколу көөшти кабыра тудала, Токмай жаар жүгүрди. Же кенетийин: «По-оп, пууп!» — деп, ачу корон кыйгырала, көөжин колынан ычкынып ийди. Токмай: «Буунбайнча неме болбос!» — дейле, чыга жүгүрө берди. Пороско тактанын алды жаар тоолонго

берген көөжин таап алала, Карабаш ла Койлого чурап келди:

— Бу күрүмдердин кижини мендедип турган ады не!.. Пороско жогынан покостын ижи тутаар эди!..

Улүш жышкышла уулдарды согорго чурап келерде, Карабаш ла Койло эжиктен чыгара секиргилеп, контора жаар санаа жок жүгүрдилер.

Конторада жуун түкү качан башталып калган эмтир. Бригадалардын эткен ижин көргүлөйлө, эмди карган немелердин кечеги эткен кылыктарын шүүшкилеп жаткан эмтир. Киргилеп келген уулчактарды көрөлө, жуунды башкарып жаткан колхозтын парторгы Күндүчи сурады:

— Пороско үйде бе?

— Поросконын боткозы төгүлгөн, жуунга келбес — деп, Карабаш, жаан кижичилеп, унчукты.

— А Токмай кайда?

— А Токмай буунарга барган. Карабай эштин кажааны дөөн кире берген.

Жуунда отурган улустар жиркиреде каткырыжып чыктылар:

— Же ботко төгүлгөн болзо, Пороско тул калатан эмтир!..

— А-а, Токмайдын жаңы андый!..

— Эмеш ле болзо буунарга жүгүрөр, та кандый аайлу кижичи!..

Кезиктери Карабашты айкагылап, тыйтылдада каткырыжып, бой-бойлорынан сурагылап турдылар:

— Колхозтын укту кучаларын үредип турган күлүк бу ба?..

— Кучалардын чабыжы жымжак па, уул?..

Тырышпаковтын жүзи жуурыла берди. Жуунды бир кезек ойго токтодоло, эжиктин бозогозына будын жыжып турган Карабашка мынайда айтты:

— Бас бери...

Карабаштын жүреги селт эди калды. Столдын үстинде турган шилдү лампанын жарык одына көзүн жуурып, күнүкүчи жогынан столго жууктап келди.

— Кучаларга миндин бе?..

— Же, бир катап минбес пе?.. — деп, Карабаш тумчугына кыгылады.

— Укту кучаларды жыга минип салзан, күскиде койлорго нени агыдарыс?

— Кучаларды... — деп, Карабаш база ла кыгылады.

— А кучалардын кўчи жок, арык болзо канайдар?..

— Мен арыктарын минип турган эмезим, семистерин кижиге бир катап минбес пе? — деп, Карабаш ол ок үниле кыгырап турды.

Конторанын ичинде жир ле каткы. Карабаш мандайынан анаар ла агып турган терин колынын тыш жаныла арлайла, Тырышпаковтын сурагын онон ары сакып жат. Же председатель ого артык сурак бербей, кичинек те адылбай, жангыс ла мынайда айтты:

— Жан, эртен аайына чыгарыс...

Карабаш бажын салактадып ийеле, унчукпай, эжик жаар басты.

Бежинчи бажалык

I

Алтайдын көпөгөш-көпөгөш теңеризинин түбиле куркулдажып өткөн эрикчилдү турналар казылганду жайды канадына салала, ыраак-ыраак жүре бердилер. Карарган аркалардын кабыргалары кажайып, артып калды. Тон жер малдын туйгактарынан ачу-ачу кыжырап турат.

Жаландарда ашты жуунадып, колхозчылар оны түндү-түштү соголо, фронтко табыштырып берген. Күстинг учы жаар улустар аш үлөшкөн. Карабаштын энези эки таар арба алган. Карабаш ла Койлого до үлү жедишкен: озор жайыла иштеп алган трудкүнине жарым таар аш алгандар. Эмди озордын ажы айылда турган жаан чапчактын түбинде туруп жат. Аш ижинде анчада ла комсомолдор тын иштеген. Бүгүн энгирде комсомолдордын вечери болор. Ончолоры ол вечерге белетенгилеп жат, же Карабаштын кайдар да барар аргазы жок: ондо кышкы өдүк жок. Кийим жеткил болгон болзо, ол өскө балдарла кожо айлына жанып турар эди. Чокор Пайсканга да энези агаш таманду ботинка алып берген, эмди Пайскан үренип барарга жат. Койлого макалу: ол төртинчи класста үренип жат. Ого өдүк те керек жок. Эжиктен чыгала, жүгүрзе — школдо.

Анайда эрикчилдү сананып, Карабаш көзнөктөн аяктап отурды. Черүден жанган Акчаш: «Америкадан аайы-бажы жок көп американский ботинкалар келер» — деп айткан, ол өдүктөр качан келгей не?.. Вир эмеш аш салала, ол өдүктөрдөн энези алып берер эди. Капиталист

немелер карам дешкен, байла, кыскангылап јаткан болбой кайтсын... Төмөңги Пейткеде агаш таманду эки ботинка бар. Бирүзин ол анайда кийип јат, экинчизинин каблугын кезе чабала, күнүн ле кажаттан јыңылап јат. Улус база бай ла. Макса күнүн ле энирде ойынга жүрүп јат: ого не болзын, акалары кийимдеп турганда, ойнобой кайтсын...

Алтынчы бажалык

1

Кышкы узун энирлерде эр улус көзөр ойногылап эмезе кайчы өбөгөндөрдүн кайын угуп, соодонгылап турат. Бичик билбес карган эмегендер бир айылга јуулгылап алала, оок балдарга газет кычыртып уккулайтан эмезе бой-бойлорына жүзүн-базын немелер куучындап отуратандар. Көп лө сабазында куучындашкан немелери — көрмөс керегинде болгон. Койло андый куучындарды коно тындап угала, коркынчак болуп калган. Карабашты карган эмегендер: «Јаан бичикчи таңма болор, көргөн лө чаазынды кычырбаанча, көндүрө өтпөс бала» — деп, энир ле сайын газет кычыртып тургулайтан. Калык-јон Карман эшке јуулыжарга сүйтөн учун, Карабашты анаар алдырткылайтан. Карабаш баштап ологго газетти, чөрчөктөрдү сүрекей јилбиркеп кычырып туратан, је учу-учында олог онын күүнине чек ле тийе берген. Барбай, мойножып турганда, энези арбай беретен:

— Кычыр, учкан, улус уксын. Ол колхозтын чотободы, Бешпек, кичинекте не онду неме эди?.. Сен ле чилеп жүзүн-јүүр неме кычырып, аа-боо согулып жүретен неме болотон. Эмди андый кижі бе: колхозтын чотободы.

Бичик кычырарга сүйтөн Карабашты энези колхоз ичинде чаазынла иштейтен ишке кирзин деп сананып алган ошкош. Не ле болзо, Карабаштын көзинче колхозтын счетоводын, Бешпекти, мактаар болды.

Карабаш арга јокто тергенип алала, карануйда бүдүриле-бүдүриле Карман эшке баратан. Олордын айлында таңкынын ачу ыжы ла тал-табыш туратан.

Бүгүн энирде Карабаш тергенип алала, тайкыла-тайкыла база ла Карман эшке барып јатты. Ол ончолорын ичинде каргап браатты.

Эжиктен араай кирип келерде, ологдын айлында толтыра ла улус эмтир. Улус тактанын үстинде, јерде, печке-

нинг оозында отурдылар. Танкынын ыжынан кижн тумчалана бергедий. Карман бойы изүге чыдашпай, чамчазын суурып салала, Сатлайла кожо акчага көзөр ойноп, карды тастайып калган отурды. Ончолоры олордын ойынын аяктап отургылаган эмтир.

Сатлайдын суйук сагалы сарбандап, чичке, арык сабарларыла көзөр үлеп отурды:

— Калак ла сени, Карманды! Карманымды бош кабыр баат!..

Карман карсылдада каткырала, көзөрлөрнн жайа тутты. Сатлай бойынын көзөрнн түрген жайа тудала, чичке үнде-нип, байат тилиле модорлой берди:

— Олө-чоокыр көстүлөр, өлбөс тынду маатырлар... өштүннн өзөгнн өт-т!..— дейле, кыч туда берди. Карман алты көс чыгытла Сатлайдын көзөрнн туй соголо, туура таштап, жырс, жырс каткырала, айтты:

— Же, Сатлай, болор, уул... Эмеенинннн пенсиязы келгенче, амырап ал.

— Жок, жо-ок, Карманым, катап ойноок — деп, Сатлай сагалын сарбандадып, кайра бурылды.— Кайран үйим, кажы, салковой акча бер...

Обөгөннн учун оорып, кийнннде турган эмегени койнынан чололоп көктөгөн бөс баштыгын чыгарала, Сатлайга мөнгүн акчалар тоолоп берди. Сатлай онон ары ойноды:

— Кара чоокыр көстүлөр, кара саалду маатырлар, Карманды антара сок!..— дейле, катап ла кыч туда берди.

Карман Сатлайдын «кара саалду маатырын» кажыл бийле соголо, кара көөштөн соок чейдем ичти. Сатлай сагалын сарбандадып, столдон туура турды.

Сатлайдын ордына Токмай отурды. Сабарларын чилекейлеп алала, көзөрлөрнн көзине жуук тудала:

— Ой, язвие!..— деди.

— Же, Токмай, ойнодып ийеле ыкта бедреп жүгүрднн — деп айдала, Карман катап отурды.

Ойын жаньдан башталды. Токмай төртөн акчазын ойнодып ийеле, ойын мынайып капшаай божой бергенине торт бүтпей, Карманга айтты:

— Кажанда Поросконын премияга алган кара койы бар эди, кажы, катап үле, Карман.

Карман жыланаш кардын тажып, каткырала, катап отурды.

— Балдар, анда суу жылыдып койоор, кой сойорыс — деп, Карман айтты.

— Поросконын койы болзо, божойтон эмтиринг...— деп, жерде отурган улус Токмайга айттылар. Ойын көндүгө ле берерде, эжик ачылып, бозогоны Пороско ажыра алтады. Токмайдын көзөрлөп жатканын көрөлө, өбөгөнүн жетен айры айткылай берди:

— Бу мынын көзөрлөп турган бүдүжин көрзөөр, улу-стар!..— деп, төр жаар көндүрө баскан бойынча, Токмайды жаказынан кайра тартты.— Бай неме эдинг, көзөрлөп жаткан бүдүжинди-и! Бас, дейдим, бас, Токмай!

— Фу, язвие! Бу кандаайлу кижиге эди! — деп, Токмай көзөрлөрүн ычкынбай, стол жаар блаашты.— Карасин жокто караңуй турада мен нени эдип отуратам? Кижиге бир катап амырап аларга келерде, курты кайнап турганын!..

Токмай канайып та актанза, же Поросконын колынан айрылып болбоду. Анчада ла ол көзөрдиге койго ойноп жатканын угуп ийерде, Пороско торт ло отко баскан немедий боло берди. Карман күүн жеткенче ле каткырып, Поро-сконы аңдып турды:

— Токмайын кара койдын кабортозун ойнодып ийген. Мендебе, жөргөм тудужарын, ха-ха-ха! Ой, балдар, суу жылый бертир бе, көрөөр!

Пороско Токмайды эки катап жаагы орто жудруктаарда, Токмай буунадым деп чыга коноло, сенекте торбокко соодып койгон жайынтыга түшти.

— О-ой, уул, жайынтыны араай ич! — деп, Карман Токмайдын карытка түжүп, калырап жатканын угала, кыйгырды.— Жеерен торбокко эмеш артызып кой!

— Тфу, язвие, бу торбоктын курсагын кижининг жолына не тургузып койгон улус бу? — деп, караңуй сенектен Токмайдын ачынган үни угулды.

Улус каткыдан жер тырмап жаттылар. Карман кара көйөштү кындай тудала, арткан чейдемди жаңыс тынып ичип алала, онон улустан сурады:

— Карабаш келди бе, улустар?..

Улустын кийнинде отурган Карабаш өрө туруп келеле, эбире отурган улуска кылчайып көрөлө, күүн-күч жок үндешип, тумчугу өткүрө кыгылады:

— Мында эмей база, кайда деп...

— Кажы, бери отур. Газет кайда? Береер, балдар — деп, Карман унчукты.

Карабаш өрө базала, стенеге илип койгон жарык шилдү лампанын алдына отуруп, Карманнын жакылтазын сакый берди.

Түште Максанын экелген газедин балдар бедреп таппай турарда, Карман өрө турала, брустын үстинен түрүп койгон «Кызыл Ойрот» деп газет түжүрди.

— Нени чийген, ончозын ла кычыр, уул — деп, Карабаштын алдына газетти жайып айтты.

Карабаш газетти колына алала, учунан ла ала кычырып баштады. Отурган улус канзаларын камызып алала, тындай бердилер. Каа-жаада ла бойы-бойлорунан серенке суражып, эмезе өчүп калган канзаларын катап азарга кату алакандарыла жалбрак танкы уужагылап отурганы угулат. Карабаш терлеп, газетте бар-жок немелерди ончозын кычырарга албаданып отурды. Онын күчи чыга бергенин көрөлө, Карман: «Он минут перемен болзын» — деди.

Улус укканын шүүшкилеп, катап ла канзаларын астылар. Карман: «Бала ару кей тынып алзын» — деп айдала, Карабашты једингенче тышкары чыкты. Карман тенгериинин жылдыстарын күн айас турар ба, јок по деп ајыктайла, оноң Карабашка баштанып, сүмелү үниле мынайда айтты:

— Эркечи казнанын јерин ажыра тузаланып јат деп, сен улуска кычырып бер, уул... Төрт салковой штрап түшкен деп, төгүнеле кычырып берзен, эмеш санаазы чыксын...

— Газетте јок немени канайып бодоп ло кычыратан? — деп, Карабаш аланзыды,

— Кычыр, кычыр, алдырбас — деп, Карман айтты. — Сени буруладарга бербезим. Онойдо ло кычыр, јү бе?

Карабаш эрик јокто јөпсинеле, ойто кирди. Карман јаан тере тонын илмекке илеле, улустын эрмегин араайладып, бойы столдын кийнине отурып алды.

— Је, анан ары кычыр, уул...

Карабаш база бир эмеш кычырып јүреле, оноң кенетийин туктурулып, мынайда кычыра берди:

— «Путь коммунизма» деп колхозто Чокпоева Эркечи деп эмеген казнанын јерин куурмактап, аайы-бажы јок бр്യкпелер салып јат... Ол бр്യкпелерин садала, байыркай берген...

— А кудай, бу сен керегинде эмеш пе, Эркечи? — деп, эмегендер опсыркажып чыгала, ончолоры тактанын үстинде отурган Эркечи јаар көрдилер.

Карман улустын табыжын токтодып, Карабаштын арказына колдорула таптап ийеле, айтты:

— Кычыр, кычыр, солун неме болтыр!..

Карабаш алаканына жөдүлдөп, отурган улусты көзинин кырыла кылайып көрөлө, оного ары кычырды:

— Государствонун жерине салган ажы-тузын жарабас жаан баала садып турган учун, Чокпоевага төрт жүс салковой калан салып жат... Ого үзеери Чокпоева...

Эркечи тургуза ла отурган жеринен секирип чыкты. Карабаш чимиригин кайра табышту тартынып алала, оного ары кычырды:

— Ол ок «Путь коммунизма» деп колхозто Жайтаков Салаты деп неме бар. Ол неменин колында законго жарабас артык ат туруп жат... Законго жарабас кылыгы учун...

— Бу тө-өгинеле, тө-өгинеле нени кычырып турган, эрлик, улустар, бу? — деп, Эркечи өрө базала, Карабаштын колында газетти суура тартты. — Эркечи казнанын жерин куурмактаган деп, кажы тужында бичип салтыр, көргүс...

Карабаш газеттин ортозында чоокыр букваларды сабырыла кадап, көргүзүп берди. Карман бүдүжин жууруп, газетти Эркечинин колынан алала, айтты:

— Керек катуланып брааткан эмтир... Сен картошканын кабортозын сат, Эркечи. Тинтү-неме болор болзо, төрт жүстен болгой, төжөгигнен бери садарын... Эртең меге одус көнөкти сатсан... Оного түребезин...

— А бу Салатынын артык адын кем көрүп ийген, улустар — деп, ончолоры катап ла түймежиң, калталарын кодорды.

— Сен төгүн кычырып турган болорун? — деп, Эркечи терлеп калган Карабашты ченеди.

— Төгүндөп, не төгүндөзін — деп, Карман жара киришти. — Бичиктеги немени бычакла да кырып болбозыңине.

Эркечи газетти «качы келинге көргүзөдүм» деп аларга жадарда, Карман бербеди. Салаты өбөгөндү кайдан сананып таап алганын бойы да кайкап, Карман Карабаштын алдына газетти катап ла жайып айтты:

— Салатыны закон канайдарга туру, анан ары кычырла...

— Артык неме жок — деп, Карабаш айдала, жанарга тонын кийип, бөрүгүн бедреди. Эркечи чыга берерде, улусун алыжа бердилер:

— Бат, саконды керекке бодобоон; колхозко жазап иштебеең, эмди санаазы жакшы ла чыгар болбой... Брюкпе садышты закон ого көргүзөр болбоой...

— Салатыга база једижетен эмтир. Артык ат тудуп, айылдар сайын јелбес болбой эмди... Бот, бот, ологго андый ла керек!

Карман Эркечининг кача бергенин көрөлө, каткыра берерде, эмегендердинг бирүзи Карманга адылды:

— А-ай! Санг башка немеге каткырба! Бойың да балабарка азырап отурын... Андый немеге кижиге каткыра ба?

Улус отурган јерлерининг тал-табышту тургулап, ончолоры јанарга шыйдындылар. Эмегендер эжиктен чыккылап келеле, калактажып турдылар:

— Ба-таа, бу Карманнын кейин угуп отурганчабыс, карануй торт кирип калган эмтир не! А калак ла сени!..

Улустын эн учунан чыгып отурган Карабашты колунан токтодо тудала, Карман айтты:

— Салатынын адын кайдан сананып таптың, уул?..

Онон тын каткыра берди.

— Эртең эгирде келип, чөрчөктөр кычырып бер — дейле, Карабаштын арказына уур колдорыла таптады.

4

Уйге отураарынан торт чөкөйлө, Карабаш нени-нени эдер деп шүүнди. Ол орыннын алдында тыйрыя кадып калган өдүктөрин чыгара тартала, канайып-канайып жамап алар деп шүүнди. Је тамандары јок, кончы јыртык өдүкти жамаар арга чек ле јок болгон.

— Кайран өдүгимди!.. — деп үшкүреле, Карабаш бажын тырмады. Кадып калган кату тере өдүкти өткүре кадаар шибей де јок болгон. Шибей олардо болордон болгой, бастыра деремнеде де тоолу ла. Оны эдер ус та јок болгон. Карабаш бир эмеш сананып турала, онон Койлого тала печкеге жакшы ла кызыда от сал деди. Бойы тактанын алдында агаш кайырчактан каду талдап алала, оны кыскашла жаба тудуп, тала печкеде тиркиреде күйе берген јалбыш отко кызыда берди. Кызый берген кадуны ичинде тошту суулу көнөккө салып ийерде, кенетийин каду шырырап, буузын буркурада адып ийди.

— Эне-меей! — деп, чочый берген Койло унчукты. — Оныла нени эдерге турун, акы?

— Бүгүннөң ала шибейлер жазаарыс — деп, Карабаш

айтты.— Мен жазап турарым, сен дезе улуска садып ийерин, жү бе?

Кадырына берген кадуны Карабаш көнөктөн чыгарала, оны эгүле эбиреде эгей берди. Тегин ле каду бир канча ойдин бажында јакшынак, эптү шибей боло берди.

Эртенгизинде ле Карабаштын эткен шибейлери деремне ичинде улуска јарлала берди. Туранын ичин кижиде аайлабас болгон: эбире ле кадулар, шибейдин сабын эдерге кургадып койгон агаштар, такпай. Энези баштап тарый ологорго ачына берген, је оного уулдардын эткен шибейлерин көрөлө, оморды, адылардан болгой, карын, көкидип айткан:

— Је, карын, јок јердин шибейлери ойто табылды!..

Эмди Карабаштын кере ле түжине эткен немези — ол шибейлер болды. Шибей аларга келген улусла Койло садыжып турган. Чамказы јок, јаңгыс ла штанду кабыргалары кырлайыжып, Койло келген улусла тала печке ажыра садыжып турат. Койлонын астамчызына кайкагылап, јенгил баага сурагылап та турза, је Койло тургузып алган баазын кичинек те јабызатпайтан:

— Эки шибей учун эки эски өдүктин бажы эмезе меелей эдетен теренин өни керек.

— Ба-тазын, улустар, бу бала неме дейт?

— Темирле берижетени јенгил неме эмес — деп, Койло каруузын јандырып турат.

— Өдүктин бажыла нени эдетен?

— Көктөп алала, элдин-јоннын ортозына жүрбей — деп, Койло азийгы ла аайынча улуска айдып салат.— Эр киндиктү кижиде үйге канайып отурат!..

Улус арга јокто шибейлерин алгылап, айылдары сайын таркап баргылайт.

Эки күннин бажында Карабаш ла Койло јирме ле он беш мөнүн акчалардан жүстүктөр жазап баштадылар. Тулку темирле акчаны ойго соголо, маскала эбиреде таптап, эгүле јалтырада эгеп ийгилеерде, сүрекеј јараш жүстүк боло берген. Јиит уулдар ла кыстар омордын айлынан торт айрылбас боло бергендер. Койло озогы ла бойы садыжып, омордын јайнаганына кичинек те көрбөй турган. Тала печке ажыра Койло чырайын соодып алала, ологорго мынайда айдып турган:

— Беш жүстүк учун агаш таманду березен батинка эмезе бөрүкке јарагадый ийттин терези. Эски де болзо, кем јок.

— Кудай-ай, Койло, сен эмеш токтозон! Мен сенин төрөөңнүн инем!

— Төрөөңнүм болзон, кайдалык, агаш таманду батинка керек дегем и все. Менде тошко жыңгылаар өдүк жок.

Эки неделенин бажында Карабаш ла Койло жаман да болзо өдүктү болгондор. Кузнец өбөгөннүн озор эмиктер сурап алала, койондорго тузак салып, кере ле түжине аркада баскылап жүретен. Олордын тузагына түшкен койондордын кезигин түлкү эмезе үкү жип салатан. Карабаш учы-учында жаңы сүмө таап алала, тузактарды жаңыдан тургускан. Чагал кайыңдарды ээй тартала, кайыңнын бажын кезип, коштой турган агаштагы черткишке тептирип салат. Койон тузакка түшсе ле, кайыңаштын бажы черткиштен уштылып, сан өрө түзелип чыкканда, койон өрө кожо чыга беретен.

Андагылап барганда, озор каа-жаада бойыла кожо чокол Пайсканды да апаргылап туратан. Адазы ла энези айрылышкан кийинде, чокол Пайскан унчукпас, кунукчыл, жаантайын нени де сананып жүрер боло берген. Онын учун Карабаш ого ачынганын чек ундып, эмди, азийгы ла чылап, ойто нажылажып баштаган.

— Эзенде ш-школго үренип барарым — деп, чокол Пайскан айдып турган.— Мында жү-жүрүп, кижинеме болбос...

— Кайдаар үренип барарга? — деп, Карабаш ичин ачий бергенин сезип сурайтан. Ол аргалу болзо, база үренип жүре берер эди, же ондо кандый да арга жок болгон.

Качан тышкары куйун кунукчылду кожондоп турганда, үйде кижин жок болгондо, Карабаш печкенин үстинде санааркап, узак частардын туркунына жадатан. Онын чала жумуп алган көстөрине кодорылып калган череттү печкенин трубазы эмес — ыраак изү ороондор, көпөгөш-көпөгөш талайлар, бичиктин страницаларында журалган улустый, күнге карара күйүп калган жылаңаш улус, машиналары көп жаан городтор көрүнетен.

Айдын энгирлер сайын ол туй тонголок көзнөктөн карануй арканын үстинде тенгерида суркуражып турган жылдыстарды, айды аяктап, озор керегинде үредүчилердин айткан эрмегин эске алынып отурат. Ол ок өйдө Карабаш айды да, жылдысты да ундып, бойын айлаткыштын түби жаар учуп брааткан деп көрөт. Ол санаалардан жаңыс ла энези иштен орой једип келгенде айрылатан.

Карабаштын кунукчылду көстөрүн, бастыра бүдүмин энези көрөлө, онын санааларын бир де ондобой, соок үниле айдатан:

— Бу бала кадык ла кижн эмес. Эмезе жүрүмн башка болор, эмезе эш-немеге жарабас кижн болор...

Карабаш жаантайын колында бичиктү отурганын энези жаратпай, кезикте мынайда арбанып туратан:

— Чаазын жибезин, чай ичеринг. Кедери эт бу чаазынды! Чоды жок бичик те кычырзанг, чотобот болор арган жок. Тегине ле не берижер оныла...

Онон катап ла колхозтын тойтык бутту счетоводын мактап баштаар. Энезинин шүүлтезиле болзо, счетоводтон ло санаалу кижн жер үстинде жок болгон.

Койлоны энези улустын көзинче, карын, мактап туратан:

— Кыракы. Чыйрак. Иш ле дезе, торт билинбес бала...

Же фронтто адазынанг келген письмолорды Карабашка кычыртып туратан. Ол журт улуска келген ончо ло письмо-лорды кычырып, ойто каруузын бичип жүретен. Адазынанг письмо ло келгенде, олордын билезинде жаан байрам аайлу билдиретен. Адазы олорго көп өйлөргө бичибеген, же онон письмолор катап келип турар богон. Карабаштын кышкыда бичиген немези — жаңыс ла письмолор. Ол деремнеден барган ончо ло улуска бойы, алдынанг бичийтен.

Качан соокко курутып калган улус ого онын адын адап бичиген письмолор экелгенде, Карабаш канайда тын сүүнетен эди!

Койлонын школдонг экелген географический картазын жайып алала, Карабаш кере ле түжине оны аыктап, печкенин үстинде жадатан. Граннанг ала Берлинге жетире канча километр артканын линейкала кемжип, түжиле чотоп жадатан. Онын учун улус оны та чын, та кокырлаган аяс, ого туштаганда ла, мынайда сурайтан:

— Же, Берлинге жетире бүгүн канча километр артты, уул?..

Калганчы өйлөрдө ол та нени де шүүнип, картаны кемжип, бойынын санаазын кемге де айтпас болды...

Эртен тура, качан Карабаш печкенин үстинде уйуктап жадарда, иштен жаңы ла жапып келген энези Койлогө айтты:

— Барып, Содонөй эмееннинг калун малтазын сурап экел, балам. Бүгүн оро ачарыс. Темир күреги бар болзо, база экел.

Койло сүүнгенинен кыйгырып ийеле, капшай ла өдүгин кийди. Энезинин айткан сөстөрүн Карабаш уйкузы өткүрө база угуп ийген. Ол капшай ла туруп, эрмек айтпай, печкеден шылырт тўжеле, база бойынын өдүгин бедреди.

Бүгүн сўрекей ырысту кўн болгон! Ороны ачарын уулчактар узактан бери сакыган. Чыдажып болбой, «ороны ачпас па?» — деп сурагылаганда, энези айдатан:

— Арай эрте. Нек-сакла азыранып, база бир эмеш жадаактар...

Койло жарым ла частын бажында калун малта кучактанып алган, темир кўректи кылырада сўўртегенче жетти.

— Кар шўлў боло берген, орого суу да кирерден маат жок, ачар керек — деп, энези эмеш аланзып турала, оной ачарга бек сананып ийди.

Карабаш ла Койло колчанакка малта, кўрек салып алала, кўскиде орологон картошколу ороны ачар деп, талтабышту бардылар. Олорды ээчий энези кедери чыкты. Карга бўркедип салган ороны жаан удабай ла таап алдылар. Уулчактар кўректериле карды чўрче ле арлап, тон жерди моко малтала кўчўлдеде чаба бердилер. Анайып уулчактар узак чапты. Арый да бергилеген болзо, же оло ырысту каткырыжат. Энези ломды алала, онын курч учыла жерге кадай согуп ийерде, ойдыктан кургак өлөннинг боркызы буркурай берди.

— Ачыла берт, ачыла берт! — деп, уулчактар жангыс ўнле кыйгырыштылар.

Энези ачыла берген ойдыктан картошконун жыдын жытап көрөлө, айтты:

— Кудайга, баш, ўрелбеген эмтир! Ачыгар, балдарым.

Карабаш ла Койло тон жерди жарыш эдип чапкылай берди. Учунда тон жер божоп, кургак өлөн буркурай берди. Оронун оозын кижиле баткадый эдип ачылап алдылар. Картошкого бир де кичинек суу кирбеген, тонбогон, керек десе бир эмеш жыдыбаган да эмтир.

Карабаш ла Койло торт көнөк картошконы тере капка уруп, колчанакка салала, жалбактан шунуп тўштилер. Энези оронун оозын ойто ло өлөңлө тыктап, жылулап, бектеп салала, уулчактарды ээчий бойы тўшти. Карабаш ла Койло одынды кескилеп, жарып, ўйге тажыгылап, капшай ла картошко кайнадарга торт ло энчикпей турдылар. Оозы жарык жаан кара көөшкө энези картошконы толтыра ла тыктады. Оро ачкан алдында энези картошконы бүгүн карамдабай турган. Көөштөги апагаш, кызыл суудан торт

ло жалтыража берген картошконы уулчактар тыныш албай, бир канча өйдүн туркунына сүүнчилү көстөриле аяктап турдылар. Энези мендебей көөшкө суудан урала, уулчактарга айтты:

— Калак ла сени! Бир ле эмеш тус болгон болзо, а? Кандый макалу болбос эди?

— Кем жо-ок! — деп, уулчактар жаныс үнле айдышты. — Тус жокко карын макалу!

Ол тушта картошконы омор тойо ло жигендер. Эңирде энези база картошко кайнаткан. Иштең келерде, уулчактар туранын ичин ап-ару этире жалмап, үлүш одынды кургадып, кургак одынды печкеге тыктагылап салган эмир.

Энези отты камызып, казанды азып ла койордо омордын айлына эңирдин соогына курутып калган, жаан жакылу кизи келди. Карын кактап турган кизини карагуйда омор таныбай турган. Печкеде көнжип, күйе берген оттын жаркыны туранын ичин бир эмеш жарыдып ийерде, омор кирип келген кизини танып ийдилер. Ол кече терменге барган Салаты өбөгөн эмир. Койнынан ол түүп салган платты сүрекей узак чыгарып, түүнчекти чечип болбой узак турушты.

— Письмо, письмо! — деп, Карабаш сүүне берди.

— Жок, балам, песме эмес — деп, өбөгөн кандый да сан башка көрүжиле уулчактарды аяктап көрөлө, чаазынды энезине берип, бойы мендебей, ойто чыга берди.

Карабаш тыркыражып турган колдорыла бүктеп салган чаазынды оттын жарыгына кычыра берди.

Энези кенетийин колында тудунып алган айагын жерге ычкынып ийди, Койло багырып-багырып ыйлай берди. Карабаш кычырбаза да, ончозы жарт болгон. Энези канайда берген, Койлонын ыйы качан токтогон, Карабаш билбесте. Жаңыс ла санаазына кирген неме — ол энезинин көстөри болгон:

— Жарманнын оги жастыра барбаган турбай!..

Омон тын-тын кыйгырып ийеле, тура жүгүргөн бойынча печкенин жаагынан какпышты, күлкүни, агаж күректи суура-суура тарткылап, ончолорын эжик жаар бирден мергедеп турды. Онын кийинде кенетийин араай онтоп, ачык төжин жаба тудунала; «Ой, жүрегим, жүрегим!» — деп айдып, печкенин оозында тактанын үстине араай кайра жыгыла берген. Койло десе печкенин үстинде, трубанын ары жанында, аайы-бажы жок багырып отурган. Онын көстөринин жажы жолдой агып, кирлү тизелерине тамчылап турган.

Балдардын энези иштеп болбой, айлында эки күнге чыгара курсак та ичпей, кыймыктанып та болбой јатты. Карабаш ла Койло кедери ородон картошко экелип, кайнаткылап та берзе, энези јибей турган. Туранын ичи, тышкары, эбире торт ло ээн немедий болгон. Улустар келгилеп, энезин тоқынадып та турза, је ол бир де кижинин сөзин укпай јат. Учинчи күнде турала. кемле де куучындашпай, ишке јүре берген. Карабашты ла Койлоны чек ундып салгандый болгон.

Олор эртен тура одынга баргылап, ородон картошко экелгилеп турган. Эртен тура, качан Карабаш ородон картошко аларга, колчанагын сүүртегенче келерде, оронин оозын кем де ачкан деп ого билдирген. Карабаш ајыктап көрөрдө, оронин јанында өскө кижинин изи артып калган эмтир. Ол манзаарган бойынча капшай ла оронин үстин ача тартарда, кандый да кижи олордын картошказын уурдаганы ого јарт болды. Оро торт ло ортолоп калган эмтир.

Карабаш ончозын көрөлө, оронин кырына отуруп, өксөп-өксөп ыйлады. Окпөзи көксине торт ло бадышпай тургандый. Мыны эмди энезине канайып айдар? Кандый кара сагышту кижи болгон?

Карабаш јүк ле бозом кире берерде јанган. Энези иштен эмдиге ле келбеген. Койло дезе уйуктап калган. «Чоккол Пайсканды айдып алала, барып каруулдаза кайдар? Јаңыскан канайып барар? Уурчы оны өлтүрип салза, не болор? Јок, коркыбас керек» — анайда сананып, Карабаш көзнөктин алдында узак турган.

Јашкан кар јаап ла јат, јаап ла јат... Удабас чек карангуй боло берер, орого уурчы катап ла келер. Канайдар? Нени эдер?.. Пайскан коркынчак, ол кожо барбас. Койлонын тоны жука, ол соокко өдөр. Анда таң бозоргончо ло отулар керек. Мылтык бар болзо, кандый јакшы болбос эди. Сураза кайдар? Јок, аңчылар бойынын мылтыгын улуска качан да бербес. Јаан да улуска бербей турганда, кайдан бергилезин... Ој јеткен, барар керек, је Карабаш көзнөктин алдында эмдиге ле турганча.

Тышкары кар јаап ла јат, јаап ла јат... Мындый түнде уурчыга торт макалу болбой кайтсын, бир де изи артпас.

Энемнинг балдары кичинек, каруулдаар кижн жок деп, уурчы сўунип турган болбой кайтсын...

Жок! Барар керек!

Карабаш кеден коньчту өдүгин өлөңлө тыктап, буттары нек-сакла ороп алала, тонын кийип, тышкары чыкты. Уйына кажаганнын ўстннен өлөң түжүрнп береле, одын жаратан малтазын курына кыстанып алала, кедери, жалбакта картошколу орозын курулаарга барды. Орого жууктап ла келеткен сайын жүреги там ла тнпнлдеп, тыныжын бууй тартып турды. Ол орого жетнре канча ла катап токтоды, же ородон кнжн көрүнбесте, малтазын жерге салып, ўшкүрнп нйди. Онон тонын эпчей кымынып алала, малтазын тудунып, оронунг жанына отурып алды.

Кыймыктанбай отурган Карабаштын ўстнне кар там ла жаап, оны базырарга жууктай берди. Онын буттары, анчада ла меелей жок колдоры коркышту тогулп турган, же ол чыдажып, бнр де кыймыгы жок отурды. Буттары торт ло көжүп браатканын сезеле Карабаш өрө турды.

Таң атканча отурып чыдашпазы ого јарт болды. Соок уурчыдан коркышту боло берди. Учн-учннда Карабаш орого кнрнп алала, өлөңлө бүркенип, оронунг оозын жалбак чобрала жаап алар деп шўунди. «Мен ородо болзом, уурчы мени канайып та болбос, кнрерге амадаза малта јннр» — деп сананды.

Оронунг оозын јапкан жалбак, уур чобраны туура нйделе, орого кнрнп, чобрала ўстннен оyto бектенип, кургак өлөңгө казынып, кнрнп алды. Орого кнрнп аларда, ого онон коркышту деп бнлднрди. Карабаш малтазын бойына јаба тартып алала, тындай берди.

Тышкары карануй, сўрекей тымык болгон. Онын учун Карабаштын кулагы узак тындап јатканынан улам тын шуулап турды. Эдн-каны јылый берерде, онын тын уйкузы келди. Уйуктап браадала, кенетнйн чочып, кыйгырып нйер кўунн келет Кайда да, ыраак жок, уурчы өнөлөп келеткенднй, же эмднге ле орого жетпес кайткан уурчы?.. Сакырга торт чылай берди. Ол малтазын кучактанып, учн-учннда ўргүлей берди. Тўштер бойы-бойлорыла бла-ашкылап, онын көзине бнрўзи бнрўзнненг озо көрўнерге албадангылайт.

Кенетнйн кайда да кардын кыјрт эткен табыжынан Карабаш чўрче ле ойгонып келди; жүреги тын согулып, көкснненг чыгара секирнп нйерге тургандый бнлднрди. Карабаш малтазын туткан бойынча терлеп, чобранын ачыла-

рын сакый берди. Кар ородон беш ле алтам кире јерде араай кыјыражып келди. Келип јаткан кижии коркышту сергеленг келип јаткан эмтир, ненинг учун дезе, ол бир эмеш базала, ононг токтой берет, ононг катап ла бир канча алтамдар эдет.

Карабаштын колдоры, буттары торт ло курулып калгандый. Тери агып, көзин туй алып турды. Уурчы оронунг јанына једип келеле, ачпай бир эмеш турды. Карабаш кыйгырбаска албаданып, јүрегининг тирсилдегининен өскөнени де укпай јатты. Јүреги эмди ле, эмди ле јарыла берер! Је оронунг оозын ачпай, эмдиге нени сакып турган кижии?

Кенетийин Карабаштын үстинде чобра ачылып, онынг үстине кар төгүле берди. Кыйгырып ийгенин Карабаш бойы да билбей калды. Ороgo кирерге энчейип келген уурчы база аайы-бажы јок багырып ийеле, кайра ажа конды. Карабаш ородонг чыккалакта, уурчы тура секирген бойынча јалбакты төмөн санаазы јок уча берди.

Карабаш калактап-сыктап, төмөн карарыжып турган айылдар јаар јүгүрди. Айлына јетире јүгүргенче сүрнүгип, карга көңкөрө канча ла катап јыгылды. Је энези үйде јок болгон эмтир.

Ол түн Койло ло Карабаш тан атканча ла уйуктап болбой отургандар. Эртенгизинде Карабаш изүге бастырып, тын оорый берген.

2

Март айдын јаркынду күнине јалангдарда кар сүрекей јалтыражып јадат. Јастын келип јатканы јашкан кардан, меестердинг јүзинде кардын алдынанг карарып чыгып келген таштардан билдирип турды.

Оору Карабашка чокол Пайскан јаантайын келип барат. Кезикте јаан да улустар келгилеп, ого бир кичинек аарчы эмезе бир чөөчөй сүт экелгилейт. Экелген курсактары онунг јанына тургускылап, айдыжып тургулайт:

— Јудангы өйдө биске Карабаштынги шибейлер де эдип турганы јакшы. Ол сүтти ич, балам. Јазыл. Ырызы јок көөркийлерден түбек ле айрылбас болды. Канайдар база? Өлбөтөн јанду неме өлүп ле калар, өзбөтөн јанду неме өзүп ле калар...

Карабашка чокол Пайскан: «Байла, слердинг уйаны Пейтке каргаган болор, онунг учун андый» — деп айдып

турган. Өмөллөжип туруп, Пейткени жакшы ла токтоктоор керек деп, Пайскан Койлоны да сүмелеп турар болды.

Бир катап чокол Пайскан: «Максанын чаназын уурдап алаала, жыгылап бараак» — деп Койлоны көкитти. Койло чүрчө ле тергенип алаала, чокол Пайсканла кожо Максанын чаназын уурдаарга барды.

Же узак болбой ло туруп, ойто калактаганча келген. Макса оморды экилезин тудуп алаала, карга жыгып, өдүктөринин бажы мандайларына тийгенче ле бүктеп, кыйнаган эмтир. Максага токтоктоткылап алаала, ойто жангылап келедерде, оморго Степка туштаган. Степка оморды электеп-электеп ийеле, бойы Содоной жааназынын айлына кире берген.

Койло Максаны ла Степканы жүзүн-базын айткылап, айлына ачурканып калган жетти. Аказына ачу-коронун куучындап берерде, Карабаш карындажына мынайда айтты:

— Сен ачынба, Койло. Мен жазылып алзам, оморго берерис!

Степкада колчанак бар болгон, же ол онызын кемге де бербейтен. Карабаш ла Койлонын колчанагын энези дворлордо өтөк, одын, сүт тартып, айлына экелбейтен учун, уулчактар Степканын чанагын бир ле эмеш жыгылап аларга сурайтан. Же Степка ачабына чыдашпай, колчанагы учун жүзүн-базын төлүлөр сурап туратан. Онызы уулчактарга жарабай турган.

Журт ичинде солундар да жок. Көзнөктин алдында узун тўжиле отуратаны сүрекей кунукчыл. Качан кўн кырга отура бергенде, журт жердин улузы иштеринен жанып, курсагын азып, ажанып алаала, амыраарга жаткылай бергенде, Макса, Степка, чокол Пайскан аказыла кожо Карабаштын көзнөгинин алдында «Коровушка» деп ойын ойногылап туратандар. Кезикте омор ай ашканча да ойнозо, омордын табы болгон. Омордын «уй» айдаган агаштары шакылдажып, тог карга кыыражып турганын оору Карабаш узак көзнөктөг тыгдап отуратан. «Уй» айдаган кижиде борчок будакты эмезе шарикти төс орого агашла кийдире согорго албаданар жанду, же оны орого кийдирбеске, арткандары агаштарыла ырада согуп ийерге албадангылайт. Онын учун бой-бойлорына согулышкан агаштардын «шак», «шак» эткен табыжынан өскө ый-сыгыт та угулып турат.

«Уйды» көп сабазында чокол Пайскан айдап турат.

Макса эмезе Степка болчок будакты ырада согуп ийгенде, ол оны тайкыла-тайкыла ойто айдап экелет. Уулдардын агажын кажый тудуп, олордын оролорын блаашканда, агаштын учы да буттарына тийе беретен болбой кайтсын, онын учун ол чөйө ыйлап туратан. Онын ыйы уйуктап калган айылдардын үстиле, карга бастырып койгон ыраакта аркаларга јетире ачынчылу торгулып туратан.

Кезикте олор ойноорго јуулып ла келгенде, өрөги боочыдан бөрүлердин «у-уу!» деп улыганы угулатан. Уулчактар ол тушта ойногылабай, айылдары сайын түрген таркай беретендер.

Бу тужында карга көмүлип калган кичинек деремне сүрекей ыраак, сүрекей алаа деп билдиретен. Эбиреде ээн ле эрикчил. Јаңыс ла кырлардын чике ле үстиндеги каярануй тегериде јаркынду, јаан энгир чолмон сүүнчилү мызылдап турат.

3

Меестерден, аркадан ла тоозы јок кобылардан јаскы суучактар сүүнчилү шоркыража берди. Кардан айрылган актарда, јараттарда ла меестердин эдектеринде јаны-јаны ла чыгып келген көк өлөң јажарып чыкты. Күмелү, мангыр меестердин таштарында јайылып баштады. Эмди деремненин балдарынын эткен ижи јаңыс ла мангырлаш болгон. Таң атса ла, таарларын јүктенип алган табышту балдар эштежип, ончолоры меестер сайын таркап, койлор чылап отоп јүргүлейт. Олордын јулуп экелген мангырын айылдагы улус тузап эмезе кертип ийеле, сүттү сууга кайнадып јип туратандар. Мангыр ачу да болзо, је бу јастын кату өйлөринде табылбас курсак болгон.

Карабаш ла Койло карантыларды кууп, јас башталардан ла бери мангырлагандар. Кеден торбычкаларына толтыра јулуп алган мангырын јүк арайдан ла экелетен. Энези ол мангырга бир эмеш кулур кожуп, ботко кайнадып бергенде, уулчактарга онон амтанду курсак јер үстинде кайда да јок деп билдиретен.

Бүгүн уулчактар таарларын јүктенгилеп алган, Кыргыс-Кобы деп кыр јаар база мангырлап брааттылар. Күн изип, аштай берген уулчактардын күчин тамла уйдаадып, колы-будын мылырадып турган. Кайдаар ла көрзөн, јаскы јер тынып, јиргилјиндеп јадат. Өзөктөрдөн, кобылардан јарыларга турган бүрчүктердин курч јыды ла эрип јаткан јердин тынчу јыды јытанат.

Койло аштай бергенинен ле арыганынан түрген базып болбой, орык јолдын кырына јаантайын отура түжет. Ол, торт ло јаан кижичилеп, эбире ајыктанып, јерге түкүрип, онон айдат:

— Курсак ичпеген кижиге базарга да күч неме эмтир...

— Алдырбас, Койло, удабас ла мангырга једе берерис — деп, Карабаш оны мекелеп, колынан тудала, ойто ло тургуза тартып турат. Агазы јөмөп тө турарда, Койлонын тизелери тырлажып, оны јерден јүк ле арайдан көдүрет. Карабаш тал агашты кезип алала, учында карындажын ол агаштын учынан тудундырып, бойы алдынан басты. Койлонын санаазын јарыдарга албаданып, ол учында чичкекоо үниле кожондой берди:

Мал балазын тойдырып,
Мангырын берген Алтайым.
Куш балазын тойдырып,
Курсак берген Алтайым...

Онын чүми јок кожонгы эбире кайаларга, ајас јаскы тенериге ле өзөктөрдін үстиле узак шыгырап турат. Олордын санаазында Алтай — бу эбире јаткан кырлар, карарган аркалар ла кобылар эмес, а кандый да көскө көрүнбес, је јакшы кижичилу неме болгон. Онын амбарлары толтыра, анда тоозы јок мангыр, күмелү, согоно, јиилек, кызылгат, бороңот ло јөдро болгон. Ол курсактан кыйналып жүрген балдарга незин де кыскалбай, ончо эжиктерин кайра ачып берген. Јаңыс ла јалкуурбас керек, јалку болзон, сегое Алтай нени де бербес. Онын учун Карабаштын анайда кожондогону да ол. Койло онын санааларын тургуза ла билип ийген. Эмди ол аказынан артпай, оныла кожо тен базарга албаданып та турза, је көөркийдин күчи јетпей турган. Олордон озо барган балдар једер јерине түкү качан јеткилеп калган, эмди, байла, мангырды тойо јигилеп алала, ойногылап жүргүлеген болбой кайтсын. Койло эмес болгон болзо, Карабаш эмди эки торбычка мангыр јулуп алар эди. Је эртен тура энези ишке барып јадала, ого мынайда айткан:

— Балдарла кожо мангырлап бараар. Мангыр да болзо, курсак...

Күн түшке јууктап та келген де болзо, је мангырлу ташка једерге эмди де узак. Олор таштын алдынан сызылып аккан кара-суудан ичкилеп, бир эменш амырангылап алала, ойто бастылар.

Удабай манырлу таш көрүнүп келди. Деремненин бастыра ла балдары анда, койлор чылап, уурлежип алала, маныр јулуп јүрдилер.

Уулчактар манырды јолдын кыйузынан ла ала јулуп баштадылар. Баштап јулуп алган манырларын таарларына салбай, бойлары јидилер. Койло тойып аларда, санаазы јарып, куучыны да көптөй берди:

— Канчаны тойдырган, кайран маныр! — деп, ол, јаан кижичилеп, эрмектенип, бир манырды таарына салып, экүзин кыјырада чайнап эрмектенет. — Бир төрт-беш таар јулуп алала, деремненин орустарына брюкпеге толып јиген кижичилеп...

Таарларына манырды толтыра јулуп алган балдар ойто айылдары јаар бирден-экиден јангылап турдылар. Барамаш, Пейтке баштаган немелер эки таардан јүктенгилеп алган брааттылар. Чокол Пайскан аказыла кожо база эки таар јулуп алгылаган эмтир. Пайскан аайы-бажы јок маныр јип алган болбой кайтсын, базып болбой, торт ло ыкчап клеетти. Аказы онын арказында таарды түзедип берерге токтой түжерде, чокол Пайскан јолдын ортозына отура берди. Онын оозынан јап-јажыл көбүк ажып турды. Ол кенетийин курулып, тастайып калган ичин јаба тудала, бастыра бойы толголып, кырларды торгылта өксөп-өксөп огыра берди.

— Канайда бердин, Пайскан? — деп, аказы нени де ондоп болбой, эбире турган уулдарга суракту көрди.

— Байла, ач өзөккө аайы-бажы јок маныр јип ийген болор... — арткандары алаңзыган кеберлү унчугышты.

Эки уул Пайсканды эки јанынан туткулайла, оны јүзүн-базын бүктегилеп, тоолоткылап, тастайа көөп калган ичин тизелериле ныкыгылап та турза, чокол Пайскан ондолбос болды.

— Эн-ее, эне-е!.. — деп, ол калактап, көк-јажыл кускузына ойто ло тумаланып, айдарга турган сөстөрүн айдып болбой турды.

Балдардын кемизи де ого суу экелип ичирди. Учучында торт ло арга јок боло берерде, аказы манырларын јерге төгүп, карындажын јүктенип алала, кырды төмөн барган јолло јүре берди.

Олорды ээчий ајыктагылап, арткан балдар нени де айтпай, јангыс јерге узак туруп калдылар. Пайсканнын калак-сыгыды эбире тууларга торгылып, бир эмештен там ла араайлап, там ла араайлап, учында јылыыйп калды.

Карабаш ла Койло таарларын удабай ла толтырып, жанып брааткан балдардан артпай, олорло кожо барарга мендедилер.

4

Арка сүрекей түрген жажарып тура берди. Кайындардын тозын, кандый да кижиге тунде самындап туруп, агарта јунуп салгандый, сүрекей јарт, агарып тургулайт. Уймалдын туги серип, суунын ол јанында жажанга маказырап отоп јүргүлейт. Јайдын јангы ла башталып турган кундери кучин алынып турганы јаратта шуулажып турган талдардын, јердин алдынан јалтана-јалтана чыгып келген јалбрактан, јылу эрке салкыннан, бийик-бийик кок-чанкыр тенгериен билдирет.

Эки куннин бажында јарана берген аркада баштапкы ла кууктин уни торгылды. Ол, ончо кууктерден озо келгенине суунип тургандый, бойынын униле ончо агаштарды торгылта эдип ийди.

Карабаш ла Койло кууктин унин тындап, чаал кайындардын ортозында сүрекей узак отурдылар. Куук, јер устинде улустап јаныс ла оло экуге эдип тургандый, боро куйругыла ары-бери јайкап, јаан кайыннын бажынан эдип отурат:

— Ку-ку! Ку-ку!..

Карабаш јангы ла ойып алган кайыннын суузын да ичерге ундып, јерге чалкойто јадала, кууктин унин тындап јатты. «Эн баштап эткен куук јужине удурат эссе, ыйлап јурерин, он кулагына эссе, онду јурум јурерин, сол кулагына эссе, јаман јурерин» — деп энезинин айткан состорин сананып јатты...

Койло база та нени де сананып, кайыннын суузын комыргайла соорып ичпей, кайдаар да арканын учы јаар коруп алган отурды. Онон санааркап калган козиле кайыннын бажында эдип отурган куук јаар корол, јабыс униле айтты:

— Эдил куук ойто ло эдип јат, эмди јуу токтоор болбой... Чын ба?

Карабаш унчукпады. Кууктин омок кожонгын, кайыннын тату суузынан, олгондордин ле бурлердин јыдыннан, ару кейден ле јарык тенгериен ого сүрекей јакшы болгон. Онын санаалары сүрекей ыраак...

Олор кабырып турган койлорын ундыгылап салала, анайда узак отурдылар. Учунда Койло айтты:

— Акы, жаналы, мылчага киреек. Байа чокол Пайскан, Степка, Макса баштаган немелер мылчага от саларыс дежиپ турган...

Карабаш санааларынан жангы ла айрылып, Койлодон сурады:

— Олор бисти божодор бо?

— Бис салганыста, олор канай кирет, бис база анайда... — деп, Койло айтты.

Жалангла таркай берген койлорын жангыс јерге јуунадып, тоқынадып салгылайла, уулчактар уулдардын от салып јаткан мылчазына кирерге мендеп, арканы төмөн јүгүрди-лер.

Кажаттын алдында, сыранай ла суунын јарадында турган эски мылчадан койу ыш бурлап јатты. Чокол Пайскан јенеске бастырып койгон мылчанын үстинде сынар будыла секирип турды. Макса ла Степка мылчанын печкезине салган үлүш одынды күйдүрип болбой салала малтала мылчанын толыгынан кургак такпай кайзагылап турдылар. Макса Степканын солгойын көрөлө, малтаны онын колынан суура тартала, талайып келген бойынча, мылчанын толыгына чабарда, жарым чурка кирези кургак одын јерге келип түшти.

Бу мылчаны чокол Пайсканнын таадазы, Малчыш өбөгөн, одус јыл мынан озо туткан дежип туратан. Качан Карабаштын энези Момонло кожо керишкенде, олор Карабаштын энезине мылчага от салдырбайтандар. Улус от салганда, Момон мылчанын ээзи кижип болуп, бир де агаш одын, бир де көнөк суу экелбей туруп, өскө кижинин салган мылчазына бастыра билезиле кирип алатан.

Бүгүн мылчага отты Макса ла Степка салып јадарда, Момон эмеген Пайсканды: «Барып көрүп тур, от коксо ло, ойто келип айдып ий» — деп ийген.

Качан Карабаш ла Койло мылчанын эжигине јууктап келерде, чокол Пайскан олорго мылчанын үстинен мактанды:

— А би-бис бүгүн ба-база ла мылчага кирери-ис!..

Тегин де үлүш одыны күйбей турганына ачынып турган Макса мылчанын үсти јарп үкүс эдип айтты:

— Слезь, обьязиана!..

— С-сенин м-мылчанг эмес!... — деп, Пайскан үстинен төмөн анзынды.

— Бу кижии мылчага от салар болзо, ончолоры киргилеер, а олор салганда, кижини кийдиргилебес... — деп, Койло ажынып айтты.

Макса Койлого узун тырмакту чукуругын көргүзүп берди:

— Ме, муны жытап ал!.. Сенен де өскө паразиттер көп...

— Сен чукурыгыңды меге көргүспей, бойыңнын Маралчыңа көргүс! — деп, Койлонын кежири тургуза ла кырандай берди.

Макса оныла көп беришпей, малтазын жерден алала, бар-жок күчиле талайып, мылчанын толыгына туда берди. Мылчанын келтей толыгы кенетийин селендеп, тоозын-тобрагы төгүлө берерде, чокол Пайскан мылчанын үстинен айтты:

— К-куркак одын бо-болор, одынды капшаай көңжит, Макса... Энем сакуп б-болбой турган болор...

Мылчанын толыгынан жарып алган куркак одын күйбей, буруксып жаткан үлүш турундарды чүрчө ле көңжидип ийди.

Мылчанын оды коксый берерде, түжүп турган штанын келтей колыла өрө тартып алала, Пайскан айлы жаар жүгүрди. Жарым частын бажында жалмуур, самын тудунып алган аказыла кожо келдилер. Уулдар тургуза ла чечинип, мылчага кирерге белетенгилей бердилер. Койло качан ок тере штанын чечип ийеле, мылча жаар кирип ле браадарда, Макса онын арык жодолорынан тудала, ойто чыгара тартып келди.

— П-паразит... — деп, айдала, Койлонын тере штанын ыраак мергедеп ийди. Чокол Пайскан бастыра бойы жалтырап, мылчага Максала кожо киргилей берди. Койло Максаны жүзүн-базын айткылап, штанына барды. Штанын кийип алала, Карабаштын сөзүн укпай, мылчанын көзүнөги өткүрө Максаны айткылап ла турды:

— Сүүри бажынды изүү суу өртөзүн, таңма!.. Кирик-киртиңди де јунзан, кижиден ле апаажын жок ло!..

Карабаш торт ло чөкөнөлө, Койлоны таштап ийеле, айлы жаар басты. Шил жок кичинек көзүнөктөн изүү буу чыкпазын деп, уулдар ич жанынан штандарыла, нек-сакла бектегилеп алган болгон, је таш печкеге олор сууны чачканда ла, Койло оны тыш жанынан антара ийде салып ийет. Макса ла Степка Койлоны мылчанын ич жанынан «үлүүн аларын!» деп кезеткилеп те турза, је Койло олорды

айткылап, көзнөкти бөктөгөн штандарын катап ла ийде салып ийет.

Учында чат ла чыдажып болбой салала, шалдан Макса мылчадан чыгара жүгүрди. Койло калактап-сыктап, сууны кечире жүгүрди. Макса десе уялып, мылчага ойто кире конды.

Карабаш өткүүлге једип ле келерде, кенетийин онын кийнинде Койлонын аайы-бажы јок кыйгызы угулды:

— О-о-ой! Бу Малчыштын кереези антарылып браат! Кудай, кудай! Мылча жемирилип браат!..

Мылча кызырап-јызырап, байа уулдардын чаап турган толыгы јаар антарылып браатты... Бу ок өйдө мылчанын ичинде уулдардын кыйгы-кышкызы чөйиле берди.

Ончо ло улустар тураларынан, айылдарынан чыгара секиргилеп, жемириле берген мылча јаар жүгүриштилер. Карабаш ончо улустаң озо јетти. Уулдардын кыйгызы кайдан да, мылчанын алдынан, өчөмик угулып-угулбай турды. Улустар изү јонды, карара ышталып калган тормошторды туура-туура таштагылап, багыржып турган уулдарды чыгаргылап турдылар. Степка бастыра ла бойы көө, таскакта ла жемирилип калган потолоктын алдында, толыкта огырып отурды. Чокол Пайсканнын бүдүжин көрөрдө аайы јок.

Бастыра ла бойы кара балкаш. Ончозынан ла артык Максага једишкен эмтир. Ол потолоктын агажына бастыртып салган, кыймыктанып та болбой јатты. Пайсканнын аказы јонго бастыртала, бойы казынып туруп чыгып келген, эмди өзөктин суузына киреле, јунунып отурды.

Карын мылча кичинек болгон учун јаан јеткер болбоды. Уулдарды ончолорын улус једингилеп алала, айылдары јаар апаргылап јадарда, Койло оморды ээчий багырып, түбекке түшкен уулдарга килеп браатты:

Кайран уулдар, кайран уулдар!..

5

Эртен тура Карабаш ла Койло энезинин ыйлаганынан ойгонып келеле, нени де ондогылап болбой, кайдаар да барарга сүрекей мендеп турган энези јаар көрдилер. Энези торсоқту јаан колыла көзинин јажын арлап, эрмек айдып болбой, өксөп-өксөп ыйлап турды. Качан да ыйлабайтан энезинин мынайда ыйлап турганын уулчактар жаңы ла көргүлөп, нени эдетенин билгилебей турдылар. Энези

төжөктөн жаңы ла туруп келген балдарын кабыра чактайла, кажы ла сости жүк ле арайдаң айтты:

— Балдарым... жуу... токтоп калган... төмөн барар керек!..

Койло энезиле кожо күнүреде ыйлай берди. Карабаш ыйлап болбоды; кандый да болчок неме кежирине тура берерде, онын бажы коркышту айланып, көстөрине неме көрүнбей барды...

Төмөн конторанын үстинде кызыл мааны элбиреп турды. Журттын улузы жаш балдардан ала жаан улуска жетире жуулыжып калган эмтир. Карабаш ла Койло энезин озолоп, сыр жүгүрүккө жеттилер.

Тырышпак бар-жок медальдарын тагынып ийген, митингти ачарга чыдашпай, столдын ары жанында ары-бери баскындап, көк өлөңгө жергелей отургылап турган улус жаар кылчайып көрүп салат. Сабатай, Марал ла өскө дө фронтовиктер кызыл бөслө жапкан столдын кийнине отургылай берерде, председатель митингти ачып ийди:

— Нөкөрлөр! Бистинг ат-нерелү черүлерис бүгүн фашистский Германияны оодо соголо, жеңүнинг кызыл маанызын рейхстагтын үстине кадаган! Нөкөрлөр, жеңү!..

Жуунын токтогонына бүтпей турган чылап, улус унчугышпайт.

Уй улустар, карган эмеендер ле оок балдар ыйлажа бердилер. Эр улустар ончозы погонду кийимдерин кийгилеп алган, эмегендердин ыйлажып тургандарына аярбай да отурдылар.

Карабаштын энези көзин арчуулынын учыла арлап та турза, же көстин жажы токтобой турды.

Улустар торт ло күүлежип, каткырыжып, кыйгырыжып, ыйлажып турдылар. Колхозтын председатели куучынды сүрекей узак айдып, кажы ла шүүлтезин «ура» кыйгыла божодып турды.

Митинг божой до берерде, улустар таркабай, отурган ла јеринде отурдылар. Ончолоры фронтовик уулдардын ончо журтка иле куучындарын катап уккулайт.

Койло энезиле кожо айлы жаар жүре берерде, Карабаш улустын көзине көрүнбеске, аркада койлоры жаар барды. Онын санаалары бажына торт ло батпай турган. Је ончо санаалардын ортозынан жаңыс ла санаа онын меезин эреп турды: «Јуу токтогон, жуу токтогон... Адам јанбас...»

Качан адазы жуудан јанып келзе, ол үренип барарга сананган... эмди үренгедий ой једип келген, жуу токтоп

калган, је онын адазы качан да кайра келбес... Карабаш үренип барып болбос. Оны үредип аларга энезинин кучи жетпес...

Карабаш аркадагы агаш аразына кире берген койлорун жуунадып алала, санааркап, кайыннын төзинде узак отурды. Күүктер жөнүнүн күнине сүүнгилеп тургандый, жарыш эдип эткилеп, анда-мында кожондожып тургулайт:

— Ку-ку! Ку-ку!..

Канайып та сананза, Карабаштын шүүлтелери туйук болгон. Кенетийин ол көк өлөңгө көңкөрө жадала, тын ыйлай берди. Кабыруда жүргөн койлоры чочыгылап, бойынын кичинек күдүчизин тосток көстөриле узак аяктагылап турдылар. Карабаш десе нени де сеспей, кирлү ала-кандарыла жүзүн жаба тудунып алала, ачу-ачу ыйлап, өкпөзін бадырып болбой жатты.

Ол эмди өскүс болгон... Онын учун ол бойынын жүргөн кыскачак жүрүмүндө баштапкы ла катап мынайда ачу ыйлап, кичинек жүрегинде ачу-коронын бадырып болбой жаткан...

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

Баштапкы бажалык

1

Күски түн. Кече таң эртеден ала карлагаштар үүрлежип, ончолоры учкулай берген. Көпөгөш айас тенгеринин түбиле турналар комыдалду-комыдалду куркулдажып, түштүк талалар жаар учкулай бергендер. Эртең олоор база учар...

Карабаш көзнөктүн алдында, тактанын үстүндө торт ло уйуктап болбой жатты. Карануй көзнөк өткүрө кайкылдажып учкулап бараткан кастардын үни угулат. Олоор ненин учун жангыс ла түндө учкулайт не? Көзнөктүн шилизине та не де араай шылырап согулат. Байла, арканын эдегинен учуп келген кургак бұр болбой кайтсын. Ого мында не керек? Байла, сооктордон качып келген болбой кайтсын. Орө, суунын ол жанында, карануй аркада каа-жаада үкү онтойт, ол, байла, оорып турган үкү болор...

Карабаш катап ла бажын араай өрө көдүрип, көзнөктүн шилизи өткүрө аяктап көрөт, је онын көзине не де көрүнбейт.

— Уйуктап болбой јадын ба? — деп, учында орыннан база уйуктап болбой јаткан энезинин үни угулды.

— Торт уйуктап болбой турум, эне...

— Алдырбас, албаданып көр.

— Мен уйуктабазым, эне...

Энези орыннан түжеле, јаан печкеге катап ла от салды. Кургак одын тарсылдап күйе берерде, туранын ичи өчөмик жарый берди. Койло печкенин үстинде туку качан уйуктап калган. Энези кичинек көөшкө катап сүт урала, оны печкеге сугуп айтты:

— Баргалагында, сүттен јакшы ичип ал.

Карабаш эртен таң атса ла, ыраак, аймак јерге, школго үренип барар. Онын учун эмдиге ле уйуктап болбой, кыйналып јатканы ол болгон. Энези түжиле картошко кайнадып, кайнагандарын кезип, оноң печкеге сугайры эдип кургадып, уулына азык јазап турган. Олор бу јуукта ла казып алган картошказык потпойлого, орыннын алдына, кедери эски орого уруп салгандар. Койло энезиле кожо «аймак јерине үренип бараткан аказына» картошконын јаанынан талдап, кайнадып турган. Энези Карабаштын эски кийимдерин ончозын јамап, ап-ару этире јунала, кургадып салган. Каарган картошко, курут, бир эмеш сарју — ончозы толыкта тургузып койгон таарда. Бир де неме ундылбаган, ончозы бойынын јеринде. Је андый да болзо, нени-нени ундып ийбеске энези тоқынабай турган.

Алтай балдарга, адалары јууда өлгөн көп өскүс балдарга, алдынан интернатту школ ачылып јат деп, бу јуукта аймактан келген улустар айдыжып, үредүге баратан балдардын тоозын бичип јүргендер. Олорды кажы ла айылда бичидип салала, јенил үшкүргилеп, мынайда айдажып тургандар:

— Је карын, Совет јанг балдарыска килегени јакшы. Кату өйдө казнанын ол до болушканына баш болзын, кудай...

Энези Карабашты эн баштап ийбеске турганын билеле, аймактан келген үй кижии оныла эки кўнге чыгара куучындашкан. Учында энези јөпсинип, је некегендү айткан:

Је үренерге турган болзо, үренгей... Тегин де бичикке јапсык бала эди. Бичикке үренип, чотобод болуп келзин. Чотобод болбозо, чортко үредетен бе оны?..

Оноң керектин учурын јангы ла ондоп, уулын шыйдып божобой барган. Уулын бар-јогыла јеткилдеп, јакып ла божобойт:

— Матри, уул... город јерлерде јүзүн-јүүр жюйлик немелер бар. Көзөр ойноор болзон, көзинди ойорым. Жюйликтерге бирикпей, шүүнип јүр. Каралдай деп немеге түнгей бололо, калыктын алдына каткыга мени түжүрдин, калак. Карыганча үренген-үренген, карманынан колы чыкпас болгон, учында кардына да чыдабай, база берген эди...

Эмди энези сүт кайнадып отурала, кангазын камызып, Карабашты база ла жакып отурды:

— Ол кечеги он беш салковой акчан кайда? Уурчыларга уурдадып ийдин, калак. Кажы бейин бер, мен чамчанын ич јанына јаба көктөп берейин...

Карабаш уужалыжы једип калган он беш салковой акказын јастыгынын алдынан кодороло, энезине экелип берди. Энези Карабаштын чамчазын суурып, онын ич јанына карман аайлу јамачы көктөп, акчаны оноор сугала, туй көктөп берди.

— Кийиминди кирлендирбей, бойын јуиуп алып јүр. Суббот сайын улуска мылчага от саларга болужып, суу, одын тажып береле, јунунып алып јүр... Болушту, јалакай јүрзенг, сени кем де сүрбес, кыйа көрбөс.

Карабаш энезинин јакылтазын узак угуп, кайнадып берген амтанду сүтти де ичип болбой отурды. Ол бу јүрүминде бойынын јеринен ыраак качан да барбаган, эмди ого таныш эмес, ыраак јерге барып, таныш эмес улустын ортозында јүрерге келижер. Кандый јүрүм болотнын бойы да, энези де билбес болгон.

Је андый да болзо, энези уулын јакшы јүрзин деп, јастыра јолго кирбезин деп, оны барардын барганча ла жакып, бойынын билери аайынча үредип турат.

Карабаш кайнаткан сүтти энезинин албаныла јүк ле арайдан ичеле, уйуктаарга төжөгине катап јатты.

Энези јатпай, печкенин оозында узак-узак сананып отурды. Өчүп брааткан оттын калганчы чогына онын терең чырышту, је кару чырайы өчөмик кызарып турат.

2

Эртен тура деремнеден чыккан јаан јолдо арказында јүктенчиктерлү балдар чуркуражып, боочы јаар чөйилдилер. Максанын табыжы ончо балдардын табыжынан јаан болгон. Барамаш, Пейтке, чокол Пайскан ончолорынан озо брааткылады.

Карабаш мендебей турды. Кенетийин ого јантык жабылу туразы, тыйрык мүүстү јеерен уйы, карындажы ла энези коркышту ачу боло берди. Олорды артызып койорго, ого неден де ачу болгон.

Энезинин калганчы јакылталары божой берерде, ол эжиктен араай чыгала, жабыс өткүүлдин јанына токтой түжүп, эбиреде ајыктап турды. Бозуга туткан чеденин, энезине кезип берген одынын, көзнөктің алдында отургызып койгон кичинекей кайындын калганчы катап ајыктап көрди. Јайдан бери азырап алган күчүгин сыймайла, јетире тудулбаган өткүүлдин тарысказын толгоп, быжулап туруп, јазап салала, јолго чыгып келди. Энези эжиктен чыгып келелі, оны ээчий ајыктап, оноң айтты:

— Калак, не-не ундылып калган болбозын...

Койло көзнөктөң аказынын кийнинең ары ајыктап, көстөри јашталып калган отурды.

— Сабет јан мыны санаалу эдип алгай, та јок... — деп, энези ајдат.

Карабаш нени де айтпай, өзөкти төмөн базып ийди.

— Балдарга једижиپ алала, кожо бар! — деп, энези оның кийнинен ары бойынын калганчы ла јакылтазын кыйгырып айтты.

Карабаш, оның сөзин укпай турган чылап, өзөкти төмөн барган јолло барбай, агын сууны кечип алала, айылдардын үсти јаныла, бойынын койлор кабырып јүрөтөн јалангы јаар басты. Ол кобылардын алдыла кечире базала, балдардын барган јолына кирип, токтой түжеле, кайра көрди.

Калганчы төннинг үстинен ого кичинекей деремнези иле көрүнип, бастыра ла көзнөктөрилелі ол јаар көрүп алган турды. Карабаш бир эмеш турала, оноң јүгинин буузын јазап алала, балдарга једжерге алтамын түргендедип ийди. Эмди ого барарга эмеш јеңил болгон...

Кызылгатту төнгө једип келерде, кенетийин оның кийин јанында Койлонын багырып ыйлаган табыжы угулды. Карабаш чочыган бойынча, катап ла токтой түшти.

Койлонын шалбак јүзи көзинин јажына јунулып калган, бойы тере штанын тизезине чыгара түрүп алала, чамчазы јок кызандап, оның кийнинен јүгүрип клеетти. Оның калактаган кыйгы-кышкызы аркага јаныланып клеетти. Ол јуукаларда сууны јыланаш буттарыла чачылтканча кечире јүгүрип, састын төнөзөктөрине бүдүрилип, оноң ойто ло тура секирип, Карабашка јаба једижип келди.

— Койло, не болгон? — деп, Карабаш сурайла, байла, нени-нени ундып салгам, Койло жетирип келген болор деп, ичинде сананды.

— А-агы-ы!.. Көзөр ойнобой, жакшы үре-ен, жу-у!.. — деп, Койло огырып-огырып ыйлай берди... — жазап үренип алзан, чотобод болорын!..

— Канайып турун, Койло? Мен көзөр ойноордон болгой, оны колыма да тутпагам, сен онызын билеринг ине! — деп, Карабаш Койлоны токынадарга түрген-түрген айдып турды.

— Андый да болзо-о!.. — деп, Койло токтодынып болбой, мөөрөди. — Андый жерлерде кандый ла немелер ба-ар! Жүйлик немелерге-е...

Карабаш Койлоны жүк ле арайдан токынадып салала, оноң ары барардан озо карындажына мынайда айтты:

— Алдырбас, Койло,.. мен ончолорынан артык үрernerге албаданарым... Ойто жанып келгедий болзом, сеге нени-нени экелерим, жү бе?

Онойып айдала, ол ары басты. Бийик боочынын талортозына ол чыгара басканча ла, Койлонын бажы карарып, бойы кобынын алдында санааркап турды.

3

Карабаш озо барган балдарга орус деремнеде једишти. Олор ончозы жүктенчиктерин шоссенин јанында жуукага чоккылап салала, машина сакып отургылады. Орус тилди жакшы билетен Макса машина токтодып турган эмтир. Шоферлор олордын бүдүштерин көрөлө: «Бу немелерден ненин акчазын алатан?» — деп, санангылайтан болбой кайтсын, онын учун бир де машина токтобой, олорды тоозын-тобрагыла тумалап ийеле, көндүрө шуулада бергилейт.

Каа-јаада машина токтоп, шофер бажын чыгарып келгенде, Макса оныла мынайда куучындажат:

— Подбр-роть до района, бр-раток!..

— А слерде акча бар ба? — деп, шофер јолдын кырында турган немелердин бүдүштерин јангы ла ајыктап, аланзыган кеберлү орустап турды.

Шофер сурагын божотколокто ло, ончо ло јанынан ого кайнадып койгон јымырткалар чөйилет. Шофер аайы-бажы јок көп јымырткалардан чочыган бойынча педальдарын чала тееп, сурт ла жүре берет.

— Же, Макса, кайттың? — деп, ончолоры Макса жаар калганчы ижемдилерин жылытып брааткан көстөриле көрүп тургулайт.

Макса трактла ары-бери баскындап, өрө-төмөн өткүлөп турган кыстарла эмезе келиндерле сертежип турды.

— Сагалын сарбайып калган, а школго үренерге барып жадын, — деп, Максаны жакшы билетен орус кыстар шоткылап өткүлөйт. Же Макса балдардын көзинче торт ло геройдын бойы болгон.

— Максада не болзын, Макса биле-ер!.. — деп, Ангчы тыйтылдада каткырып, койнында баштыктан чарак ууштап алала, таырада чайнанып отурды. Тодой баштаган уулдар токынап болбой, төмөн карагайлардын ары жанында бурылчыктан машина чыгып келер болор бо деп, аяктагылап турат. Же машина көрүнбей турган.

Карабаш жууканын кырына отуруп алала, тракт жолло ары-бери өткөн улусты жилбиркегендү аяктап отурды.

Кенетийин күүлөп клееткен алты колесолу жаан машина токтой берерде, балдар ончозы машинаны туй курчап ийди. Макса шофердын сыраңай ла кулагына та нени де кыйгырып турды. Шофер балдардын берген жымырткаларынан бүдүн ле дегенин бир эмеш талдап алала, бажын кайра кекип ийерде, машинага балдар кара ла быжырт селбектене бердилер. Чокол Пайсканга шофер нени де кокырлап айдала, оны машинанын үсти жаар жеңил таштап ийди. Жаан брезентти жайала: «Соокко тонзоор, бу мыныла бүркенип алыгар» — деп орустап жакарды.

— Ничего, браток! — деп, Макса айтты.

Балдардын жүректери ырысту согулып, тыныштары буулып турды. Бир ле кичинек өйдин бажында машина күүлөп, жымжак жайканала, ичкери болды. Телефоннын столмолоры, жолдын эки жанында турган туралар, жалаңдар — ончозы кайра элестелип, жүгүрүжө берди.

4

Машина тал-түштин кийнинде жаан журтка кирип келе-ле, эки кат бийик туранын алдында токтоды. Машинадан түшкүлөп турган балдарды көрөлө, бийик туфлялу уй кичи сурады:

— Бу не балдар?

— Школьниктер! — деп, шофер айдала, ононг ары атана берди.

— Бери, бери киригер! — деп, үй кижии каалганы ачып, ончолорун ээчидип алып, жаан эжиктү турага кирди. Туранын ичинде сүрекей көп кыштар болгон, кайдаар ла көрзөн: эбери балдар, табыш, каткы-кожон эмтир.

Үй кижии ончолорунун ады-жолун, канча класска үренерге келгенин чокумдап алала, онон оморды ээчидип алала, амбарлар жаар апарды. Байбак сагалду, конжок тумчукту өбөгөн омордын кажызына ла бир болчок самын үлеп береле, айтты:

— Эмди барып, ончогор мылчага киригер!.. Ма-арш!

Ол ок бийик туфлялу үй кижии оморды ээчидип алала, жаан оромды кечире базып, кажаттын алдында турган бийик турага экелди. Мындый жаан тура мылча болгонына Карабаш кайкап, үй кижиден артпай, онын кажы ла жакылтазын бүдүрерге албаданып турды. Уулдардын кийимдерин мылчада иштеп турган үй кижии жаан печкенин ичинде илмектерге илип ийеле, онон печкенин оозун жаап ийерде, чокол Пайскан ыйлай берди:

— Кайран штаным, к-кайран штаным!..

— Штанын күйбес, барып мылчага кир — деп, үй кижии Пайсканга айтты.

Уулдар мылчага киргилеп алала, ойто чыгарда, ончолорунун кийимдери тактанын үстинде жатты. Капшай ла кийинерге ончолоры бойынын кийимдерин бедреп, жагыс жерге шакпыража бердилер. Кемизи де штанын кийип турала, кызып калган темир топчыга кардын өртөдип, калактай берди. Үй кижини ончозы «воспитательница» дежип турганын Карабаш угала, ол кандый андый кижии болгонын торт ондоп болбоды.

Общежитиеге ойто келгилеерде, ол ок үй кижии айтты:

— Эмди барып, төжөк алыгар.

Ол ок байбак сагалду өбөгөн уулдарга ару простыньдар үлеп берди. Үй кижии Карабашты ла чокол Пайсканды жаан көзнөктөрлү, көп ару орындарлу кыпка экеле, койкаларга көргүзип айтты:

— Бу эки орын слердин болор. Эмди төжөгөөрди төжөйлө, ууктап алыгар.

Ол жүре берерде, Карабаш ла Пайскан орындарына ару простыньдар төжөп, ууктаарга белетендилер. Ненин де учун Карабаштын колында эки простынь болуп калды. «Байла, артык простынь берген болор» — деп сананала, бир простыньды төжөйлө, экинчизин тумбочканын ичине сугуп салды. Чокол Пайскан база артык простынь боло

берерде, ол узак шүүнип турала, экилезин катый төжөнүп алала, уйуктай берди.

Карабаштын бажынын айланып турганынан, ол нени де сананып болбой жатты. Уйкузы база келбей турган. Уредүнүн күндери кече башталган, байла, бу кыпта жаткан балдар эмди ончозы шкого үрөнгилеп барган болор.

Воспитательница үй кижии бир канча өйдин бажында ойто кирип келеле, Карабаштын уйуктабай жатканын көрүп ийди. Карабаш тумбочказынын эжигин ача тарткан бойынча, байагы простыньды чыгара тартала, воспитательница үй кижиге берерге турарда, ол сурады:

— Бу не?

— Артык бөс... — деп, Карабаш айтты.

— Мен сеге артык простынь бербегем — деп, воспитательница кайкап айдала, онон сурады:

— Сенде канча простынь болгон?

— Экү — деп, Карабаш айтты. — Бирүзүн төжөнүп алгам, а мынызы артык...

Воспитательница кенетийин күлүмзиренип каткырала, уулчакка айтты:

— Бирүзүн жабынала, бирүзүн төжөнөтөн жанду...

Анайда айдала, эжикти араай жаап, жүре берди.

Карабаштын жүрегине бу үй кижинин айткан сөзинен ле онын араай каткырган каткызынан кенетийин ненин де учун сүрекей жылу боло берди. Ол жуурканды мойнына жетире тартынып алала, стенедө турган портретти аяктай берди. Анда кызыл мааныга одоштой туруп алган Ленин трибунанын алдында турган улуска кандый да ого жарт эмес, жаан куучын айдып турган болгодый...

Карабаш жеңил тынып ийеле, араайын көзүн жумуп, амыр уйуктай берди.

Бүгүннен ары онын айлы мында болгон.

5

Кенетийин табышту кайра ачылган эжиктин калт эткенинен ле кандый да балдардын тал-табыжынан Карабаш ойгонып келди. Турага толтыра ла уулдар кирип келген эмтир. Ончолоры ла тумбочкаларын кайра ачкылап, калаш үлөшкилеп, мачылдада чайнагылап турды. Карабаш качан да көрбөгөн солун-солун уулдарды аяктай, турарга болбой жатты. Бу уулдардын куучынын укса, олор ончозы бежинчи класста үрөнгилеп турган эмтир. Же бүдүштеринен

көрзө, оморды бежинчи класста үренгилеп турган деп, кем де бұптес эди.

Көп сабазы је ле деген уулдар. Омордын ортозында оок то немелер көрүнгилейт. Анчада ла бажында чакалайлу Чанчай деп уул уулдардын бажына чертип ийеле, онон качып, эдеги жалбандап ла турды. Уйуктап јаткан чокол Пайсканды ол кулагынан тудала, төжөгинен тургуза тартып, онон каткыра берди:

— Бу немениң бүдүжин көрзөөр, уулдар! Торт ло киске!..

Уулдар калаштарына карылып, каткырыжа бердилер. Чокол Пайскан алырандап нени де ондойбой, бултуйып калган отурды.

— Кайдан келген? — деп, јаан уулдар соныркашты.

Пайскан каруузын айткалакта, уулдар катап ла каткырыжа бердилер. Кемизи де толыкта турган талканга карылып јатты. Јүзи бодыр Күүгей деп једеген уул карылып јаткан уулдын арказына эки катап јудрукла согуп ийерде, онызынын табыжы јылыиып калды. Оок уулдар Пайсканды ајыктагылап, оны дооткылап, каткырыжып турдылар:

— Бу неме чокол туру не!..

Карабаш ончо уулдарды туйказынан ајыктап јадала, онон: «Бистен де онду немелер мында јуулбайтыр» — деп сананды. Чакалайлу бажы жалбандап, Чанчай деп уул Карабаштың орынына јаба јүгүрип келеле, соныркаган аайлу кыйгырды:

— Бу мында база берүи јадыры!

— Тургуза тарт ла! — деген үндер угулды.

Чанчай чала тууралат келеле, Карабаштың кулагынан тударга сананды, је Карабашка тажыдып алала, кайра секирди. Онон ойто ло јуктап келерде, Карабаш кекенип, орыннан туре секирген бойынча, оның үстине чурап барды.

— Тийижер болзон, үлүңди берип ийерим! — деп, каныгып айтты.

— Је бер, көрөйин — деп онызы ийдеркеп, Карабашка там ла јууктады.

— Чакалайлу бажынды чачылта согуп ийерим!

— Ачык кардыга јудруктазам... — деп, Чанчай тыгыды.

— Болор! — деп уулдар токтодот.

— Көрзөөр дө, би, де конбоон, а тыгып јат! — деп, Чанчай чала јалтанып, јаан уулдарга комыдады. — Бис

мында төрт күн жүрүп жадыс, ол десе бир де конбоон!..

— Же болор, бериште! — деп, жаан уулдар Чанчайды токунаткылап турды.

Удабай ла эжиктен кандый да эмеген калактаганча кирип келди. Оныла кожо воспитательница үй кижиге келген кызын ийеле, ончолоры тымый бердилер. Карган эмеген воспитательницага: «Сенекте кайнадып койгон самоварымды бажында чакалайлу уулчак жыга табарып ийеле, кача берген» — деп комыдады. Воспитательница үй кижиге турган уулдардын баштарын тургуза ла шинжүлөп баштады. Чанчай кулактан бөрүктү кийип ийеле, отура берди.

Карган эмеген Чанчайды кенетийин танып ийеле, сүйүнгөн кижидий, кыйгырып ийди:

— Бу ла отурган уулчак!..

Воспитательница ого басып келеле, жакарды: .

— Бөрүгинди суур...

Чанчай бөрүгинин кулактарынан шык ла тудунып ийеле, скамейканын үстине жада берди.

— Бөрүгин чечерге болузаар! — деп, воспитательница жаан уулдарды сураарда, байагы ла Күүгей деп уул скамейканын үстине жада берген Чанчайды бажынан, онон эки будынан тудала, бүктөй тудуп ийди. Чанчай жаман үниле, эчки чилеп, маарап ийеле, бөрүгинин кулактарынан колдорун ычкынып ийди.

— Аа! Же бу ла күлүк! — деп, карган эмеген Чанчайдын бажында чакалайды көрөлө, сүйнө берди.

— Воспитательский жаар бас — деп, үй кижиге жакарарда, Чанчай оны эчий мойножо-мойножо чыга берди.

Карабаш жаңы жүрүмдө мынайып танышты.

Воспитательница Анна Михайловна кыс балдарга кожо мылчага жүрө берген дешип, уулдар санаазы жеткенче ле баштактанып турган эмтир. Экинчи кыптагы жаткан уулдарды Күүгей командовать эдип, бойы командир болуп алган турды. Төртүнчү кыпта Чанчай Павел Корчагинге өткөніп (ол бу жуукта андый бичик кычырган), 5-чи «Г» класстын уулдарына английский бокс ченеп жатты.

Макс орынына чалкойто жадып алган, көзүн жумуп ийеле, байла, бойынын жерин, деремнеде ойногон ойындарын, кыстардын кожонун эске алынып жаткан болбой кайтсын. Онын учун ол табыштанган уулдарга да, чаптык эткен оок балдарга да бир де аяру этпей жатты. Онын санаалары ыраак, сүрекей ыраак. Жаңыс ла школдо эмес.

Айса болзо, Макса «үренип болбозым» деп санааркап жаткан болор. Онын санаазын кем билер? Жуунун ойинде үренбей жангыс ла Макса артып калган эмес. Балдар оны «једеген эр» дежип, күнүн ле андыгылап жат, Максага, байла, сүрекей күч...

Карабаш эжиктин јанына турала, санааркай берди. Је ол анайып узак турбады; кандый да кичинек уул оны кийин јанынан тееп ийеле, карагуй коридор јаар тизиреде жүгүре берди. Карабаш оны тудуп аларга кийинен ары жүгүрди, је тудуп болбоды.

«Ол, байла, бежинчи «В» класстынгу уулдарынан болор!» — деп сананала, Карабаш бойынын кыбына келди. Онон кетеп туруп бирүзин тудуп алала, коридордо турган суулу јаан бак јаар сүүртеп экелди. Карабаш јаан сускуга сууны толтыра сузала, мойножып, чакпыланып турган Тойтокты албадайт:

— Бу сууны үезезин ич, ичпес болзон, јудрук јийрин — деди.

Тойток албаданып туруп, бир литр сууны ичип ийерде, Карабаш оны кезедип айтты:

— Катап колыма кирзен, эки суску суу ичеринг...

Анайда кездеде, Тойтокты божодып ийди. Јаан удабай ла туруп Јакпрашка бир суску суу ичирди, онон ары-бери үзендеп турган Шымдышка ичирди. Олордын да кийинде көп уулдар суу ичкен, је Карабаштын колына јаантайын оны андып туратан јылчык көстү Черчиль¹ туштабай турды.

Карабаш эки частын туркунына кетейле, Черчильди жүк ле он час энгирде тутты. Черчиль чакпыданып, Карабаштын колынан тиштеп те ийерде, ол оны ычкынбады. Суулу бакка јетирип келеле, суракты мыңайда тургусты:

— Эмезе эки суску суу ичеринг, эмезе кулагынды чөйдиреринг...

Черчильдин күчи јетпей барарда, бир эмеш шүүнип ийеле, айтты:

— Эки суску суу ичерим...

Карабаш сускуга јык ла толтыра суу сузала, бойынын өштүзине берди. Черчиль баштапкы сускуны јилбиркеп

¹ Черчиль — английский премьер-министр болгон. Байла, баланын кудайзак ада-энези черчильдин адынан көрмөс коркор болор деп, баланын анайда адап салган болор. (Автордын јартаганы.)

ичкен, је экинчи сускуны ичерге ого арай күч болды. Карды чарбандап, ичеечи кижн болуп, араланып турарда, Карабаш онын жткезине түртүп ийди:

— Сен капшай ичеринг бе, жок по?

— Же, акырзанг, эмеш амырап алайын... — деп, Черчилль арга жокто жайнады.

— Же, эмеш амыранып ал... — деп, Карабаш ого килеп, жөпсине берди.

Черчилль эки катап амыранып алала, экинчи сускуны түбине жетире ичип ийди. Карабаш куру сускунын түбин карап көрөлө, онон айтты:

— Эмди андыжар болзонг, төрт суску суу ичерин!..

Анайда айдала, Черчилльди божодып ийди. Онызы эзинделип турган балдарга кожулып, олорло кожо жүгүрип болбой, жадындаарга барды.

Карабаш база кемизин «сугарайын» деп сананып турганча, эжик табышту кайра ачыла берди. Кандый да күлүк оны арай ла жыга табарбай, эдеги жайылып, коридор жаар болды. Карабаш оны жткезиненг чүрче ле каап алала, суулу бак жаар сүүртеди.

— О-ой, Карабаш, божот! Мен байа ла бойымнын паёгымды ичип алгам! — деп, онызы жайнай берди.

Ол Тойток болгонын билеле, Карабаш оны кезедип, онон урокторын үренерге барды...

3

Анна Михайловна балдарды эчидип алала, айдын ичинде эки-үч катап киного апарып туратан. Же жаан уулдар, жартын айтса, бу ла жуукта паспорт алган уулдар, күнүн ле сайын киного жүргүлейтен. Олор көргөн кинолорын куучындаганда, Карабаш, Галкин, чокол Пайскан олордын эрмектешкенин тыгдап, жаан уулдарга ичинде күйүнгилеп туратан.

Же андый да болзо, Галкин ле Карабаш кажы ла жаңы келген киноны туйка көргүлебегенче божоткылабайтан. Олор азийгы ла аайынча клубтын ичине жажынгылап алала, киноны көргүлөп турган. Галкинди база эки катап подпойлого суккандар, Карабаш эм тургуза киномеханиктерге туттурбай турган.

Бүгүн сүрекей солун кино болор деп, Карабашка Галкин Коля жүк ле энирде, качан кино башталарга жетире жарым ла час кирези ой артарда, жетирди. Олор чала ажа-

Айса болзо, Макса «үренип болбозым» деп санааркан жаткан болор. Онын санаазын кем билер? Жуунун ойинде үренбей жангыс ла Макса артып калган эмес. Балдар оны «једеген эр» дежип, күнүн ле андыгылап јат, Максага, байла, сүрекей күч...

Карабаш эжиктин јанына турала, санааркай берди. Је ол анайып узак турбады; кандый да кичинек уул оны кийин јанынан тееп ийеле, карануй коридор јаар тизиреде жүгүре берди. Карабаш оны тудуп аларга кийнинен ары жүгүрди, је тудуп болбоды.

«Ол, байла, бежинчи «В» класстын уулдарынан болор!» — деп сананала, Карабаш бойынын кыбына келди. Онон кетеп туруп бирүзин тудуп алала, коридордо турган суулу јаан бак јаар сүүртеп экелди. Карабаш јаан сускуга сууны толтыра сузала, мойножып, чакпыланып турган Тойтокты албадайт:

— Бу сууны үзезин ич, ичпес болзон, јудрук јиирин — деди.

Тойток албаданып туруп, бир литр сууны ичип ийерде, Карабаш оны кезедип айтты:

— Катап колыма кирзен, эки суску суу ичерин...

Анайда кезеделе, Тойтокты божодып ийди. Јаан удабай ла туруп Јакирашка бир суску суу ичирди, онон ары-бери үзөндөп турган Шымдышка ичирди. Олордын да кийинде көп уулдар суу ичкен, је Карабаштын колына јаантайын оны андып туратан јылчык көстү Черчил¹ туштабай турды.

Карабаш эки частын туркунына кетейле, Черчилди жүк ле он час энирде тутты. Черчил чакпыданып, Карабаштын колынан тиштеп те ийерде, ол оны ычкынбады. Суулу бакка јетирип келеле, суракты мынайда тургусты:

— Эмезе эки суску суу ичерин, эмезе кулагынды чөйдирерин...

Черчилдин күчи јетпей барарда, бир эмеш шүүнип ийеле, айтты:

— Эки суску суу ичерим...

Карабаш сускуга јык ла толтыра суу сузала, бойынын өштүзине берди. Черчил баштапкы сускуны јилбиркеп

¹ Черчил — английский премьер-министр болгон. Байла, баланын кудайзак ада-энези черчилдин адынан көрмөс коркор болор деп, баланын анайда адап салган болор. (Автордын јартаганы.)

ичкен, је экинчи сускуны ичерге ого арай күч болды. Карды чарбандап, ичеечи кижн болуп, араланып турарда, Карабаш онын жткезине түртүп ийди:

— Сен капшай ичерин бе, жок по?

— Же, акырзан, эмеш амырап алайын... — деп, Черчиль арга жокто жайнады.

— Же, эмеш амыранып ал... — деп, Карабаш ого килеп, жөпсине берди.

Черчиль эки катап амыранып алала, экинчи сускуны түбине жетире ичип ийди. Карабаш куру сускунын түбин карап көрөлө, онон айтты:

— Эмди андыжар болзон, төрт суску суу ичерин!..

Анайда айдала, Черчильди божодып ийди. Онызы эзинделип турган балдарга кожулып, олорло кожо жүгүрип болбой, жадындаарга барды.

Карабаш база кемизин «сугарайын» деп сананып турганча, эжик табышту кайра ачыла берди. Кандый да күлүк оны арай ла жыга табарбай, эдеги жайылып, коридор жаар болды. Карабаш оны жткезинен чүрче ле каап алала, суулу бак жаар сүүртеди.

— О-ой, Карабаш, божот! Мен байа ла бойымнын паёгымды ичип алгам! — деп, онызы жайнай берди.

Ол Тойток болгонын билеле, Карабаш оны кезедип, онон урокторын үренерге барды...

3

Анна Михайловна балдарды ээчидип алала, айдын ичинде эки-үч катап киного апарып туратан. Же жаан уулдар, жартын айтса, бу ла жуукта паспорт алган уулдар, күнүн ле сайын киного жүргүлейтен. Олор көргөн кинолорын куучындаганда, Карабаш, Галкин, чокол Пайскан олордын эрмектешкенин тындап, жаан уулдарга ичинде күйүнгилеп туратан.

Же андый да болзо, Галкин ле Карабаш кажы ла жаңы келген киноны туйка көргүлебегенче божоткылабайтан. Олор азийгы ла аайынча клубтын ичине жажынгылап алала, киноны көргүлөп турган. Галкинди база эки катап подпойлого суккандар, Карабаш эм тургуза киномеханиктерге туттурбай турган.

Бүгүн сүрекей солун кино болор деп, Карабашка Галкин Коля жүк ле эгирде, качан кино башталарга жетире жарым ла час кирези ой артарда, жетирди. Олор чала ажа-

нып, экилези клуб жаар жүгүрдилер. Качан жеткилеп келерде, улусты удабас божодор дежиң, Панченканың жакылтазын сакып турдылар.

Карабаш ла Галкин кирер эбин бедреп, клубты эбиреде, жемидин бедреп жүрген үүлкүлөр чилеп, желгилеп турды. Ончо ло эжиктер бектүлү болордо, озор оройтып калганына ачынгылап, онон ары эп бедредилер.

— Сергей баштагандар паспорт көргүскилеп туруп, залга кире бергендер — деп, Галкин Коля кородоп айтты. — А бис...

— Чүрче ле!.. — деп айдала, Карабаш клубтын сценазына киретен эжикке жууктап келди. Ондо «туура улуска кирерге жарабас» деп бичип салган эмтир. Клубтын ич жанында, сценада, самодеятельностько белетенгилеп жаткан уулдардын ла көп кыстардын кожонгы угулат.

Галкин Коля оны жаантайын орус албатынын кожондогына үредип туратанын эске алынала, Карабаш айтты:

Коля, бис озорло кожо кожондожып ийеле, онон кино көрөрис!

Онон эжиктен токылдадып ийди.

— Анда кем? — деп эжиктен семис, жаан сөөк-тайакту үй кижиге күнүрүүш үниле сурады.

— Бис, кожончылар! — деп, Карабаш каруузын берди.

— Слерди билбезим — деп, үй кижиге уулдарды аяктап айтты.

— Бистин үнисти тыгдап көрзөөр, жараар ба, жок по? — деп, Коля жайнады.

— Киригер — деп, үй кижиге эжикти жаанада ачып ийерде, Карабаш ла Галкин кире кондылар.

Сценанын түбинде жети кирези уулдар ла кыстар озорды соныркаганду аяктап көрөлө, онон катап ла кожондожо бердилер:

Пу-ушка полкова-ая-а быёт не умолка-ая...

Үй кижиге Галкинди ле Карабашты кыстардын кийин жанына тургузып ийеле, баянды чөйө тартып ийди:

— Бир, эки, үч!..

Карабаш ла Коля кожондожо бердилер. Үй кижиге эн баштап бажыла кекип, чурананы чөйө тыңыда тартып браадала, онон кенетийин буттарыла полды тарый-тарый тееп, сан башка үнденип ийди:

— До-о-ре-е-ми-и-фа-а-со-ля-си-и!..

Карабаш, байла, оны адылып турган деп бодойло, онон ары кожондобой, токтой берди. Үй кижиге эки-үч катап

анайда, эчки чилеп, маарайла, олордын кожонгын токто-
дып ийди. Онон бир жобош кысты бойы жаар тартып алала,
онын кызарып калган кулагына будукту эриндерин жуукта-
дып, жоон үниле:

— Ля-а, ля-а, ля-а-а!.. — деди.

«Оны, байла, немец тилле адылып турган болор» —
деп, Карабаш сананала, көжөгөнүн ары жанында кино
көрөргө табыштанып турган улусты тындады. «Удабас ла
башталар» — деп сананды. Үй кижии Карабашты ла Гал-
кинди алдына кычырып алала:

— Үндеригер ару, жакшы, же, эштек чилеп, огырбагар —
деди.

— Же... — деп, Карабаш ла Галкин жөпсиндилер.

Онон катап ла кожондожо бердилер. Кожон тал-орто-
зына једип ле клееделе, катап ла үзүлди. Үй кижии платъ-
езинин јенинен колпладын чыгарала, мандайына јаба
тудуп айтты:

— Бүгүн болор...

Ончолоры кийингилеп, јанарга шыйдындылар. Кара-
баш ла Галкин олордон туйка айрылала, билдирбес јаны-
нан зал жаар калып ийдилер. Таныш уулдарга коштой
отургылап ийеле, кинонын башталарын сакый бердилер.
Је, байла, моторист Игнат будказында моторын кыймыкта-
дып болбой јаткан болбой кайтсын, кино эмдиге ле баштал-
бай турды. Онон зал јарый берди.

Кенетийин Галкин Карабашты чаганагыла түртүп,
түрген-түрген шымыранды:

— Көр, Панченко клеет! Көр!..

Уулдардын јүреги тонго бергендий боло берди. Панчен-
ко рядтарды кезе ајыктап клеетти. Карабаш таныш уул-
дардын бөрүктерин чүрче ле ортозына уурдап алала, Гал-
кинге кийдирип, онон бойы јемире кийип алды.

— Кемди бедреп турыгар, Владимир Алексеевич? —
деп, Панченконы киномеханик Лёнька сурады.

Панченко уулчактардын сыранай ла јаны орто токтой
түжүп, онон араай айтты:

— Ол бир кара неме ле кызыл тумчукту күлүк јангы ла
сценада кожондошкылап турган, эмди мында болор...

— Мен ајыктап тургам, олорды көрбөдим... — деп, Лё-
нька айтты.

Уулдардын тери сооп, јүрегине кенетийин јенгил боло
берди. Јер үстинде эн ле коркымчылу улус, киномеха-

никтер, ары баскылай берерде, Карабаш тың үшкүрип ийеле, отургышка чек кайра жадып ийди.

Жарым частын бажында дезе уулчактар экранда мылтыкту жүргилеп брааткан черүлерге колдорун чаап, отурган жеринен арай ла секиргилебей, жаңыс үнле кыйгырыжып отурдылар:

—Бистин! Бистин! Немецтерге берер!..

4

Аймактын төс жерине жас једип келди. Оромды жакалай турган кайындардын ла теректердин бүрлери табынча жажарыжа бердилер. Түргөн суунын ол јанында, кайалардын јигинде, өскөн маралдын чечеги кызарыжып турганы ыраактан ла көрүнөт. Кей сүрекеј јенгил.

Кыстар күнүн ле сууны кечкилеп, сүрекеј көп маральниктер экелгилейт. Ол чечектин јыды кайда ла: школдо, интернатта, столовойда, керек дезе оромдордо до јытанат. Кажы ла өткөн машинанын кабиназында, уулдардын кепкаларында, кыстардын төжинде кызарышкан марал чечектер.

Удабас ла экзамендер башталар. Уулдар бичиктерин тудунгылап алала, ончолоры кырдын эдегинде күнге күйүп јаткылайт. Плотинанын јанында уулчактардын кыйгы-кышкызы угулат.

Јаан улус кере ле тўжине кармагын карап, кандый бир бичигин кычырып отургылайт.

Карабаш ла Галкин бийик таштын бажында, көк өлөннинг үстинде јаттылар. Галкин Коля чалкойто жадып алала, боромтык көзиле чап-чанкыр, бийик-бийик тенгерине ајыктап, экзаменге белетенерге экелген бичигин төжине салган жадыры. Карабаш та ыраак туулардын сомын ајыктайт...

Олор экзаменге белетенгилеп алган, эмди кажызы ла бойынын санаазын сананып јат. Күннинг чогы сүрекеј јылу, эрке.

— Мен үренип алзам, эмезе геолог болорым, эмезе Валерий Чкаловтый летчик болорым — деп, Галкин Коля араайын ајдат — А сен кем болорын?..

Карабаш анайда ок араайын айтты:

— А мен чотобод болорым...

— Мен алты классты божодып ла ийзем, јаан табышту город јаар кача берерим... — деп, Галкин айтты. — Ол город сыраңай ла түштүк талайдын жанында туруп жат...

— Анда нени эдерин?..

— Мен летчиктердин школына кирип аларым...

— А мен нени эдерим?..

— Сен дезе талайчылардын школына үренерин. Үренип алзан, сени јаан керепке талайчы эдип аларлар. Көп талайларла, тенгистерле жүзерин.

— Бис ол городко канайып једерис? — деп, Карабаштын талайчыларга жүреги тартыла берерде, ол нөкөринен сурады.

— Јайгыда интернатка одын кезип турарыс...

— Билерин бе, мен ус кижии... — деп, Карабаш узак сананып јадала, айтты. — Мен жүстүктер, шибейлер, тала печкенин трубазын эдип билерим, пыймалар жамап билерим. Керек болзо, мен сени де үредерим. Јаан городко једип ле алзабыс, шибейлер алатан улус толтыра. Јаан баала сураарыс...

— Јаан городтордо тала печке јок, пыйманы улус кийгилебей јат — деп, Галкин кунукчылду айтты. — Сенин шибейлеринди кем де албас...

Арга јокто Карабаш унчукпай барды. Чынын айтса, Карабаштын ал-санаазында бойынын бир жылга санап калган јери, энези ле карындажы болгон. Је ол ок өйдө ол нөкөри учун ыраак талайлардын жанында турган табышту городко до барарга белен.

Олор анайда амадуларын айдыжып, санангылап, сүрекей узак јаттылар. Бийик тенгеринин түбинде ак булуттар, омордын качан да бүтпес амадузындый, араайын кайылып, көк аяастын түбине көмүлип браатты.

Омордын чике ле үстинде турган јоон барбак тыт уулчактарла кожо база санааркап тургандый, тымык эзинге араайын, чөйө шуулап турат...

Табышту, улузы көп чайныйдын эжигинде Карабаш машина сакып турды. Экзамендер божоп калган. Карабаш үредүлү жылды јакшы божоткон, эмди онын жүреги торт ло ойноп турды: беш класс! Ол кирези јаан классты божодорым деп, ол былтыр сананган ба? Јок, онын түжине де кирбеген. Эмди дезе онын карманында јангыс ла «төрт» ле

«беш» темдектерлү табель бар. Карабаштын бажы ырыстан торт ло айланып турды. Жаңыс јердин балдары башкун јангылай берген, олорло јанарга Карабашта акча јок болгон учун, ол артып калган.

Байа эртен тура почтальонка келин ого јирме беш салковойдын переводын экелеп берген, эмди ол акча Карабаштын јалмажын торт ло өртөп тургандый билдирет. Ол садучы эмегендердин садып турган тату пирогторын көрбөскө канча ла катап албаданган, је көстөри бойы ла пирогтор јаар кылчайып ийет. Јанарга ого јирме салковой једер, је арткан беш салковойды чеберлеп, энезине чай алып берер керек...

Ого келген переводтын бир јанына карындажы Койло аказын јакып мынайда бичиген: «Бис сеге јанарга јирме беш салковой акча ийип јадыс. Кайран акы, калак, көзөрсазар ойнобо, аракы ичпе, акчангы жуйликтерге көргүспе. Акчан артып калгадый болзо, энеме эмеш чай экелип бер, меге неме керек јок. Калак, чеберлен, акча эмди баалу...»

Карабаш торт ло чыдажып болбой турды. Ого үзеери шоферлор до оны албай турган. Оок уулчактар садучы келинге јес акчалар берип, тату пирожоктор алгылайт. Карабаш олорды көрбөскө јолдын ол јанына кечип алды. Је садучы келиннин үни оны торт ло истеп тургандый:

— Тату пирогтор! Тату калаштар!...

Карабаш чыдажып болбоды. «Мен јаан образованиелү бололо, жаңыс катап јибес пе, мыны...» — деп, сананды. Јолды кечип, эки пирожок алып јиди. Арткан акчазыла чайныйдын јанында магазиннен эмеш чай садып алды. Оны төгүлбезин, оодылбазын деп, чаазынла канча-канча катап оройло, торбыказына сугуп алды. Онын торбыказында онон өскө: јайыла кычыратан бичиктер, кол фонарьдын эки батареязы, кышкыда койонго тузак эдетен эмиктер, карындажына сыйлайтан оосло ойнойтон кичинек јалтыркай чурана бар болгон.

Эртен тура, качан ол, јанарга шыйдынып турарда, онын кыбына Галкин Коля келген. Карабаш бичиктерин, ончо ло бор-ботко немелерин кеден торбыказына тыктап јатканын көрөлө, ол јабызай берген үниле сураган:

— Јанарга ба?

— Эйе — деп, Карабаш нөкөринин көзине чике көрүп болбой, јук ле арайдан айткан. — Кем билер, айса болзо... качан да көрүшпезис!..

— Сен оноң ары үренбеске турган болорын... — деп, Галкин Коля чала сезинип айткан.

Карабаш каруузына унчукпаган. Нөкөрин артызып са-
ларга ого сүрекей ачу да, эрикчил де болгон.

Анайда сананып, Карабаш Чуйдын трагын төмөн кел-
ген шоферлордон көзин албай турды. Шоферлор та ненин
де учун кемди де албай турган. Бийик кошту машиналар
боро тоозынын буркурадып, ээчий-деечий келгилейле, чай-
ныйдын жанына токтогылай берет. Кабинадаң чыккан шо-
ферлордын бүдүжи база боро тоозын, байла, олор сүрекей
ыраак жерлерден эмезе Монгол жеринен келгилеп турган
болор. Олор, өскө шоферлорго көрө, акчаны бир де керекси-
бей тургандар. Машиналарынын колесолорын тепкилеп
ийеле, ажанарга кире бергилейт.

Юүк ле тұш киреде бийик кошту машинанын шоферы
Карабашты отургызып алды. Ол Карабашты токыналу
көзиле аяктап көрөлө, оноң сурады:

— Үренчик пе?

Карабаш айдып берди. Онын сүүнип турганын көрөлө,
шофер база катап сурады:

— Энеге браадын ба?

— Эйе! — деп, Карабаш кыйгырат.

— Якшы үрендин бе?

Карабаш тургуза ла карманынан табельди кодоро тар-
тып, шоферго көргүзип берди. Шофер буурыл бажыла
жайкап, Карабашты мактап айтты:

— Молодец! Үредүүн жаан, менийи десе төрт лө класс...
Кичинек тужымда үренер арга жок болгон. Адам-энем жок-
ту, жиир курсак та, кийер кийим де жок болгон. Сеге як-
шы... Сени беш класс образованиелү деп бүдерге де күч...

Карабаштын жүреги төрт ло кожондоп тургандый бил-
дирет.

Машина көп сууларды, кају боомдорды көндүре шунуп
браатты. Јаңыс ла јолдын јанында өскөн аспактар, чиби-
лер ле телефоннын столмолоры элестелет.

Юч частын бажында Карабаш једетен јерине једип
келерде, шофер машиназын токтодып ийди. Карабаштын
берген јирме салковой акказын албай, мойножып ийеле,
ого мынайда айтты:

— Јазап үрен... Айлын мында ба?

— Јо-ок! Меге эмди туку-у боочыны ажар керек — деп,
Карабаш ыраакта көгөрип турган кыр јаар уулады.

Жаңыс жерден үренерге келген балдар жаңы жадын-жүрүмге ле жаңы ээжилерге үренижип, күчтери жеткенче үренгилеп турган. Жаңыс ла Максага үренерге күч болгон. Черүден бу жуукта ла келген офицерский шинельдү, математиканын качызы Максаны чек ле жуутпайтан. Александр Саналович сүрекей кату качы болгон учун, балдар онын жалтангылап туратан. Урокты ондобой турган эмезе доского чыгала, бодолгоны бодоп болбой турган балдарды ол мынайда арбайтан:

— Сен менин солдадым болгон болзон, эки күнге га-уптвахтага ийер эдим!..

Онон бастыра бойы тыркыражып, мелди алаала, доского чийе-чийе тартып, бодолгоны бойы бодоп, коштой турган үренчикти бош ундып салатан. Оны контузиялу деп, балдар жакшы билетен.

Омый деп уул база уур үренип туратан. Александр Саналович Омыйга жартай-жартай келгенде, онызынын бажы чек айлана беретен, ошкош. Ол көзин тазырайтып алаала, бир де типилдетпей, Александр Саналовичке удур көрүп отурганда, математиканын качызы там ачынып чыгатан:

— Ой, Омый, Омый!.. Бу сен кайткан кижиге? Сенин бажыга бодолгоны кийдире согорго жо-он топпок керек!..

Карабаш Александр Саналовичтен каран жалтанып, онын урокторын жакшы ондоп болбозо до, же ондоп аларга албаданып туратан. Онын урогы божоп, бойы жүре бергенде, Карабаштын жүрегине жеңил боло беретен.

Орус тилдин ле төрөл литературанын үредүчизин ол сакып болбой туратан. Историянын, географиянын, физиканын урокторында ол үредүчилердин сөстөрүн озолоп, өскө телекейлерге санаазында жүре беретен. Онын санааркап калган көзине кара тобрагын чөйилтип брааткан мун аттар, жыданын ла үлдүлөрдүн жалтыраганы, элбиреген маанылар көрүнүп, кулагына аттардын тибирти ле революциянын кожондорынын ыраак жаңылгазы угулат...

Военный кительдү Александр Саналович те урокторды жартап турарда, Карабаш математиканын үредүчизин аяктап отурала, онын ары санааларына салдыра беретен. Ол кандый бодолгоны жартап турганын ол чек ундып салала,

Александр Саналович фронтто канайда жуулашканын санаазында көрүп отуратан.

Немецкий танктарды ла солдаттарды Александр Саналовичтин пушкалары канайда оодо адып турганы онын көзине көрүнип тургандый билдиретен...

Карабаш жакшы үренип турган балдардын тоозында да болзо, же баштактанып туратан. Оны литературанын үредүчизи Елена Васильевна деп сүрекей жалакай үй кижиге, школдын стенгазединин редакциясына кийдирип, общественный ишке таскадып та турза, же Карабаштын үренип калган кылык-жангы сүрекей араай түзелип турган.

Ол нени-нени оодып, баштактанып ийгенде, Елена Васильевна оны адылып, же адаанын алып божобойтон. Онын учун Карабаш Елена Васильевнанын урокторында беш темдектен төмөн үренбейтен. Елена Васильевна, өскө үредүчилерге көрө, сүрекей жалакай, кажы ла үренчиктин жүргөн жүрүмин, айлында жаткан ада-энелеринин аргазын сүрекей жакшы билетен. Ол торт ло балдардын энезиндий болгон. Карабаш баштактанып та турза, же үредүчизин бойынын бастыра жүрегинен сүйүтөн.

Жуунын божогонунан бери узак та ой өтпөгөн, онын учун Чуйдын трагын өрө күнүн ле фронтовиктер жангылап турган туужы болгон. Урокторы божогон кийинде, Карабаш кезикте курсак та ичпей, нөкөрлөрилө кожо чайныйдын эжигине келетен. Ыраак жорыкту машиналар чайныйдын эжигине үзүгү жоктон токтогылаганда, жанып брааткан солдаттар, офицерлер ле талайчылар оромго толо беретен.

Олордын бойы-бойлорыла табышту куучындашкылап, омок үндериле кокырлашканын Карабаш чайныйдын сенегинен узак аяктал отуратан. Онын буттары туку байадан бери тонуп жат, же ол эмдиге ле отурганча. Онын барар күүни жок. Онын көзинин алдыла өткүлөп жаткан улустын жүргөн жүрүми, олордын көргөн немелери Карабашка сүрекей жажытту, ыраак немедий билдирет...

Санааларына бастырып, ол анайда сүрекей узак отуратан. Өдө берген кажы ла солун кижиге онын кичинек жүрегин кожо алып жүре берет. Же жанып брааткан фронтовиктер эмезе өрө-төмөн брааткан улус сүрекей көп, Карабаштын буттары дезе ужый берердин бери ле жанында. Карабаш отурган жеринен эрик жокто өрө турала, курутып калган жодролорго ло теректерге туй бүркедип салган тапчы оромло араай жана берет.

Телекей сүрекей жаан ла элбек, онын јилбилү улузы сүрекей көп...

2

Класс ээн. Балдар школдон божойло, ончолоры јангылай берген. Карабаш эмдиге ле газет жураганча. Эмди уулдар ажангылап алган, байла, тебек тепкилеп, ойногылап јаткан болор. Јетинчи класстын уулдары јангы кожонго үренгилеп јат. Ончолорын Сергей деп уул үредип јат. Бу Алтайда онын ла болбогон јери јок. Шымдылайды эмди андышкылап јаткан болор. А калак сени! Газетти капшай божодор керек.

Карабаш газетти журап божойло, капшай ла кийинип, ажанарга, столовый јаар жүгүрди. Сооп калган курсакты чала-была ичеле, эжиктен чыгарга ла јадарда, ого удур Куйрук туштады. Карабаш староста уулды арай ла жыга табарбаганынан чочый берди.

— Кажык ойноок по, Карабаш? — деп, кенетийин Куйрук шулмус үниле сурады.

Карабаш кайкаган бойынча тура түшти. «Байла, мени оспоктоп турган болор, онон блокнодына чийип алар» — деп сананала, аланзып, күүн-күн јок айдынды:

— Сенле кижі канайып...

— А мен эмди староста эмезим! — деп, Куйрук сүүнип тургандый түрген айтты. — Кече жуун болордо, мени старостамнан чыгарып салган... је, ойноок по?

— Јок, кажык ойнобозым — деп, Карабаш мойноды. — Меге бежинчи «В» класстын уулдарын кыйнаар керек. Мен јокто эмди көкигилеп јаткан болор...

Куйрук кармандарында кажыктарын калырадып, сынар будыла секирип, кожо кажык ойнойтон нөкөр бедреп, онон ары жүгүрди.

Бежинчи бажалык

1

Ыраакта көгөрижип турган тууларын көрөлө, Карабаш жүрексирей берди. Торбыказын жүктенип ийеле, штанын тизезине јетире түрүп, интернатта берген ботинказын ага-

ка буулап, ийни ажыра салып алды. Кургак, жайгы күнге кургап калган жолло базарга ого сүрекей жеңил, жылбилүү деп билдирди. Жолдын жанында турган чечектерден мөт жуунадып турган адарулардын күүлегени, онын чике ле үстинде чалый-телий учкулап турган көбөлөктөр оны ээчий брааткандый билдирет.

Бийик, чаңкыр тегериде араайын кайып жүргөн тейлеген оны аыктап, өнөтийин анайда араай учуп жүргендий. Жолдын эки жанында койу өлөңдөрдүн ортозында аспандар оны уткып, торт ло жүүлө бергендий чыркыражат:

— Чыр-р, чыр-р, ср-р!!

Кандый да жаан кара конгыс Карабашты жалбрактын бажына араай чыгып көрөлө, ошон чөкөнгөн чилеп, ойто жер жаар табылу калып ийди.

Жолды жакалай салган кыранын койу кылгалары тымык эзинге бир аай жайылып, жараштыра экинделип турат. Кара суунун жанында өскөн жодронын бүрин кандый да курт жип турган эмтир, ненин учун дезе, жалбрактары илбиреп, өңи кубулып калган. Кайран жодро!

Боочынын ары жанында, серүүн арканын ортозында балтыргандар быжыл да жакшы бүткөн эмтир. Эмди балдар балтыргандап турган болбой кайтсын. Энези Койлого балтырганды сүтке кайнадып берип турган болор...

Карабаш эки балтырган үзүп жиди; амтаны азыйгы ла бойы: жакшы эмтир. Алтыгы төннүн бери жанында, бөкөн тыттын көндөйинде, томыртка журтаган. Ол до эмдиге журтаганча. Кайдаар да барбаган. Айры будактын куртын бедреп, озогы ла бойы омок-седен, ток-тойу иштенип отурды.

Айлы-журты мында да база, кайдаар барзын, өскө жерге нени бедреп барзын?

Карабаш кара таштын алдынан агат жаткап кара сууга жеделе, көңкөрө жадып, узак ичти. Азын серий-берге нине жакшызынып, онын жанына бир эмеш амыранып оту рала: «Жок, токтозын. Образование жеткен. Болор.» -- деп. сананды. Эмди кандый бир чаазынла иштеткен ишке ки рип, энезине болужар керек. Колхозтын конторазында ка найып бир де иш табылбайт эмеш. Айла колхозтын чотободында төрт тө класс образование жок инс...

Карабаш мендебей өрө турала, айлыга калпай жедеген мендеди. Удабай ла туруп деремненин алтыгы жанында төннүн бажына чыгып келерде, деремненин башы тура

лары ончозы соныркай берген көпөгөш көзнөктөриле оны аяктай бердилер.

Карабаштын бир жылга чыгара сананган ла эриккен жери онын алдында жатты.

2

Ўредүдөн амырап, Карабаш энезинин орынында эки күн жатты. Ол эмди конторада иштеер деп шүүнүп жаткан. Айылдаштары соныркажып келгилейт:

— Карабаш ўредүзин божоткон бо?..

— А мен мыны ўренип болбос болор деп бодогом, ўредүзин жакшы божоткон күлүк болтыр не — деп, энези улуска айдат. — Тен арыганы да коркышту болтыр... Баш-ла иштеери жеңил эмес болбой, улустар, а...

— Жеңил эмес, кайда жеңил болзын, калак! — деп, эмендер оп-соп айдыжат.

Койло Карабаштын жанынан торт ло айрылбай турган. Ол орында айланыжып турганын көрөлө, энези Койлого айдат:

— Акыңа чаптык этпе, балам. Амыразын. Ол байа бир эмеш чеген ичип ийген, эмди ичи оорып турган болор. Бир жылга чыгара ак сүт ичкен эмес. Кара курсактан, кату ўредүдөн бош ло кыйналып калган кижинине ол, балам... Бериште, амыразын.

Койло күүн-күч жок тышкары чыгала, балдардын көзинче аказынын экелип берген чуранагыла тын-тын тартып ийет.

Төрт күннин бажында энези жаткан Карабаштан чебер сурады:

— Эм кандый иш иштеер деп турун?..

— Колхозтын жаандары бойлоры айдар болбой... — деп, Карабаш каруузын чокум эмес жандырып салды.

— Сени байа колхозтын председатели куучындажарга келип барзын деп сураган эди... — деп, энези ононг ары айтты.

— Нени куучындажарга турган? — деп, Карабаш удура күүн-күч жок сурады.

— А, байла, иш-тош жаанынан куучындажарга турган болбой, кайдан көрөйин...

Түштин кийинде Карабаш ажанып алала, менгебей шыйдынып, төмөн, колхозтын конторазы жаар, председателле көстин-көскө куучындажарга барды.

Кирип келген Карабашты көрөлө, Тырышпак отурган жеринен тура жүгүргөн бойынча, онын колынан эзендежиپ, сурады:

— Же, кандый үрендинг, уул?

— Үредүде не болзын... — деп, Карабаш жарты жок эрмектенди.

— Күч болды ба, уул?

— Жеңил неме кайдан келген... — деп, Карабаш анайда ок каруузын берди.

— Же эмди нени иштээр деп турун?

— Онызы колхозтын жаандарына жарт болбой... — деп, Карабаш айтты.

Тырышпак конторанын тал-ортозына талтайта туруп алала, Карабашка кандый иш беретенин шүүнип, бир кезек ойго турала, онон мандайына алакадарыла согуп, айтты:

— Же, уул! Бу мында жети балалу чочко бар, торт ло ал чагыс иген мал, уул! Сен оны кабыр. Канча улустын маалазын күрүм жип браат!..

— Мен беш класс образованиелү! — деп, Карабаш кенетийин ачынып чыкты. — Жок, жок, чочконы ла кабырбазым! Кедери эдеер!

Онон эжиктен чыгара жүгүрди:

— Кыжыла кыйнала-кыйнала үренгем, а меге апейт ле чочколор кабыртып жадылар!..

Онойдо жарбынып, Карабаш ойто жанып келди. Аайы-бажы жок уур санаалардан айрыларга болуп, Койлоло кожо өзөктин суузына ирим буудылар.

— Мен сендий үредүлү болгон болзом, йэх!.. — деп, Койло ачурканып турды.

Карабаштын иштег мойношконын угала, энези энгирде дворлордон арбанганча једе конуп келди. Айылдын алан-чыгында кыстап койгон амзуурын суура тартала, Карабаштын арказына эки катап тартып ийеле, сурады:

— Сен ол казёный чочколорды кабырарын ба, жок по?

— Кабырбазым, кабырбазым! — деп, Карабаш өчөжип, там ла калактап турды. Энези ачынган бойынча ойто төмөн жүгүрди. Карабаш бош ло уятка түшкенине кородоп, айылдын эжигинде ыйлап отурды Койло аказына ачынып, кожо күнүреде ыйлап турды. Онон көзинин жажын чамчазынын эдегиле арлап алала, чимиригин табышту кайра тартынып, өксөп айтты:

— А-кы-ы, абра-заванян жа-ан да бөлзо, алдырбас, чочколорды кабырзан!..

«Жок, мынайып неме болбос. Булардын чочколорын кабырып береле, онон ары үренедим» — деп сананып ала-ла, Карабаш эртен тура чочколорды аларга барды. — Айса, Галкин нөкөримле кожо талайдын жаказында город жаар качып жүре берерим».

МТФ-нинг заведующийи Жондрай Карабаштан «Кандый үрендин» — деп соныркап сурайла, жети балалу жеерен чочконы чеденнен чыгарып берди. Эне чочко бойынын өңи жок, сүмелү көзиле Карабашка көрүп ийерде, онын каны кайнап чыкты. Колындагы шыйдамыла кычыткактып турган чочконы туду берди.

Коркылдашкан-мыркылдашкан малын кобыны өрө айдап ийеле, Койлоны айдып аларга барды. Койло энезинин жаңы ла азырап божоткон бозуларын айдап, кендирден жаңы ла каткан камчызын ченеп, тырсылдадып клеетти.

3

Жараш жайдын өдүп браатканын Карабаш сеспей де калды. Оныла кожо үренгилеп турган балдар жайыла бригадада иштегилеген, эмди школго барарга белетенгилеп, азыкка талкан соккылап, кийим-сайым көктөгилеп, ончозы белетенгилеп турды.

Арканын өңи кубулып, агаштар алтын-сары бүрлерин эзинге шалырада жайкап тургулайт. Колхозтын улустары ашты кар түшкелекте жунадып аларга күжүренгилеп, айылдарына да жанбай, коно-түне иштегилейт.

Койло аказына азык эдерге албаданып, күнүн ле сайын ээн кыралардан мажак терип экетет. Энези мажактарды кургада, саанакту арбаны кату алакадарыла уужап, собырала, талкан эдерге жарык казанга куурып, көнөккө уруп салат. Айылдын ичинде иш сүрекей көп.

Энези Карабашты школго белетеп, эски-саскы кийимдерин жунуп, тышкары чеденге кургадып турат. Адазынын эски фотокарточказын стенедеги рамнанг кодороло, ару чаазындарла чебер ороп, кендир учукда чалый-телий буулап, айдат:

— Бу адангнын сок ло жаңыс карточказын катап соктыртала, жаандада жазадып ал. Калак, жылытып койдың. Аданганг арткан неме — жаңыс ла ол.

Карабаш жайыла сүрекей албаданып иштеген де болзо, же колхозтон алар неме жок болгон. Онын санааркап турганын көрөлө, энези мекелейт:

— Је, јайгыда иштеп алган трудкүнинге аш келишсе, талкан эделе, аймакка барган улустаң кышкыда берип ийерим...

Оноң торт өскө немелер керегинде куучындай берет:

— Алдырбас, шыралай-боролой үрен ле... Бис экү мында алдырышпас болбойс...

Интернатта балдарга кийим берер деген солунды угала, энези тың сүүнет:

— Казна өрөкөңгө баш ла болзын! Канча чактан түбектен түреген де болзо, бала-барканы үредип, кийимдеп ле јатканын уксам, бажымнын куйказы јымырайт, кудай-май!..

Тураның печкезинде от түни-түжиле күйүп, азыкты кайнадып божобойт. Тураның ичи кандый да эрикчил немедий.

Кайран энениң эски, јокту да болзо, эптү, јылу туразы! Көп, көп јылдар өдөр, мында чыгып, бу печкениң үстинде өскөн балдар үренгилеп, јердин үстиле таркагылай берер, је бу кичинек тураның ичинде немелер бир де кубулбас, кажызы ла бойының јеринде эрикчилдү арткылап калар. Балдарды јылыткан бу эски печке качан да өчпөй, карлу-шуурганду күндерде одын өчүрбей көңжидип, чанкыр ыжын јайылтып, караңуй санааларды јарыдып, карган энезине изү казанды кайнадып берип турар...

Көзнөктің эски ставнязы катап ла кыш келгенин керелеп, ачу-ачу чыкырап, өйлөрдін өдүп јатканын ачыңчылу тоолоп турар...

Бу тураның ичинде бир де неме кубулбас. Јаңыс ла энениң чачына, курутый бергендий, көп-көп ак чачтар кожулар, көзиниң кырына чырыштар кирер. Оноң јаңыс ла төрдөги стенедө турган эски рамга јаңы фотокарточкалар кожулар. Ол фотокарточкалардан айылду-јуртту болгылап калган балдары энезине нени де айтпай турган көстөриле тымык көргүлөп отурар.

Јабызак болчок тура, јантык та болзо, јылу печке, јаңыс бутту орын, јалбак стол, ончозы ундылып калар.

Је буурыл чачту бу үй кижиден күч алынарга, эмезе јүрүминде бир эмеш амырап аларга, балдар качан да ойто келгилеер...

Јүрүм андый болорын Карабаш кайдан билзин. Ол эмди јаңыс ла азык белетеп аларга кичеенип јат. Оның көпти көргөн торбычказына ойто ло кадырган картошко,

тере баштыкта талкан, ачу ышка өдүп калган кычкыл курут тыкталат.

Онын санаазында энезинин бу эдип берген азыгынан амтанду курсак јер-телекейдин үстинде кайда да јок. Эне койдын терезинен көктөдип алган кара јакалу тоннон јылу кийим кайда-кайда бар эмеш пе?

Күч өйлөр болор... јол кају да, ыраак та болор, је Карабаш оног качан да јалтанбас, ол качан да кайра баспас. Бу јабызак болчок туранын эжигинен Карабаш жадын-јүрүмге јолын бойы алдынан баштаар...

Чаңкыр айастын түбинде кыйгырыжып брааткан турналар оны солун јүрүмге, солун најыларына кычырат.

Л. В. Кокышев.

ЈЕЕРЕНЕК

Јуунын өйлөри...
Бистер кичинек,
Бистер көп...
Энебис јангыскан.
Тенек бистерге
Көп курсак керек, —
Јееренек энеме
Сүдиле болушкан.
Көзнөк алдына
Кере түжине
Бистер јуулыжып,
Ойноп турадыс.
Јееренектин экелген
Койу сүдинен
Ичип алала,
Уйуктап каладыс.
Чүми јок улу
Байрамдар келгенде,
Курсакты чүмдеп,
Энем эдетен.
Сый јуучылар
Биске киргенде,
Энебис фронтко
Сарју беретен...

Санаама кирет
Јайдын өйлөри,
Кызыл энгирлер...
Талтардын кожоңы...
Јееренектин кару,
Јаан көстөри,
Санаама кирет
Јыду тыныжы.
Энгирде иштен
Јанган энемдий,
Јееренек арыган
Араай келетен...
«Јуунын өйлөри
Күч...» — дегендий,
Уур үшкүрип,
Эжикте јадатан,
Чылалганду күндөр
Араай өткүлөп,
Фронттонг эзенди
Экелбей туратан.
Је бир күн
Энгирге јетире
Јееренек јанбай
Неге де удаган...

Ээчижип алала,
Ээн бүүктерден
Уйысты бедреп,
Санааркап турганыс.
Je жайгы тангнын
Тандагыла кожо
Jeеренек келген —
Jaан оору...
Уур тынып,
Табылу онтоп,
Jeеренек жаткан
Чыкту сенекте.
«Оок балдарды
Канайдар?» — дегендий,
Көрүп турган
Унчукпай, энеме.

Jakшыны эткен
Jakшы кижидий,
Jeеренек бистерден
Араай ыраган...
Энем дезе
Энчейип алала,
Онун жанында
Унчукпай отурган...
Juунын өйлөри...
Бистер кичинек.
Бистер көп...
Энебис жагыскан.
Тенек бистерге
Көп курсак керек...
...А jeеренек биске
Сүдиле болушкан...

1956 j.

Л. В. Кокышев.

АДАЛАР ТҮЖЕЛЕТ...

Jуу jеринде
Божогон адалар
Jaантайын менин
Түжиге киргилейт...
Көлөткө болуп
Көзнөгим алдына
Көпөгөш энирде
Juулыжып келгилейт.
Араайын эжиктен
Киргилеп келеле,
Айлымнын ичин
Ажыктап көргүлөйт.
Эски сукно
Шинелин чечкилеп,
Эжиктин жаагында
Кадуга илгилейт.
Өлбөр алдында
Ичпеген суузын

Көнөктөн сускулап,
Улежип ичкилейт...
Тегерик столды
Эбире отуруп,
Телекей устин
Айладып шуушкилейт.
— Бистин учун
Тирү уулдардын
Jүргөн jүрүмин
Көрөлик — дешкилейт.
— Бистин учун
Айдатан поэттин
Бичиген үлгерин
Угалык — дешкилейт.
Бичип салган
Бичигим бедреп,
Бийик шкаптардан
Кодоро тарткылайт.

Сары тандак
Бозорып келгенче,
Сананып калган
Бүдүштү тургулайт...
...Катап энгир
Киргенче ле мен
Карандаш учын
Сый тиштейдим.
Эртеннен ала
Түн киргенче
Эңчейип алып,
Мен катап иштейдим.
Турамнын ичи
Тапчы болгондо,
Туулар ажып,
Талайлар кечедим.
Айдатан сөзүм
Табылбай барганда,

Аймактар керип,
Жүрүмгө көрөдүм.
Алтайлар үстин
Айлана соголо,
Алтай жериме
Ойто келедим.
Эдилбеген немени
Эдерге мендеп,
Эртенги күнди
Көрөргө мендейдим.
Токуналы жок
Жүрүмдү болдым...
Токтой ло түшсөм,
Жүрегим эригет?
Кайнаган жүрүмнөн
Артып ла турзам,
Катап ла меге
Адалар түжелет...

Э. Палкин

УЧ МЫЙГАК

Өлөңдөр, өлөңдөр... ол тушта шуулажып,
Жаландар торт жайканып жадатан.
Жердин үсти чечекке, чалынга
Чедиргентип, күйүп туратан.

Уй саачы келиндер чалгызын кайрап,
Өзөкти төмөн көргүлөп, тымыйтан.
Учында озор улу тынгылап,
Жылдысту өлөңди чабатан, чабатан.

Энгирде меестерге эликтер чыгатан.
Энелер унчукпай, узак көрөтөн.
Жедер деп ийдим жерди жыткарып,
Арканы өрө мантай беретен.

Беш айры чолмон чечектер үзеле,
Бөркимди эбире тагып алатам.
Энемнинг адына учкажып, энгирде
Тенгери аяктап барып жадатам.

Уй саачы келиндер, жуудагы улустан
Письмо келген деп, мендеп жанатан.

Жалаңла,

өлөңлө,

чечекле,

энемле

Жакшы, жакшы жытанып туратан.

Тенери тереңжип, карарып тымыйтан,
Жылдыстар койылып, жыргай беретен.

«Уч мыйгак» деген жергелей жылдысты.

Узак, узак сананып көрөтөм.

Көрүнер-көрүнбес төртинчи жылдысты
Көгүтей өбөөннүн ийди дежетен.

Коркыган аңдардын көстөри суркурап
Бараткандый билдиретен.

Алтайдын үстин алты айланган

Аңдарга аңчы једип албаган.

Арыган мыйгактар арт-учында

Көк-айаска чыгып, ыраган...

Жылдыстар, жылдыстар... жажытту имдежип,
Ыраакта,

ыраакта кайкалду күйетен.

Једер деп ийдим терлеп, тентирилип,

Тенериден түшкендий једип келетен...

Эмди база ла ол кару јолдорло

Јортуп отурым. Ол ло јерлер.

Менен ырабай, өскө

јаш көк ийт.

Јелип барадат. Ойлор... ойлөр...

Аттан түжүп, чечектер көрүп,

Араай тымык мен бөкөйдим:

Чалын јайкап турган чечекти

Чат ла үзер күүним келбеди.

Эбире јерлер тымып, амырайт.

Ойто атандым.

Эңир койылат.

Ыраакта,
ыраакта тайганын кырында
Жаңыс жылдыс жалтырап турат.

Жалаңдар да чек ээн көрүнөт,
Тенери де куру,
куу, айас...
Жаш тужыста жылдыстар кандый көп,
Жажаган бисте озор кандый ас?

1969 ж.

Б. Укачин.

ТӨРӨЛИС

Төрөл Төрөл... Оны анчада ла ыраактан көрөргө иле. Төрөлдин учурын билери качан да болзо төрөл улусла, төрөл тилинге колбулузы жажын жаанаган сайын там ла чокымдалар ла јарталар. Төрөлиннин ичинде Төрөлин бар, јондордын ортозында јонын бар, тилдердин тоозында бойыннын төрөл тилин бар деп сезери сүрекеј јаан ла терең учурлузын канча ла кире эрте оңдозон, артык болбой кайсын.

Јер-телекеј — күскү. Онын таңдагына сенин јаан Төрөлин иле көрүнөт. Бистин јаан, телкем Төрөлис — база бир башка күскү. Онын таңдагына бойын чыккан-өскөн јерин оноң иле көрүнөт. А Туулу Алтай — ол база бир аңылу күскү. Онын таңдагына сенин јуртын, бойыннын айлын ла төрөгөндөрин чокымнан чокым јуралар. А ол јуртыннын ичинде дезе кандый бир өзөк, андагы кыр эмезе суучак сего ончозынан кару ла јуук болор.

Төрөли кажы ла кижиге агару ла кереес. Оны эркидеер күүн де, ийде де, байла, јер үстинде эмдиге јок. Кижинин төрөл јериле колбой бир мындыј кеп-куучын бар. Күлип койгон алыптан онын оштүзи сураган эмтир:

- Энең өлзин бе, айса, сен бойын өлөдин бе?
- Јок, мен озо өлөйин, энем эзен артсын.
- Ненин учун?
- Мен өлүп калзам, энем менен артык баатыр таап, чыдадып алар.
- Андый болзо, төрөлин керек пе, айса энең керек пе?

— Төрөлим керек.

— Ненин учун?

— Төрөлим жылыза, энем де, эл-јоным да — ончозы жылыяр. Төрөлим ле эзен-амыр болотон болзо, артканы ойто ло өзүп-өңжип чыгар.

— Совет Төрөлистин ичинде Алтайыс бары — ол неден де јаан кереес. Мынызын кем де, качан да ундыбай, өлөрдин өлгөнчө сезип ле билип жүрер учурлу.

Кичинек төрөлинин тирү жүрегинин согултын сезеринен сенин јаан Төрөлинди, анда журтаган бастыра калык-јонды ла олордын культуразын, јандаган јангын сүүри ле билери башталып јат. Онызында төс учурлузы — кижі төрөлин билип ле терен сезип, ого кару ла онын алдына канча да болзо каруулу болгонында.

— Төрөлим, сен кандый?

— Мен бу, базып жүрген кара јерин, кату таштар, Кучакка батпас куба чөлдөр...

— Төрөлим, база ла айт, сен кайда?

— Мен бу, сенин үстиндеги көк теңери, онын күс ле кыштын јас ла јайдын кебери.

Талай, теңис, јанмыр ла карычак.

— Төрөлим, сенин үнин кандый, угайын деп.

— Мен бу шыркырап аккан тирү суучак.

— Төрөлим, сенин кеен салтарын кайда?

— Мен бу, чымырайып чыккан көк өлөң,

Аштар, апагаш ла јымжак көбөң.

— А база... База сен кайда, Төрөлим?

— Мен бу — Алтайында өскөн јажыл мөш, Керек дезе мен — кедери арткан бир төңөш...

— Јок, мен бу — сенин төрөл јерин,

Байры бүркү бай кайын...

— Јок, мен — сенин төрөл јуртын,

Шоорын, амыргын ла алтай кайын...

— Јок, мен база төрөлин —

Јектеерге јеткен чадыр айлын,

Очогын, одын, чанкыр ыш...

— Төрөлим, база ла айт сен, кайда?

— Мен бу — сенин эн артык эмин —

Эмизип чыдаткан, эркелеткен энем...

— Јок, мен сенин Төрөлин — аргымак адын...

— Төрөлим, сен база кайда?

— Мен бу, сенин өдөтөн јолдорын,

Оскö талаларга једетен,
Оскö талалардан јанатан.
Бу мен, сенин ар-бүткенин...
Мен — жүрүминин бажы ла учы,
Бу ончозы чокым, бу ончозы чын!
— Быйан болзын, Төрөлим!
— Кижиге бол, Кижиге,
Киндиге бистинге кожо,

Б. Укачин.

* * *

Амыралта алып, тыштанып,
Алтайды керий базадым.
Бийиктен, кейден тын алып,
Бойыма бойым шыпшайдым:

«Чечектерден не јараш?..
Чечектен чечек ол јараш.
Сууны јангыс — суу солыыр,
Кырды јангыс — кыр
солыыр»...

Көгөрөт бийикте тенери,
Көк мөңкүлик кычырат.
— Кижиге! — дејип, эбиге
Кучыйактар сыгырат.

Айландыра ар-бүткен
Араайынан ачылат.
Байла, меге ол бүткен,
Бар јажыттар јарталат:

Өлүм болуп өлүм артар,
Жүрүм болуп жүрүм артар.

Кожон болуп кожон артар,
Комыдал болуп комыдал артар.

Сыннан сынга мен чыгадым,
Шымыранып мен базадым.
«Ырыс ырыска кылбыгар,
Ыраакты ыраак кычырар.

Кырдан жангыс кыр жараш,
Кыстан жангыс кыс жараш!»

Төрт талалу телекей
Төртти төрткө катаптайт.
Эски чындык элебей
Эмди де мени кайкадат:

«Je энеден өскө эне жок,
Төрөлдөн өскө Төрөл жок!» —
Кандый жакшы айдылган.
Кайкап Алтай тындаган!..

1975 j.

К. Төлөсөв.

ТУРНАЛАР ДЕГЕН КОЖОНҒЫМ

«Турналар, турналар...» — мен мындый сөстөрлү ко-
жонды качан уккан эдим? Жок, уккан эмезим, а көргөн
эмтирим...

Ол жылдар узак-узак, жинжилердий тизилижип-тизили-
жип, шыгыражып өдө берген. Жанып жаткан турналардын
кышкызындый, ол өйлөрдүн жанылгазы көксимде артты.

Чындап та, ол качан болгон эди? Эмди ле көзимди
jүмүп, сананып ийгемде, кечеги ле немедий көзиме жап-жарт
көрүнө берет. Ол өйлөрдөн бери көп-көп немелер кубулды.
Керек десе мен бойым да алдындагызындый эмес болуп
калдым. Кажы бир өйлөрдө күскүдөн бойыма бойым жолы-
гып, алаң кайкап тура бередим. Бу не: кап-кара чачым-
нын ортозынан ак-ак кылдар көрүнөт. А көзимнин алды
жаар жарыш эдип жүгүрүжө берген чырыштар канча кире
деер!

Эмди бу калганчы жылдарда онын үстине «кайран көөркийлер» деп база эки сөс кожулды. Эмди менин көксимди жылыдып жүрген кожоным: «Турналар, турналар — кайран көөркийлер». Мен слерге ол керегинде жартап берер күүним бар. Айса болзо, слер де, мен чилеп, өкпөөрий береригер? Билбезим...

Бис ол күн ишке коркышту эрте кыймыктаганыс. Түште, күннинг көзине киж и онду иштенип те болбос. Јаңыс ла көлөткө бедреп божобозынг. Онын учун бис, бир ле түңгей уулдар, кыстар, эртен бос-басла турар деп, энирде эрмектежип алганыс.

Мен эртен тура јапаштан чыгып келзем, коркышту эртечил казан азаачы үй киж и одын јаңы ла одырып јаткан эмтир. Соок-соок эзин согот. Тенериде тен бир де кир јок — база ла ачу-корон күн тийетен јат. Јиктеги калын өлөң чалынга ап-апагаш көрүнөт. Чек ле туман көдүрилерге турган немедий буруксып јатты.

Күн тийер алдына јетире јайгы таң кичинек те мендебей, бозорып, јалкуурып, мойножып тургандый билдирет. Керек дезе тенеридеги јаан-јаан жылдыстар да бу ла јуукта өчкөн ошкош. Көзи курч киж и јазап ајыктаза, эмди де, таң јарып та калган өйдө, бир-бир жылдысты көрүп ийгедий. А јайгы таң дезе кирлү јуула сүркүштенип алгандый, јымжап, жылып јаткан.

Анча-мынча болбоды, аксымак чичке чийү ыраак туулардын арјанынанг кебейип келди. Анайып ла турала, јүзүн-јүүр ондү торко учуктарла јайгы таңдак шабыланып, бой-бойыла өдүжип, чечектеп, јайылып, јаанап келди. Је мындыј јараш чечек узак ойгө турбайан эмтир. Ол чүрче ле онго берет. Эмди ол тынгыскып, көнжип, күн чыгар аядын чейне-кызыл будугыла карагы јогынанг чейип ийди.

А јүзүн-јүүр јайгы кучкаштар дезе туку качан ойгонгылап, јаш агаштын бүрлеринде јемзегилейт. А база өскөлөри дезе алаңуштын ба, балтырганнын ба бажына отургылап алган, јайканып туруп кожондоп ло јат, кожондоп ло јат. Кезиктеринин үндери андый чичке, андый өткүн! Кулагынды ийнеле сайып тургандый.

Мен мынайда јапаштан ыраак јок төнгө чыгала, айландыра јер-алтайды көрүп, та кандый да санаага алдырткан тура калган эмтирим.

Бис чур-чуманак чайлап алала, чалгыларысты јүктенгилеп, кырланды өрө бастыбыс. Байа өзөктө јерге јапшыра

јаткан тумандар эмди туу белдестей көдүриле бертир. Је ол ананг өрө көдүрилип албай, турган ла јерине кайылып, чанкыр кей болуп сыңырап турды. А күн дезе качан ок баштапкы алтын учуктарын ыраак кырлардын ары јанынанг јыраа-јыштын өзөгi дөөн чарып ийди. Јалангардын ўсти бастыра ла мелтирежип, козыр-козыр чалындар чагылып, көс кылбыгар учуктары бой-бойына өдўжип, чыгып келеткен күннин көзине солоңыла тартылат. А бис дезе солоңыла тартылган кырлангды өрө ээчижип алып базып браатканыс. Көлөткөбис одоштой кырлангнын јалбагыла бисти өткөнижип, чалгыларын база јүктенгилеп алган күүн-күч јо-ок чубашкылайт.

Канча өйгө сакыган, кайран јай!

Эмди ойто орой күске јетире, туку баштапкы карларга јетире кандый узак, кандый јакшы! Бис бу јакшынак өйди кыштын корон соокторында санап, өлөң тартып, кой кабырып, кедери аркаларда, јалангарда јүргенисте кожоңыста айдатаныс. А кожоңыста төрөл јерис кандый эрке ле јараш чўмделетен эди.

Бастыра иженчибис, болотон сўўжиби, болотон ырызыс — келер өйлөрдө, кайран јайдын ичинде. Је бот, база бир јай база бир јайгы күн башталып јатты.

Бис бир ле түңей уулдар ла кыстар, арканынг өлөңниниң ортозыла курлаага јетире чалынга өткөн чабатан јерге једип келдибис. Удабады да, кажы ла кижиге ўч-төрт лө јолдонг түшкен кийнинде, байагы көс јетпегедий јаан кара арка кенерте ле ээнзиреп, арутала бергендий билдирди. Јаңы чапкан өлөңниниң јыды салт-салт этире јараштыра јытана берди.

База ла анайда маказырап чаап турганчабыс, казанчы ўй кижиге бистинг јаныска та качан једип келген болбогой, туурабыста туруп алган кыйгырган айас јаактайт:

— Э-эх, турналар, турналар!

— Ажанар өй јетиеен болбой, былар!

— Э-эх, турналар, турналар — јаш көөркийлер!

— Кайда бар јат?

— Слерди көрўп, сўўнип турбай, балдарым — деп, казанчы айдала, турган јерине отура берди.

Бис бу өйдө база јуулыжып келдибис. Та кемибис те сурады:

— Турналар кайда браат, былар?

— Слерди айдадым — турналар деп... Слердинг өлөң

чаап браатканыгарды тууразынан көрзө: чек ле тизилижип алып жанып брааткан турналар ошкожоор.

Бир уунда чалгыгарды талайып келгенееерде, а мистери десе кўнге жалтырт-жалтырт эткени чек ле турналардын талбынган канаттарына тўней...

— Э-эх, мен де алдында жап-жаш «турна» болгом ине. Арыганымды да билбейтем, аштаганымды да билбейтем — бастыра ишти ойынга бодоп иштейтен ойлор кайда? Кожонло жүретен жүрүм кайда? А кожо иштеген жап-жаш «турналарым» — үүрее-желелерим кайда? Айса, мен чилеп ле, куркундары чылап, артап калды не, кайран көөркийлер? Үүринен астыгып, кайда комыдап жүргүлейт не? Та кажаан-чулан айланып, карга бастырган ыраак турлуларда, та жаш олон-чечек болуп, бу алтайдан ырагылап калды? Жиит-жиит уулдар жуу-чактан база эбиргилебеди. А кандый жакшы ойлор болгон, чон-чон балдар жүргенис.

Же бот, слерлер де удабастан жер-башка учкулай береригер. Кем де бойынын алдын от жарыдып көргөлөк. Онын учун кажы ла кўнди, карамдап, баалап билер керек, балдарым. Кайда да жүрзе, бой-бойын ундыбазы ла жакшы, сурулажып ла жүрзе артык. Э-эх, удабастан учкулай беретен, кайран турналар. Куркунаар чылабазын, балдарым, чылабазын. Жаш тужында учаар ла учаар, бараар ла бараар...

Бастыра жүзин чырыштар керип салган бу ўй кижинин куучынын угуп, кажыбыс ла та не де керегинде санана берген эдибис. А мен ол кўн бойыма бойым ичимде ле сөс берингем: «Бу ажып брааткан жайгы кўнди, бу ла чаан койгон арканы, балтырганнын койылып турган жыдын, бу кожо иштеген нөкөрлөринди узаак-узаак жылдарга ундыба!» Бис ол кўн чабынысты божодып салала, койу энир кирип турарда, кожонло жанган эдис.

Туман жаңы-жаңы ла жерге тўжүп жаткан. Ыраак жок төргинде талтар тартылдада эдип жаткан. Бу ла тужында кыстардын кемизи де аттардын тибирти өткүре араай ўнденип кожондогон.

Кожон ол бойы алдынан андый да жараш угулбагадый, же айландыра жер-алтай бистин кожонгыска жөмөжип, жаңыланып турарда, кандый жараш ла жарык кунукчылду болгон. Бистин ол тужындагы кожонгыстын көп жарымызы жараш сўш ле жүрүм керегинде болгон.

Кыстын бу кожонгына уулдардын та кемизи де база жөмөжө берген эди.

Ол ойлордин кожондорынын жаңылгазы көксиме ши-

нип калгандый. Ол күн эртен турадан ала энирге жетире иштеген ижибис, куучындажып-каткырашканыс неден де карам немедий.

Эх, база бир катап жуулыжып алып, өлөн чаап көрөтөн болзобус! База бир катап аттарды ээртейле, тойо кожондожып алатан болзобус! Слер эмди кайда, турналар, турналар — кайран көөркийлер?!

* * *

Ананг бери көп-көп жылдар өтти, көп-көп суулар акты. Кожон кептү жүрүмис кайда, кожо ойногон балдар кайда? А ойногон жерис бир де кубулбаган, ол ло бойы: ол ло кырлар, төңдөр, жалаңдар. Слерлер жогына бу ончозы кунугып тургандый, алдындагызындый эмес немедий. Айса кижининг жажы жаанай берерде, андый ба? Кандый да немеге карузыыр күүнниг келер. Анчада ла күски өйдө, жык эткен жайгы аркалар ээнзирей берген өйдө «көксинг база эп-ээн өскүс немедий. Бу өйдө өткөн жүрүмингди катап сананарын.

М. Качкышев

ОТ-КАЛАПТЫ ОТКУРЕ

Жаан көзнөктөрлү жарык ла ару класс. Кажы ла партада экиден үренчик — көөшпөк кызыл качарлу, бышкан бороңоттый кап кара көстөрлү уулчактар ла кызычактар. Не ле немеге соныркак, жилбиркек эмеш-эмеш баштактанып та ийер өйлү. Кажы ла кижининг жаш тужы — ол, байла, качан да ундылбас сүүнчилү ле ырысту өйи болор. Же кажы ла үйе балдардын салымы, ырызы, өткөн жолы башка. Ол өйлө көндүрө камаанду.

Карманов Чагандайды Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде, анда эткен жуучыл керектери керегинде бу балдарга куучындап берзин деп үредүчи сураган. Жуу керегинде куучынын баштаардан озо, ол чырайлары сүүнчилү бу балдарды эбире аяктап келди: «Ырысту өйдинг балдары» — деп, Чагандай ичинде сананып, бойынын жаш тужын эске алынды. Ол ло аайынча бойынын куучынын жуучактан, өлүмнөң эмес, амыр-энчү, жүрүм, ырыс деп

сөстөрдөн, жуулашканынан эмес, жаш тужындагы жүрүминен баштаган.

Чынын айтса, Чагандайдын жаш тужы, онын салымы бу отурган балдардыйынан чек башка болгон. Андый өйдө өскөн. Бойынын жүрүми учун жаштан ала тартыжарга, кырмактанарга келишкен. Туулу Алтайда колхозтор төзөлгөн баштапкы ла жылдардан ала ол колхозто иштеген. Баштапкы беш жылдыктар, культурный, социалистический кубулталар учун тартыжу. Ада-Төрөл учун Улу жуунын күч ле кату жылдары. Жуунын кийниндеги албаты-хозяйствоны орныктырары учун тартыжу. Чагандайга бу жеңил эмес, же бистинг албатынын историязында ат-нерелү жылдарда иштеерге келишкен. Ол бир де катап, кайда да жана баспаган...

— Мен 1916 жылда Кош-Агаш аймакта Көкөрүде, кышкыда чаган айда чыккам. Онын учун Чагандай деп адап койгон. Же мен аданын алкыжын да, эркезин де укпагам, көрбөгөм.

Чагандай биледе энг кичинек, үчинчи, бала болгон. Ол бир де жашту болголокто адазы жада калган. База беш жылдын бажында онын энези бай кижиге барган. Онын койлоры бир муннан, жылкызы жүстен, сарлыгы беженнен ас эмес дежетен. Же энезиле кожо Чагандайдын жангыс ла эжези, балдардын энг жааны, барган. Чагандайды ла онын Яков деп сегис жашту аказын бай керек жок деген. А энези?

Мен эмди жетен жашка жууктап келдим, же ол улустын кылыгын эмдиге жетире кайкап жүредим — деп Чагандай куучындайт. — Бис экү, ишке күч жетпес балдар, байга керек жок болгоныс јарт. А ол бистинг энебис кандый жүректү кижиге болгон?

— Эне... Бу жангыс сөстинг учуры кандый јаан! — деп айдала, Чагандай бир кезек өйгө терен санана берди. Онон ол үзүктеле берген куучынын улалтты. — Жууда жүрүп, нени көрбөдим эмеш. Уур шырканын оорузына чыдашпай «эне-е!» деп кыйгырып јаткан жуучылдарды да көп көргөм. Кижининг тили чыгардагы баштапкы сөзи «эне» деп сөс. Канду жууда өштүнинг огына алдыртала, эрик јокто өлүп јаткан жуучылдын да калганчы сөзи андый турган. Же менин ада-энем — Совет јанг болгон. Төрөл Совет јанг учун, онын албатызы учун, коммунизмнин жеңүзи учун амыр-энчү иште де, канду жууда да, акту ийде-күчимди, тынымды кыскабагам.

...Яковты, Чагандайдын аказын, интернатка алып,

школдо үреде бергендер. Чагандайды дезе, жажы жетпес деп, интернатка албагандар. Карын онын таайы, Иртанов Ташанку, Чагандайды айлына жүргүзип, сегис жашка жетире чыдадала, интернатка табыштырган. Чагандай интернатка жадып, жети классты божодоло, Горно-Алтайск городко пед-техникумга үредүге кирген. Бу үредүзин божодоло, ойто Көкөрүге, Ташанку таайынын айлына, келген.

1930 жылда Көкөрүде колхоз төзөлип баштаган. Карманов Чагандай озо баштап койчынын болушчызы болуп иштеген, оной ферманын заведующийи болгон. 1935 жылда Кызыл-Өзөктөги алты айдын курсын божодоло, журтына келип, ферманын заведующийи, оной колхозтын председатели болуп иштеген.

1937—1938 жылдарга Чагандай Карманов черүде служить эдип, Ыраактагы Күнчыгышта кавалерияда турган. Бу жылдар онын политический ле физический жанынан таскадынарына жаан камаанын жетирген.

Черүде служба божогон кийинде, Чагандай Горно-Алтайскта колхозный школдо бухгалтерлердин курсында үренген. Үредүни божодоло, ол Көкөрү журтта «Путь к социализму» колхозтын бухгалтери, оной — председатели болгон. 1940 жылда май айда партиянын Кош-Агаштагы райкомы ла аймакисполком Кармановты Калининнинг адыла адалган колхозко ийдилер. Колхозчылар оны правленийинг председателине тудуп алгандар.

1941 жылдын 22 июнин Чагандай качан да ундыбас болор. Колохозто өлөң ижи жаңы ла башталган. Чагандай звенолордын бирүзинде болгон. Түште элчи келген. Ол Германский фашизм Советский Союзка табару эдип, жуулап киргени керегинде коркышту жетирү экелген. Мындай табыштын кийинде ап-айас күндеги чанкыр тенери кара булутка алдыртып, күннин көзи бөктөлө берген немедий болгон. Баштапкы ла мобилизацияда чуп-чулу 120 эр кижи фронтко атанды. Өлөң белетееринде туружатан жети звенонын ордына үй-сай улусты, бала-барканы жууп, 60 кижилү үч звено төзөлгөн. Ол жылда рекей күч те болгон болзо, колхоз өлөң планын бүдүрип алды.

Военкоматтан алдырту келерин Чагандай күнүн сайын сагып жүрген. Учы-учында фронтко аткарзын деген суракту партиянын райкомына жеткен. Аймактын башкараачыларынын сөзи жаңыс болгон: «Мында да фронт. Колхозтын ижин башкарып, фронтко көптөң эт, сүт, түк, жылу кийим

аткараарын төзө». Чагандайдын амадузы 1942 жылда сентябрь айда бүттү. Ол фронтко атанган.

Волганын жаны. Мында жаңы дивизия төзөлип турган эмтир. Жаңы келген жуучылдардын жүзүн-башка специальтор аайынча подразделениелер тозөлип турган: связисттер, саперлор, кайучылдар, артиллеристтер...

Бир күн Чагандайдын ротазын стройго тургузала, онын командири команда берди:

— Кайучыл болор күүндүлөр эки алтам ичкери басын!

Чагандай стройдон чыгара баскан. Стройдо тургандардын көп сабазы чыккан эмтир. Же оморды база «элгеген»: алдында черүде болгоны-болбогоны, иштеген ижи, чыккан-өскөн жери ажаруга алынган. Онон омордын физический таскадузын көргөн. Күрежери жанынан ол жуулган уулдарда Чагандайды жыгары чыкпады. Учунда кайучылдардын командазын жууп турган лейтенант Чагандайдын жанына базып келеле, онын ийнине таптап айткан:

— Молодец! Сени алып жадым, жакшы кайучыл болорын.

Онын кийнинде үредү башталган. Уредү күч те, жылбилү де болды. Чагандай алдында эки жыл кавалерияда болгон. Солдат кижинин эн ле күч службазын өттим деп бодойтон. Же эмди көрөр болзо, андый эмес эмтир. Кайучылдын үредүзи сан башка неме болды. Мында неге үретпейт деер?

— Кайучыл — ол черүнинг көзи ле кулагы. Онызы жогунан өштүдөн жеңүлү коруланар да, ого жеңүлү табару да эдер арга жок — деп, разведротанын командири айткан.

Кайучылдын ижи, чындап та, каруулү, күч, жеткерлү эмтир. Мында ай-карануй түнде (а кайучыл дезе көп сабазында түнде иштеп жат) бир де аспай, бойынын жолын таап жүрер керек. Картаны, топографияны, компасла башкарынарын, рацияны билетени кыйалтазы жоктон керектү. Уч айдын туркунына Чагандай жаан үредү өткөн. Бир де табыш жогунан өңөлөөрине, жыларына, өштүнинг жолдо тургускан миналарын жайладарына, аткакту эмиктерин кезерине, кандый да айалгада өштүни чике адарына эмезе былча бычактаарына, колы-будын толгоорына эмезе талдыра согорына таскадырган.

Ол ок 1942 жылдын декабрь айынын учунда 238-чи стрелковый дивизиянын 312-чи аңылу разведротазында фронтко атанган. Мында, Москванын ары жанында, кышкы

канду жууларда өштү тескери сүрдүргөн болгон. Эмди кору-
ланып турган. Жаан жуулар жок. Же кайучылдарга иш түнөй
ле көп.

Клин городтын жанында турарда, Чагандайга баштап-
кы катап кайуга барарга, баштапкы «тил» тударга ке-
лишкен. Алдында ончозы ойын ошкош үредү болгон. Се-
нинг тудатан «өштүүн» — бойыгнын нөкөринг, кодорып
жаткан минанга чын запал жок...Үредү. А эмди сенин
алдында чып ла чын өштү, онын тургускан жеткерлү
миналары, онын тарткан аткакту эмиктери, онын траншея-
зы, анда тирү, ийде-күчтү, колында автоматту, жалмажын-
да узун сапту гранаталу, курч кинжалду өштү. Бу буу-
дактарды ончозын өдөр, тирү фашистти табыш чыгартпай
тудала, экелер керек. Иш жеңил эмес. Онынг учун Чаган-
дайды кожо баратан, баштап жүрөтөн ченемелдү нөкөри,
Дягилев Павел үч күннинг туркунына катап үреткен. Үч ай
үренгени жетпеген ошкош. Же чын «ишке» барар алдындагы
үредү сүрекей керектү болды.

Дягилев нөкөрин «кайуга барарына белетен!» деп
команда берер. Онын кийнинде келип, бойы ончозын сый-
мап, Чагандайды бастырып, жылдырып көрөр. Бир де «шы-
гырт» эдер табыш жок болзын. Кардын үстиле, жылан
чылап, жылып от. Бир де жерден кар «кыжырт» этпезин,
«кажырт» этпезин.

— Өштүнн коруланган жерине жетире бистинг окоптор-
дон ала 800 метр кирези болгон — деп, Чагандай эске
алынат. — Бир час түнде мен, Павел Дягилев ло Чесноков
деп солдат окопторыстан чыгып, өштүнн турган жери жаар
жылдыбыс. Жаңыс ла пластунскийле.

Бир кетин бажында өштүнн тарткан эмиктери учу-
раган. Ол үч кат. Кайучылар баштапкы эмикти кезип,
учураган миналардын запалын уштып ийгендер. Мынан
жүс ле метрде пулемет турган, онын жанында часовой базат.
Онон база 200 метр кирезинде — экинчи пулемет, база
каруулчык. Эмди анчада ла чебер ле сергелен болор керек.
Кажы ла 15—20 минуттын бажында өштү ракета божо-
дып, пулеметтон кыска очередыле адып турганын кай-
учылдар билип алдылар. Шак ол тушта, бойынын ок
мылтыгынын табыжына фашист табыш укпас өйдө, олор
экинчи, онын кийнинде үчинчи эмикти кезип ийеле, тым
јада бердилер. Вот ракета бу ла жанында быжылдап, че-
диргени чачыла берди. Пулеметтонг атканы бир кезекке
жызырай берди. Үч нөкөр кижининг бажыла тг траншейге
табыш жогынан калып тушкендер.

Павел алдында турган Чагандайдын жардына колыла ныкып ийеле, «бар, тут» деген. Онызы өнөлөп ичкери баскан. Чесноков — ойто чыгатын жерди карулдап арткан. Баштапкы «тилди» тутканы керегинде эмди Чагандай каткырып айдат:

— Оштүгө жетире анча-мынча ыраак ошкош эди... Же траншейдин бурулчыгынан чыгып келзем, «Хальт!» ла деген эди. Чочыганым да коркышту. Эки-үч ле алтап жүгүрдим ошкош. Фашисттин сол колы учурады. Үрөткени аайынча кайра толгодым. Онын житкези мен жаар, жүзи ары болды. Он колынан база тудала, бар-жок күчимле тескери ле толгодым. Фашист десе нени де айдып, чынгырып туру. Павел жүгүргенче келеле, онын оозына кляпты сугуп, колына темир киженди кийдирип ийди. Байагы немени јединип алала, келген јеристен чыгарала, ичкери жүгүрдис. Эки-үч ле минут ой өткөн ошкош. Же өштүнүн одузында аайы-базы жок адыш башталды. Көп тоолу ракеталар айландыра жарыдып турды. Бистин окопторды куустыра, нейтральный зонада үзүк жоктон снарядтар, миналар түжет. Ичкери барар арга жок. Онын учун уур снаряд түшкен ойдыкка кирип алала, јада бергенис. Он кирези солдат траншейден чыгала, табыштанып келгилеп јаткан. Же Павел олорды ойдыктан чыгып, јолына сакып алала, ончозын автоматла кыра адып ийген. Оскөлөри тидинип чыкпады.

— Бистин јолыбысты буудактап, өштү артиллериядан бир частан узак аткылады — деп, Чагандай куучынын улалтат. — Адыш серий ле берерде, «тилди» ойдыктан чыгарып алала, жүгүргенис. Фашист түрген баспас. Дягилев оны јединип алган, мен ле Чесноков кийнинен ийде салып, 800 метр јерди 2—3 ле минутка өдүп келдис ошкош.

— Баштапкы «тилди» анайып тудушкан эдим — деп, Карманов тын каткырат. — Жакылта бүткен де болзо, менин јастырганымнан улам керек арай ла үзүлбеген. Айса болзо, бис үчү тирү келбес те эдибис. Кандый јастыра ба? Олор бир канча. Баштапкызы. Траншейле базып јадала, мен кийимимле онын кырына тийген эмитирим. А каруулда жаантайын тындаланып турган кижі сүрекей уккур ине. Сезип ийген. Экинчизи. Оштүни бир де табыш јогынан, онын «хальтын» да, «хенде-хокын» да кыйгыртпай тудар керек. Сени ол озо көрөлө, табыш чыгарган болзо, оны талдыра согор керек. А мен десе онын қолын толгоп тургам. Ол јастыраларым керегинде меге нөкөрлөрим айткан. Кийинде ол ло Дягилевле кожо көп катап кайуга жүргем.

— Бир катап, 1943 жылда, Карачев деп городто бой-ымнын јеримнин кижизине туштаганым солун болды — деп, Чагандай Карманов айдат. — Бистин дивизия бу городты јангы ла алган. Је оштү оны артиллериядан аткылап, чек амыр бербей турган. Бу тужында мени дивизиянын штабына алдыртала, кандый бир бийик јерге чыгып, оштү кайдан аткылап турганын бистин артиллеристтерге темдектеп берзин деп јакыгандар.

Чагандай оноң чыгала, айландыра ајыктанып, эптү јер көрүп жүрген. Городтын јаказында, бийик төннин үстинде церкве турды. «Бот онын күкпегине чыгып алзам, сүрекей ыраак көрүнер эмтир» деп сананды. Ол церквениң кирпич тепкиштерин өрө чыгып, онын ичине кирип ле келерде, удура арык бүдүмдү, рация жүктенген кижиге учурады.

— Јакшы ба, Чагандай? — деди.

— Јакшы. Бу сен кем?

— Мен Цыбин Михаил. Кош-Ақашта зоотехник болуп иштегем, санаарга кирет пе?

— А-а. Таныдым. Кайдан келдин? Кайда...

Је бу ла тушта уур снаряд чике ле церквениң үстине келип түшкен. Кирпичтер, тоозын-тобрак кайнап түшкен. Качажып, Чагандайдың көзине кирпичтин оодыгы кире берген. Оны арчып турала көрзө байагы Цыбин де јок, ол бойынын нөкөрлөриле кожо жүре бертир, церквениң куполы да јок эмтир...

— Ол тушта база бир катап бычактын мизинен калган эдим — деп, Чагандай айдат. — Чынын алза, фронтто кижиге јаантайын бычактын мизиндий јеткерде жүрбей. Снаряд, мина, ок кайдан келбес? Је ол тушта Цыбин учурашпаган болзо, мен эки-бир ле минутка церквениң күкпегине чыгып барар эдим. Уур снаряд ол ло тушта келип түжер эди...

Карманов Чагандай жуунын жылдарында кайучы болуп, узун ла күч јол өткөн. Ада-Төрөл учун Улу жуудагы эткен ат-нерелү керектери учун ағылу разведротанын старшиназы Чагандай Карманов «Јуучыл Кызыл Мааны», эки Кызыл Чолмон, үчинчи степеньдү «Слава» ордендерле, көп медальдарла кайралдаткан.

Ол Москвадан ыраак эмес Клин городто жууга киреле, көп областтар, бастыра Белоруссияны өткөн, Польшанын јеринде Грозден деп городто уур шыркаладала, госпитальда эмденген. 1944 жылдан ала Советский Союзтын Коммунистический партиясынын члени Ташкенттин јанында гос-

питальда жадып эмденеле чыгарда, бистинг черүүлөр туку Берлинде болгон.

— Женүнинг Күнинде, 1945 жылда 9 майда, Чагандай Карманов алдында иштеген јеринде, Кош-Агаш аймакта Ак-Тал јуртта болгон. Онын эш-нөкөри, Нурзия, Белтир деп јерде кой-кураан кичееп турган тужы болгон.

Шак ла 9 майда јанып келгени учун, ол улус «Чагандай јенү экелди» деп айдыжатан. Чындап та, Женүни Чагандайдый эрлер — канду јууларда јен јастанып жыгылгандары да, тирү эбирилип јангандары да — экелгени јарт. Андый улустын јүрүмини, эткен керектерин албаты качан да ундыбас.

Јуунын кийниндеги жылдарда Карманов Чагандай партиянын, советский, хозяйственный башкараачы иштерде иштеген. Ол он јылга шыдар бойынын чыккан-өскөн јеринде, Көкөрүде, «40 лет Октября» колхозты башкарган учында Курайдагы јурт Советтин председатели болуп иштеп турала, пенсияга чыккан. Ол эмди Ак-Тал јуртта јуртап јат — иштин ле јуунын ветераны, персональный пенсионер.

Бу байалык сынду, јаантайын кыскарта кайчыладып койгон чачту, чала тунгак үндү ле күлүмјилү көстөрлү, ныкта базытту ла чыйрак бүдүмдү кижини Кош-Агаш аймактын јаан да јаштулары, јииттери де јакшы билер. Ол — Чагандай Карманов, Ада-Төрөл учун Улу јууда мактулу кайучыл болгон кижии.

III. Шатинов

Кандый да јараш сөстөр бар,
Кабай кожондый эрке.
Кандый да тереннен олор чыгар,
Кара суучактый бирде.
Күнгүнти иштинг, сандырттын

арада

Куүнинди ээлец, керсү тымыдар.
Ол сөстөрдин ару тармада
Ончо бойын јымырап турар.
Кийик андардан өрө көдүрилип,
Кижии болгонына амыркап

турарынг.

Алтын үлгерди кемле де үлежип,
Ак чаазынга урарга турарынг.

Кара көстөрлү кару балдар,
Чечектеп калды торжыналу талдар.
Төнгөрдө көчтаманның төптөйи ачылат,
Устинде теңери айазып арчылат.

Баштапкы күүктөр учкулап келди,
Үндери жаңкылдап сүүндирди элди.
Ак малыбыс отоп жалаңдарда семирет,
Кайыңдардын будактары бүрленип эңилет.

Чечектердин ортозыла чек жүгүрип,
Устинде керилген солонгыла сүгүнип,
Оогош балдарды ак-жарык кайкадат,
Эне жер оларды кучактап жайканат.

Бронто́й Ведюров.

ЭНЕЗИНИҢ КАБАЙ КОЖОНЫ

Карагуй түнде кармадап,
Кабайлаган балам сен.
Эки колло сыймалап,
Эркелген балам сен.
Эргегече сени чыдадып,
Эр жетирип койорым.
Ару сүтле эмизип,
Алып эдип койорым.
Калбакчадан кабырып,
Кап толтырар энен мен.
Канзабашча бойынды,
Кижиге эдер энен мен.
Журунчадан жуунадып,
Жууркан эдер энен мен.
Жуурунча бойынды
Журт баптадар энен мен.
Эки уйдын сүдинен
Эжиге сеге эдерим.
Элик бычкак өдукти

Эптеп сеге эдерим.
Алтыг уйдың сүдинен
Аарчы эдип берерим.
Ан бычкагы өдүкти
Амадап көктөп берерим.
Эрјине кулун чыдаза,
Эртеп минер ат болор.
Эрке балам чыдаза,
Эл ортодо эр болор.
Аргымак кулун чыдаза,
Ай канатту ат болор.
Аданын уулы чыдаза,
Албатыда эр болор.

П. Самык

ЖАҢЫҢЫЛДЫК УТКУУЛ

Жаңы жылла,
Төрөл албатым,
Элбек орооным,
Эркин тууларым,
Кайран сууларым,
Жаңы жылла Слерди,
Жаңы жылла!
Тууларда малдаган
Баатыр малчылар,
Тенгисте жүскен
Жалтанбас талайчы,
Жылдыска жүткиген
Эрлү космонавт,
Бүткүл Совет
Кайран албаты,
Амырын корыган
Көдүрө улус,
Жаңы жылла Слерди,
Жаңы жылла.
Ороонымнын үстинде
Куранттар жаңырайт.
Иштингу улузын
Байрамга кычырат.

Араай жааган
Көк карлар өткүрө
Төрөлим үстиде,
Жаландар үстиде
Кайкамчылу кеен
Күү жаңырайт.
Бу келип жаткан
Жаңы жылда
Ырысту болыгар,
Төрөл улустар.
Ашту жаланда,
Жөөжөлү тууларда,
Балыкту талайда,
Жылдысту тенгериде
Женүлү, женүлү,
Женүлү болыгар.
Амыр-әнчү
Жүрүмдү болыгар,
Төрөл улустар,
Кайкамчылу улустар,
Ырысту ойди
Бүдүрген баатырлар.
Жерибис там ла

Кеен болзын деп,
Жүрүмис там ла
Бай болзын деп,
Улустар там ла
Ырысту болзын деп,

Жангы жылдын
Жыргалын уткыйлы.
Жангы жылла
Нөкөрлөр, нажалар,
Жангы жылла.

Каран Кошев

КАРГАНДАР

Алтай каргандар—
Кумран каргандардый.
Откөн жолыстын
Байлыгы олоордо.
Ойгор өрөкөндөр
Неге де эриккендий:
Ончо жоныстын
Судазын билерде!

Ар-бүткенди туулар корып,
Тенгериге жеткен
Баштары кажайган.
Албаты-жонын
Каргандар ойгортып,
Бийик туткан
Баштары буурайган.

Алтай жеринде ончозы колбулу:
Туулардын кайынан
Туужылар туулат.
Каргандар
Айткан сөстөри улу:
Олордын көзинче
Чактар учалат.

.....
Ээчий келгени
База ачылат.

1966, 1980 жж.

АЛКЫШ

Жалбрактар уйкуда
Калың кардын алдында...
Тенериде ай жүзет,
Телекейге жыл кирет.
Жаңгы жылла, сыйным.
Жаңарым ла сос-сыйым.
Сүүнчилер, ырыс, каткы...
Сүттий карлу жыл жаңы!
Сүүнип жүргөн ойинде
Сүт-чечектер жайылзын.
Омок баскан жеринде
От-чечектер жайканзын.
Ай-канады арыбас
Ак куулардын жажын ал.
Албатыннан артабас
Алкыш-бийан, магын ал.
Ийделу бу жолунда
Ижинди сүү, биленди.
Жалакай бол, суре тоо
Жонунды ла эненди...
...Артыш, моштий су-кадык,
Алкажым ал, качандык!
Айаспыла ай жүссин,
Амырбыла жыл кирзин.

Анчы Самунов.

КЫЗЫЧАК

Чалындар сурлаган чечектү тӱндӱрдӱ
Чачы элбиреп, кызычак жүгүргөн.
Кӱбӱлӱккӱ жетпей сүрүжип чоккойло,
Кӱстӱрин жумуп, уур ушкүргөн.
Онын кичинекей коо белинде
Жыламаштар, таналар, конколор ойногон.
Туби жок орчылан бу алдында
Айдый, күндий, жылдыстардый болгон.

Кызычак ойто ло ичкери жүгүргөн.
Көбөлөктин кийнинен чөкбөй сүрүшкөн.
Көгөлтирим ышту төндөри өрө
Көпөгөш тегериге көмүлө берген...
Эрке каткызы орчылан түбинен
Эне моштөргө томылып арткан.
Сондогон бойым кызычактын кийнинен
Сомын жүк ле көрүп калгам.
Коңконын койу, жараш шыныртын
Коркышту ыраактан угуп арткам...

КОПНАЦИОНАЛЬНЫЙ СОВЕТ ЛИТЕРАТУРАНАН

В. Бианки.

КАРА ТҮЛКҮ

Якутиянын албек агаштарынын ортозында бир катап кышкыда кара түлкү табылып келди.

Кара түлкү каа-жаа ла көрүнөтөн, кезик жерлерде ол чек жок. Олордын терези бастыра аңдардын терезинен баалу.

Бастыра аңчылар тийин адарын, керек десе кишти де аңдаарын таштап ийеле, бастыразы бу түлкүнүн кийнинен сүрүштилер.

Ак кардын үстиле мантап жүргөн кара түлкүнүн терези ыраактан көрүнөт. Онын учун жеткерге кирбеске, кара түлкүгө сүрекей сүмелү ле көскүр болор керек. Ол сүрекей сүмелү болуп, аңчыларга аттыртпай ла олордын салган чакпыларын сезип, бир де жеткерге учурабай жүрди.

Табынча аңчылар чөкөнө берип, түлкүни сүрүжөрин таштап ийеле, тийин, киш ле оноң до өскө аңдар аңдап жүрдилер.

Je бир ле жиит аңчы түлкүни истежерин токтотподы.

«Кем јок, шыралазам да, мен оны түнгей ле тудуп аларым» — деп, ол сананды.

Түлкүни турумкай истеже берди.

Анчы кара түлкүни истежип эбирип келгенде, кара түлкү онын изин истеп, кийнинен база эбирип келетен.

Јиит анчы түлкүнинг сүмезин сезип алды.

«Кем јок, кийнимнен бас ла. Эбирип турган јолыма мен чакпылар салып, айалар тартып койоло, бу ла ок јолло эбирип турарым. Бу тушта сен менин колыма кирерин».

Анайып јиит анчы эдип салды.

Јолго чакпыларды салала, көрүнбезин деп, карла сееп салды. Айаларды тартала, учуктарды јолды кечире керип койгон.

Эбирип турган јолыла базып јурди.

Онын кийнинче кара түлкү база базып јурди.

Бастыра чакпыларды ла учуктарды јиит анчы чебер ажыра алтап басты, кара түлкү десе олорды ажыра калып турды.

Анайып олор айландылар ла айландылар, айландылар ла айландылар, учында анчы арыйла, арайдан ла базып јурди.

Анайып јүреле, анчы бир учукка болгобой тийип ийди.

Айа јастыгала, анчынын будына тийди. Ол айлына јүк ле арайдан једип барган. Кыжыла тожокто оорып јатты.

Кара түлкү анайып јүре берген.

М. Джалиль.

КАЛГАНЧЫ ҮЛГЕР

Јаркынду телекей ыраакта
Суўнип, јыргап кожондойт...
Түрмеде чыкту, карануй,
Је темир эжик божотпойт.
Көк тенгери түбинде
Көкип кушкаш учуп јат.
Мында ыду түрмеде
Кынјылар мени тудуп јат.
Ак јалаңда, јайымда
Чалынду чечек өзүп јат.
Мында канду тактада
Түрме мени тумалап јат.

Жүрүмди сүүген жүрегим
Жүк арайдан согул жат.
Көжийй берген колдорум
Калганчы үлгөр бичип жат.

Август ай 1943 жыл.

БАЛАНЫН УЙКУЗЫ

Жымжак ару төжөктө,
Жылуда ол уйуктайт.
Онын жанынан энези
Ойгонор деп ырабайт.
Жүш жеринде анданала,
Түймеениш жок ол жадат.
Онын бошпок эриндери,
Жаскы чечектий кызарат.
Уйку жаагында ойдыкта,
Уйку чыкту чачында,
Уйку узун кирбикте,
Уйукта, балам, уйукта!
Түш жеринде неге де
Кабактарын жемирет.
Жуурканды будыла
Түре-мара ол тебет.
Наадайын кучактап,
Эрке-торком уйуктайт,
Байу-бай, уйукта
Көөркий балам, уйукта!
Эбире бир де табыш жок,
Жангыс ла шымыраш угулат.
Чаптык этпе балага деп,
Бойы бойына айдыжат.
Араай, араай базыгар,
Полдор кыжырт этпезин.
Бозогоны чебер алтагар,
Бошпонош амыр уйуктазын.
Эки кынгылдууш чымылды,
Эжиктен чыгара сүрдилер.
Эрке бала, ол тату
Уйуктазын дештилер.

Кыймыгы жок тым болды,
Энези үстине энчейет,
Балазынын амыр уйкузын
Жүрегиле чеберлейт.

11 декабрь 1943 жыл

ЧЕЧЕК

Канатту түрген салкындар
Кайран чечекти учурды.
Калбандап түшкен ак карлар
Калыңжыда оны базырды.

Көгөрөңдөгөн көк чечек
Көмүлип калган ол жатты.
Түс чичкечек кайыңаш
Онын үстинде жайканды.

Куйбурап келген куйундар
Коронду соок экелди.
Же калың жабынчы алдында
Чечекке соок жетпеди...

Жас келгежин, жаңмырлар
Жараш жерди сугарар.
Күннин жылу чогына
Күмүш чечектер ойгонор.

Калың кардын алдына
Чечек чилеп жадарым.
Калганчы айткан кожонымла
Кар алдынан чыгарым.

Сентябрь ай 1943 жыл

МЕНИНГ СЫЙЫМ

*Кыйында жүреле танышкан
бельгийский нажима Андреге¹.*

Чечектер ортозында кайнап өткөн
Жүрүмимди кайра бурыйтан аргалу болзом,
Најым, сеге кайран төрөлимде өскөн
Чечектерди мен сыйлап берер эдим.

Же мында өткөн өйдөң не де артпады —
Сад та, тура да, јайым да јок,
Мында чечектер де өчөмик турлары.
Мында өлтүрөөчилерден јерге де јайым јок.

Јаңыс ла менин ару санаам артты,
Жүрегимде изү кожонг кайнады.
Бу кожонг јаскы, јараш чечектий,
Сеге, најым, сыйым болгой.

Бойым өлзөм, кожоным өлбөс,
Ол јынгырап, бойының керегин бүдүрөр.
Ол тоодо бистин жүрүмис керегинде
Чындык сөсти Төрөлиске јетирер.

Декабрь ай 1943 жыл.

¹ Жуунун кийинде Советский посольствого поэттин үлгерлерин экенип берген бельгийский партизан.

ОСКӨ ОРООНДОРДЫҢ ЛИТЕРАТУРАЗЫНАҢ

ЈАСКЫ КОЖОН.

(Испания. Федерико Гарсиа
Лоркадан)

I

Чыгат сүүнчилү балдар
Табышту школдон,
Кожот апрельдин эзинине
Сүүнчилү каткызын.
Кандый серүүнле тынат
Јараш јытту тымык!
Ором үргүлөп, угуп јадат
Күмүш каткыны.

II

Чечектерле кийинген
Энирги садла барадым,
Бойымнын карыгым, байла,
Та кайда да арттыргам...
Сөөктөрдө, өйлөр ундыган
Куубаштар үстинде
Јер чечектерле элбиреген,
Урендери өс калган.
Кипаристер јабынган
Јымжак тоозынды,

Куру көстөрүн уулаган
Тенери телкемине,
Жажыл баштарыла
Чылазынду жайкаган.
Апрель, сен биске жылдыстар экелединг,
Жаскы сууларды.
Жарыт алтын уйаларды
Ар-бүткен көстөринде.

(П. Самык көчүргөн)

ИСИКАВА ТАКУБОКУ

(Јопон бичиичи)

Көскө таныш сүмер туу.
Күс келзе ле суракту
Туйка белге санаада:
Куулгазынду турууда
Кудайлар журтты анда ба?

* * *

Ундылганы удаган,
урап калган најыма
учурашкан тужымдый,
учар суунын табыжын
угарга меге жакшызын!

* * *

Күс катучыл,
Адазы ошкош;
Күс жалакай,
Энези ошкош —
Бараксан өскүс уулына.

ЈАЛКУ АДАРУ

Иштегкей адарулардын бир билезинде јалку адару бар болгон. Чынын айткажын, ол чечектен чечекке учуп, олордын јулугын јууитан, је мотти јууп алаала, уйазына экелердин ордына, бойы ла јип алатан.

Билеригер бе, бу кандый адару болгон. Күн чыкса ла, ол уйазынан чыгып келер. Јакшынак күн болотонун сезип ийеле, чымылдар чылап, тамаштарыла бажын јыжып, жаранып алаала, соодонып уча берер.

Бастыра адарулар рамдарын мотлө толтырып, тыны кыйылганча иштенип турганда, бу адару дезе көкип, көөрөп, ары калбан, бери калбан, чечектен чечекке учуп, күнди калас өткүрип јүрер. Адарулар — иштегкей тындулар. Онын учун олор јаан удабай, бу адаруны көргүлебей барган.

Төңөштөң чыгатан үйттин јанында јаантайын бир канча адару баскылап јүргүлеер. Олор тонокчылардан уйазын каруулдагылайт. Ого эн ле карган, эн ле судурчы-бичикчи, эн ле ченемел-сүмелү деген адарулар көстөлөт. Олордын белдери тас. Бу ненин учун дезе, олор ол ло төңөштин үйдине кирип-чыгып турганча, белиндеги түктери тазап калат.

Бот бир катап каруулчык адарулар јалку адаруны уйазына кирип јадарда, туткулап алдылар:

— Эй, экем, сен база иштеер учурлу. Көрзөн: бастыра адарулар иштегилеп јат. А сен дезе...

— Мен де кере түжине учуп, чек арып каладым.

— Күчинг чыкканча тегин јерге учпай, күчинг јеткенче иштеер керек — деп, ого каруулчыктар каруу бердилер. — Бу сеге бистин баштапкы айтканыс болор — дежеле, оны уйазына божодып ийдилер.

Је јалку адару чек түзелбеген. Мынын учун каруулчык адарулар эртезинде оны ойто ло токтодып алдылар:

— Иштеер керек, экем.

— Бу ла күндерде кыйалта јогынан иштеп баштаарым — деп, јалку адару сөстөн туура калбады.

— Јок, бу ла күндерде эмес — деп, каруулчыктар айттылар, — эртенги ле күннен ала иште. Калак, бу бистин айтканысты ундыдын — дейле, оны уйазына кийдирип ийдилер.

Эртезинде эниргери база ла андый болды. Же бу тушта каруулчыктар сөс айдарга жеткелекте, жалку адару озолоп унчукты:

— Эйе, эйе, өрөкөндөр, берген сөзимди ундыбагам.

— Ундыбаганын биске не керек — деп, каруулчыктар чала кезем унчуктылар. — Берген сөзинди сен бүдүрүп салар учурлу. Бүгүн он тогус май. Эртен, жирмеде, сен бир де тамчы болзо, мот экелер учурлу деп айдала, озор жалку адаруны уйазына өткүрүп ийдилер.

Же эртезинде алдындагы ла күндөр чилеп өтти. Жангыс ла күн ажар алдында тенери булуттап, соок салкын сокты.

Жалку адару эмди айлында кандый жылу, кандый жакшы болбайсын деп сананып, уйазына мендеп учуп келетти. Же уйазы жаар өдөргө лө жадарда, каруулчыктар оны божотподы:

— Жарабас — деп, озор соок унчуктылар.

— Мен айлыма кирерге турум! Бу кайтканаар! Бу менин айлым ине!

— Жок, бу иштенкей адарулардын айлы — деп, каруулчыктар каруу бердилер. — Жалкуларды бу дөөн божотпой жадылар.

— Мен эртен ле кыйалта жоктонг иштеп баштаарым — деп, жалку адару сөс блаашты.

— Эртен деп сөсти жангыс ла жалкулар айдар. Иштенкейге десе кажы ла күн баалу — деп, судурчы адарулар айдала, жалку күлүкти чыгара сүрүп ийдилер.

Жалку адару кайда барарын билбей, бир эмеш учуп жүргенче, түн кирди, айландыра ай-караңуу боло берди. Ол бир жалбракка отурайын деген бойынча, жерге барып түшти. Көөркий соокко бастыра бойы калтырап, учуп болбой барды. А жердин үстиле жорголоорго кандый күч! Кажы ла сыргалын ого жоон жыгындый, кажы ла таш кыр кире бодолот. Көөркий арт учында уйазына једип келерде, соок жанмырдын баштапкы тамчылары тамырай берди.

— О кудай! — деп, ырызы жок комыдалду кыйгырды. — Жанмыр клеет, мен чарчап айабас эмтирим — деп, ол уйазы жаар болды. Же онын јолын туй тургулап ийдилер.

— Жаманым таштагар — деп, жалку адару јалынды. — Мени айлыма божодыгар, тен божодыгар!

— Орой — деп, ого каруу бердилер.

— Божодыгар, агалар, эјелер. Уйкум келт, уйуктаарга жадым.

— Орой келген!

— Ичике-ей, соогынай, соогынай! Килезегер меге!

— Јарабас!

— Мен слерди јайнап турум! Өлөриме јеттим!

— Јок, сен өлбөзін — деп, ого каруу бердилер. — Је сен иштеген улуска амыр кандый баалу деп бу түнде билип аларын. Јүр мынан!

Оны сүргүлөп ийдилер.

Бистин адарубыс соокко чарчай-чарчай, үлүш канаттарын сүүртеп алып, бүдүриле-бүдүриле бодоп ло барып јатты. Браадала, ол кенетийин та кандый да орого, чынын айткажын, кандый да куй јаар антарыла берди.

Ол сан төмөн антарылып ла браатты, антарылып ла браатты. Ородо түп јок ошкош деп билдирген. Арт-учында ол куйдын түбине түшти. Көстөрин ачып ийерде, онын алдында түрүлүп калган жылан јатты. Күрөң-кызыл белдү, јажыл өңдү жылан адаруга удур чурап ийерге, болчок бажын содойтып келди.

Јалку адару келип түшкөн јерин озо баштап куй деп бодогон, је бу куй эмес, жыгылган агаштын орды болгон оро эмитир. Жылан мында јаткан.

Жыландар адаруларды база јип јат, адарулар омордын эн ле тамзыкту курсагы. Мынын учун јалку адару жыланды көргөн лө јерде коркыганынан көстөри јумулып, мынайда шымыранды: .

— Өлгөним бу туру. Ак-јарыкты база катап көрбөйтөн эмитирим. Је жылан оны јибеди, карын оныла эрмектеже берди.

— Кандый жүрүн, адару? — деп, ол сурады. — Сен мындый орой бого айылдаганда, байла, јалку ла адару болбайдарын?

— Слер чын айттыгар — деп, јалку адару тили толголып унчукты. — Мен чын ла иштебей јадым. Мынын учун мен бойым бурулу, бойым.

— Ээ, андый болзо — деп, жылан шоолдоп шыркырады. — Мен бу ак-јарыктын үстин баадап тузазы јок чымылдан арутап койотом: мен, сени, адару, јип ийерим. .

Бу тушта јалку адару бастыра бойы шимирт эдил, кыйгырып ийди:

— Бу јарабас! Јарабас!

— А ненин учун? — деп, жылан чактырмазын чыгарды.

— Слер мени менен бөкө лө болгон учун јип койорго турыгар. Бот улус десе качан да онойтпос. Омор чындыкты билер.

— Ах, ах! — деп, жылан табылу түрүлүп алды, — сен улусты жакшы билетей турун ине. Слердин мөдигерди айрып алып турган улусты сен менен чындык деп пе? Эх, жүүлгекти сени!

— Жок, керек бистин мөдисти айрып турганында эмес — деп, адару жаратпай унчукты.

— А неде деп?

— Олор бистен санаалу. Бот керек ондо — деп, адару айтты.

— Ээ, андый дедин бе? Же кем жок, жакшы — деп, жылан каткырып, содос этти. — Мен сеге чын ла чындыктын бойын көргүзүп берейин бе? Көр! — дейле, ол адаруга чурап ийерге тескери болды.

Же бу тушта адару багырып ийди.

— Слер мени ненин учун ийерге турганыгарды мен билерим!

— Ненин учун?

— Мен слерден санаалу учун.

— Сен менен санаалу ба?! Ха-ха-ха! Ах, чимирикти сени!

— Чып ла чын. Мен слерден санаалу, — адару айтты.

— Же кем жок — деп, жылан токтоп, жайкана берди. Кемис санаалу болгонын көргөйс. Мыны куру сөс эмес, а эткен керек жартагай. Мындый бир сан башка керек эдели. Эң ле кайкамчылу керек эткенис маргаанды алатан болзын. Жөп пө? Маргаанды мен алзам, сени жип койорым.

— А мен маргаанды алзам? — деп, адару сурады.

— Маргаанды сен алзан — деп, жылан бир кезекке тура түшти, — бу бого таңды адырып, конотон турун. Жөп пө?

— Жөп — деп, адару унчукты.

Жылан толголып, ойто ло каткыра берди. Онын санаа-зына бир сүрекей кайкамчылу эп-сүме кирген. Онойдо бу аамай адару өлзө дө эдип болбос.

Онын сананып тапкан немези мындый: ол кенейте ле ородон сурт чыга коноло, бистин адарубыс ондонорго жеткелекте, эквалипт агаштын чочогойын экелди.

Ондый чочогойлорды балдар ийик эдип ойногылайтан, оны «эквалипт-ийик» дежетен.

— Мен нени эдер эмежим, көр! — дейле, жылан бойынын чек ле чичкечек бек буу ошкоч куйругыла чочогойды ороп ийеле, оны кенейте айландыра согуп ийди. Чочогой сүрекей түрген айланып, чек ле күүлеп, бийелей берди.

Мынайып адару качан да эдип болбос! Жылан каткы-

рып, көстөри чагыла чыгып, жөнүлү жайкана берди. Же ийик, бастыра ла ийиктелген немелердий, айланып турала, барып түжерде, адару мынайда айтты:

— Чындап та кайкамчылу неме эмтир. Мен анайда качан да эдип болбозым.

— Андый болзо мен сени жип жадым!

— Акыраар, акыраар! Менин эдетен немемди бу ак-жарыкта тынар-тынду не де эдип болбос.

— Сен андый кайкамчылу нени эдерин?

— Мен жоголып каларым.

— Не? Не? Жоголып каларым дедин бе? — деп, жылан кайкаганду содос этти. — Мынан чыкпай ла жоголып каларын ба?

— Эйе. Бого ло. Мынан чыкпай ла.

— Жер де дөөн көмүлбей бе?

— Эйе, жер де дөөн көмүлбей.

— Же айса жогол. Көргөйс. А мыны эдип болбозон, менен буру сураба. Сөс жогунан ла ап этирип саларым.

А керек мындый болгон. Байагы ийик айланып турганча, бистин адарубыс бу ороны бастыразын ажарып, шиндеп алтыр. Оронын чала кырында кичинек сарбайган жыраа, жок, жыраа да эмес, а жаан жалбрактарлу олөн көрүнөрдө, көөркий сүрекей сүүнтир.

Эмди адару байагы олөнгө жууктай жорголоп келеле, мынайда айтты:

— Же, синьор жылан, эмди менин үдем келди. Слер ары көрөлө, үчке жетире тоолоп ийетен турыгар. «Үч» дейле, мени кайдан ла бедрегер. Же мени таппазыгар. Мен жок болорым. Мен жоголып каларым!

Жылан ары көрүп. «Бир, эки, үч» — деп, чүрче ле тоолоп ийеле, бажын бурып, кайкаганынан оозын жаан ачып ийип калды. Көрөр болзо адару жок. Орө көрди, төмөн көрди, сол ло он жаңы жаар көрди, кайра болды, бастыра толыктарды ончозын тибирди, айландыра не-немелерди ончозын керек десе тилле жалады. Же бу ончозы темей болды: адару жок. Табылбады, көрүнбеди! Бу тушта жылан онын ийик айландырганы кайкамчылу да болзо, же адарунын жоголып калганы онон кайкамчылу деп билип ийди. Чындап та, ол нени эткен? Кайда жажынган? Канайткан? Билер арга жок!

— Э-э-эй! — деп, учы — учында жылан унчукты. — Мен маргаанды сеге алдыртып ийдим. Сен кайда?

Бу тушта оронун кайда да түбинен угулар-угулбас чичкечек үн кынылады. Ол адарунын үни болгон.

— А слер мени канайтпагазыгар да ба? — деп, үн сурады. — Мен слердин айткан сөзигерге бүдейин бе?

— Бүт — деп, жылан айтты. — Чертенип турум — бүт! Же көрүн, сен кайда?

— Мында — дейле, адару түрүлип калган жалбрактан кенетийин чыгып келди.

А адару канайткан болор деп? Ол канайтпаган да. Адарунын жажынган өлөннин ады «тийбе» деп өлөң болгон. Мында, Буэнос-Айресте, ол көп жерлерде өзүп жат. Кичинек не неме тийгежин, онын жалбрагы тулкулай түрүлө берер. А бу бистин куучындаган керек Мисьонесте болгон. Ондо десе өлөңдө өзүмдер мындагызынан бай, энке-тонко. Онын учун «тийбе» дейтен өлөннин жалбрактары мындагызынан чик жок жаан. Бот бу бистин адарубыс ол жалбракка тийип ле ийерде, жалбрак түрүлелө, оны өштүзинен жажырып алды.

Жылан аярынбай эмес болгон. Мынын учун ол «тийбе» дейтен өлөннин онойдо беретенин билбеген. А санаалу адару мыны туку качан билген, мынын учун эмди жүрүмин аргадап алды.

Жылан нени де айтпаган. же адаруга сүрекей ачынган. Бистин адаруга жылан бойынын чертин ундыбазын деп, ого канча ла катап такып айдарга келишти.

Түн коркышту узун, чек божобогодый деп билдирген. Ургун жааш жаап, токтоду жок күкүрттеген, суу орого чек ле шыркырада урулып турган учун жылан ла адару оронун эн ле ыраак толыгына жапшынала, өйди кожо өткүргилеген. Коркышту соок ло карануй болгон. Кезикте жыланнын адару жаар чурап барар күүни келип турган. Адару көөркий коркып, жүреги та канча катап оозына келди ошкош. Түндөр мындый соок, узун ла коркымчылу болуп жат деп, адару качан да сананбаган. Ол жылу, жакшы төңөжинде алдындагы болгон кару жүрүмине кунугып, араайын комыдап ыйлап конгон.

Күн көрүнүп ле келерде, адару ородон учуп чыгала бастыра адарулардын эрчимдү ижиле тудулган төңөш-уязына келип, ойто ло ыйлай согуп ийди.

Каруулчыктар ого нени де айтпай божодып ийдилер. Адару тирү жанган болзо, бу өткөн түн оны үреткен, ого санаа-укаа кошкон, ол эмди качан да жалку, эш-неме этпес, калай-тенек болбос, олар жап-жарт билгендер.

Олордын бу санаазы чып-чын болгон. Бу түннен ала бистинг адарунаг көп мөт экелер адару жок болды. А күс једип, бистинг адарубыстыг калганчы күни јууктап келерде, ол канайып та божобой турган болзо, је јиит адаруларды үредерге бир эмеш чөлөө ой тапты:

— Бисти сүме эмес, бисти иш, күнүг күнге эткен иш күчтү әдип јат, балдарым. Мен жүрүмимди корулаарга сүмеле жүк ле јангыс катап аргадангам. Је мен јаантайын иштеген болзом, балдарым, ол сүме меге керек те жок болор әди. Мен ол теп-тегин учуп жүреримде, иштеп жүргенимнен карын тын арыйтам. Јангыс ла ол тушта менде иштеер деген санаа-укаа жок болгон. Карын ол түн мени үрөткени јакшы. Оног өскө теп ле тегин эш-кереги жок жүрүм жүрер әдим. А слерлер балдарым, иштенигер ле иштенигер. Иш кижиге качан да јаман әтпес. Канча ла кире көп иштезегер, балдарым, курсагар анча ле кире тойу болор. Ол тушта јаан тоомјыда да жүреригер. Сын-аркагар да јенгил, санаагар да јарык болор.

БАЖАЛЫКТАР

Алтай албатынын оос чүмделгезиненг

Козын-Эркеш	3
Эркелей ле Караты-каан	46
Алтай албатынын кожондоры	51

Алтай литературананг

М. В. Чевалков. Укаа ла үредүлү сөстөр	52
М. В. Мундус-Эдоков. Жайгы энгир	54
П. В. Кучияк. Аркыт	55
С. С. Суразаков. Бежети	59
А. Ф. Саруева. Пушкиннинг памятнигине	68
Л. В. Кокышев. Туулардан келген балдар (узук-тер)	70
Jeеренек	148
Адалар түжелет	149
Э. Палкин. Уч мыйгак	150
Б. Укачин. Төрөлис	152
Амыралта алып, тыштанып	154
К. Толосов. Турналар деген кожонгым	155
М. Качкышев. От-калапты өткүрө	159
Ш. Шатинов. Кандый ла жараш сөстөр бар	166
Б. Суркашев. Кара-көстөрлү кару балдар	167
Б. Бедюров. Энезинин кабай кожонгы	167
П. Самык. Жаңгычдык уткуул	168
К. Кошев. Каргандар	169
Б. Бурмалов. Алкыш	170
А. Самунов. Кызычак	170

Көпнациональнй совет литературананг

В. Бианки. Кара түлкү	172
М. Джагиль. Калганчы үлгөр	173
Баланын уйкузы	174
Чечек	175
Менин сыйым	176

Оскө ороондордын литературазынан

Ф. Гарсиа Лорка. Жаскы кожонг	177
И. Такубоку. Улгерлер	178
О. Кирога. Жалку адару	179

Книга для внеклассного чтения
7 класс

Художник С. Дыков.

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор А. В. Едоков. Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор А. К. Торбокова.

Сдано в набор 05.02.92. Подписано к печати 04.06.92. Формат $60 \times 84^{1/16}$. Бумага офсетная. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. п. л. $11,16 + 0,27$ ф.р. Уч.-изд. л. $10,55 + 0,3$ ф.р. Тираж 2000 экз. Заказ 584. Цена

Горно-Алтайская типография управления издательств, полиграфии, 659700 г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

